

TBA 3AA5

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL XLVIII

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur:

Ere-Voorzitter:

Em. Professor Dr. S. J. DE LAET, Soenenspark 45, 9051 St.-Denijs-Westrem

Voorzitter:

Em. Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9051 Gent-Afsnee

Ondervoorzitters:

Em. Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9050 Gentbrugge

Dr. J. SCHEERDER, Frits van den Berghelaan 21, 9830 St.-Martens-Latem

Redactiesecretaris-penningmeester:

Prof. Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Secretaris:

Dr. M. BOONE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

(alle briefwisseling en ruil)

Bestuursleden:

Dr. J. DECAVELE, stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Lic. M.C. LALEMAN, Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, Onderstraat
20, 9000 Gent

Lidmaatschap:

750 F jaarlijks vanaf 1995

Prijs, voor niet-leden, van deze Handelingen: 850 F

(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van de Vlaamse
Gemeenschap en van de Provincie Oost-Vlaanderen.

ISSN 0774-286X

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL XLVIII

1994

GENT 1994

INHOUD

ELIZABETH DEN HARTOG, Het maecenaat van Filips van de Elzas en zijn opvolgers. Over de oorsprong van het Ingeborgpsalter en de verbreiding van de 'Muldenstil'	1
ALAN V. MURRAY, Voices of Flanders: orality and constructed orality in the chronicle of Galbert of Bruges	103
GRAEME SMALL, DANIEL LIEVOIS, Les origines gantoises du chroniqueur George Chastelain (ca. 1414 - ca. 1441)	121
CHRISTIAAN VANDENBROEKE, De lokalisatie van het publikatieaanbod in de Zuidelijke Nederlanden op basis van de Van Hulthem-bibliotheek (15de- begin 19de eeuw)	179
PIET LENDERS, Nota betreffende collocatie op verzoek in het achttiende-eeuwse graafschap Vlaanderen	193
CATHARINA LIS, HUGO SOLY, Collocatie en Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden	197
GITA DENECKERE, Turbulentie rond de vernederlandsing van de Gentse universiteit na de Eerste Wereldoorlog. Analyse van een besluitvormingsproces	201
RENE DE HERDT, MARIE CHRISTINE LALEMAN, JOHAN VANNIEUWENHUYSE, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1993-1994	233

Medewerkers aan dit nummer

- Elizabeth Den Hartog, Erfvoort 64, 2211 DE Noordwijkerhout, Nederland
Alan V. Murray, University of Leeds, School of History, Leeds LS2 9JT, United Kingdom
Graeme Small, Department of History, University of Keele, Staffordshire, ST5 5BG, United Kingdom
Daniël Lievois, Sportstraat 442, 9000 Gent
Christiaan Vandenbroeke, Ruitersdreef 13, 8790 Waregem
Piet Lenders, S.J., Ufsia, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen
Catharina Lis, Hugo Soly, Falconrui 47, 2000 Antwerpen
Gita Deneckere, Koningstraat 17, 9000 Gent
René De Herdt, p./a. Miat, Oudevest 18, 9000 Gent
Marie Christine Laleman, Holdaal 49, 9000 Gent
Johan Vannieuwenhuysse, Weststraat 16, 9971 Kaprijke-Lembeke

**Het maecenaat van Filips van de Elzas en
zijn opvolgers
Over de oorsprong van het Ingeborgpsalter en de
verbreiding van de 'Muldenstil'**

Elizabeth DEN HARTOG

I. Inleiding

"In het jaar van de menswording 1180 deed Filips, graaf van Vlaanderen en Vermandois, zoon van graaf Diederik en Sibylla dit kasteel bouwen" staat er geschreven boven de toegangspoort van het Gravensteen in Gent. Slechts dit kasteel en de westpartij van de collegiale kerk van St.-Thomas in Crépy-en-Valois¹ herinneren tegenwoordig nog aan het maecenaat van deze 'graaf van Europees formaat', dat - gezien het feit dat Filips in zijn tijd een uitermate invloedrijke figuur was, die het zich kon veroorloven er een bijna koninklijke hofhouding op na te houden - veelomvattend moet zijn geweest. Immers, op zijn tijdgenoten maakte hij onder meer indruk vanwege zijn glansrijke verschijning². Zelfs op de hofdag van Frederik Barbarossa te Aken, gehouden op 29 december 1165 ter gelegenheid van de heiligverklaring van Karel de Grote, wist hij de aanwezige rijksvorsten naar de kroon te steken met zijn schitterend

1 Het kapittel van St.-Thomas werd in 1182 gesticht door Filips en zijn vrouw Elisabeth; M. Bideault & C. Lautier, *Ile-de-France gothique I. Les églises de la vallée de l'Oise et du Beauvaisis*, Parijs 1987, pp.192-197 gaan er van uit dat men in 1182 tevens een begin maakte met de bouw van de kerk. Het project vorderde echter maar langzaam, want eind dertiende eeuw was de oostzijde van het schip nog altijd provisorisch afgesloten. Aan de bouw van een koor was men vooralsnog niet toegekomen. Pas vanaf 1316 begon men hiertoe geld bijeen te zamelen. Het duurde echter tot 1371 voordat er met de bouw werd begonnen. Van de kerk is alleen de westfaçade bewaard gebleven. Het schip is evenwel bekend van een achttiende-eeuwse afbeelding door Tavernier de Junquières en bezat blijkbaar een grote verwantschap met de schepen van de Saint-Vincent in Laon (1175-1180), Juziers, Saint-Yved in Braine (circa 1180), Saint-Michel-en-Thiérache en Nesle-la-Vallée (circa 1185-1190).

2 H. van Werveke, *Filips van de Elzas als biografisch probleem*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren XXXI, 1969, nr 2; H. van Werveke, *Een Vlaamse Graaf van Europees Formaat. Filips van de Elzas*, Haarlem-Bussum 1979, p.67.

ELIZABETH DEN HARTOG

gevolg dat wel een heel leger leek³. Naar aanleiding van de derde kruistocht melden de *Annales Coloniensis Maximi*⁴, "Filips, de graaf van Vlaanderen begaf zich op weg naar het graf van de Heer met een mateloze pracht en praal en een alle vergelijking tartende rijkdom".

Bovenal was het hof van Filips van de Elzas een literair hof. Uit allerlei geschriften blijkt dat Filips optrad als beschermheer van dichters⁵, waaronder Chrétien de Troyes. Diens belangrijkste werk 'Perceval ou le Conte del Graal' werd zelfs aan Filips opgedragen, aldus de proloog, die zich voor het grootste gedeelte als een lofzang op de graaf laat lezen. Niet alleen verneemt men hier dat Chrétien in opdracht van de graaf schreef, maar ook dat deze hem - met het oog daarop - een boek ter hand stelde. Een heel ander werk, van onbekende hand, dat opgedragen werd aan Filips is een compilatie van spreekwoorden, bekend onder de naam 'Li proverbes au vilain'⁶. Guiot de Provins gedenkt de graaf in zijn gedicht 'La Bible' als één van de beschermers die hem gedurende de derde kruistocht ontvielen. Bovendien schreven talloze edelen, die aan Filips' hof verbleven, zoals Huon d'Oisi, Conon de Béthune en de kasteelheer van Coucy, gedichten⁷. Ook Filips' echtgenote Elisabeth van Vermandois schijnt een grote liefde voor literatuur te hebben gekoesterd. Dit blijkt uit de liederen die aan haar werden opgedragen, alsook uit het feit dat zij met name geciteerd wordt door Andreas Capellanus in zijn tractaat 'De Arte Honeste Amandi'⁸. De graaf en zijn vrouw hielden blijkbaar van literatuur en verzamelden zelfs boeken. Welke boeken zij in hun bezit hadden is evenwel niet bekend.

Naar mijn idee is het echter mogelijk een tweetal manuscripten aan te wijzen, die wellicht in opdracht van Filips van de Elzas werden vervaardigd. Het betreft hier twee uitgesproken prachthandschriften, te weten een psalter in het Musée Condé te Chantilly (ms.9, voorheen ms.1695), dat aan koningin Ingeborg, de tweede echtgenote van Filips Augustus van Frankrijk, heeft toebehoord en derhalve bekend staat als het 'Ingeborgpsalter', en een rijk geïllumineerd afschrift van het eerste deel van het psalmencommentaar voor Laurette van de Elzas, dochter van

3 J. Johnen, 'Philipp von Elsass, Graf von Flandern 1157 (1163) - 1191', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 79, 1910, p.371.

4 MGH SS XVII, p.798.

5 Van Werveke 1969, pp.12-13; Van Werveke 1979, pp.78-81.

6 Editie A. Tobler, Leipzig 1895.

7 M.D. Stanger, 'Literary patronage at the medieval court of Flanders', *French Studies* XI, 1957, pp.214-229.

8 Stanger 1957, p.214.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen (†1168), en zijn eerste vrouw, Swanehilde (†1133)⁹, dat zich in de Pierpont Morgan bibliotheek in New York (Morgan 338) bevindt. De twee handschriften zijn afkomstig uit één en hetzelfde atelier. Het Ingeborgpsalter wordt gezien als het werk van twee kunstenaars, een jonge en een oudere. De oudere kunstenaar zou tevens verantwoordelijk zijn geweest voor de fraaie initialen in Morgan 338, die in stilistisch opzicht minder geëvolueerd zijn en derhalve iets vroeger worden gedateerd. Over de exacte datering van de twee handschriften en de lokalisering van het atelier lopen de meningen echter uiteen, vooral sinds het verschijnen van F. Deuchler's monografie¹⁰ over het Ingeborgpsalter. Ondanks terechte kritiek blijft dit werk toch de basis voor elk onderzoek aangaande het Ingeborgpsalter en ook in dit artikel zal Deuchler's monografie als uitgangspunt dienen voor verdere discussie.

9 Zie appendix 1 voor alle genealogische gegevens betreffende het huis van de Elzas, alsook Th. de Hemptinne, 'Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 13, Brussel 1990, kol.224-242.

10 F. Deuchler, *Der Ingeborgpsalter*, Berlijn 1967; Herdrukt in : *Der Ingeborg Psalter - Le psautier d'Ingeburge de Danemark*, Facsimile, Graz 1985.

II. Ingeborg- of Isabella-psalter?

1. Het Ingeborgpsalter: de visie van Deuchler

Ingeborg was de tweede vrouw van Filips II (Filips Augustus), die in 1180 de Franse troon besteeg. In 1192, na de dood van zijn eerste echtgenote Isabella van Henegouwen, stuurde hij Steven van Nemours, bisschop van Noyon, naar Denemarken om in zijn naam om de hand van Ingeborg, zuster van koning Knut VI, te vragen. In de zomer van 1193 kwam Ingeborg naar Frankrijk. De koning ontmoette haar in Arras en gezamenlijk reisden ze naar Amiens waar het huwelijk nog dezelfde dag voltrokken werd. Daags daarna, direkt na de kroningsplechtigheid door de aartsbisschop van Reims, verliet de koning de koningin met zichtbare afschuw en stelde alles in het werk om van haar af te komen. Hij riep een hofdag bijeen te Compiègne en liet een scheiding uitspreken; de nieuwe koningin zou te nauw verwant zijn aan zijn eerste echtgenote. Ingeborg legde zich hier niet bij neer en deed haar beklag bij de paus. Er volgde een jarenlange strijd tussen de twee echtelieden, waarbij Ingeborg van gevang naar gevang werd overgebracht. Pas in 1213 kwam het tot een verzoening en werd ze aan het hof toegelaten.

Uit een aantal toevoegingen in de kalender blijkt dat het psalter in het Musée Condé te Chantilly inderdaad aan koningin Ingeborg heeft toebehoord¹¹:

III nonas maii. Obiit Sofia, regine Dacie

III idus maii. Obiit Waldemar, rex Danorum

XIII kalendas julii. Obiit Alienor, comitissa Veremandie

Ingeborg's vader Waldemar stierf in 1182; Sophia, haar moeder, in 1198 en gravin Eleanore van Vermandois overleed in 1213. Bij 27 juli is er in een andere hand in de kantlijn de volgende tekst toegevoegd:

Sexto kalendas augusti, anno Domini MoCCo quarto decimo, veinqui Phelippe, li rois de France, en bataille, le roi Othon et le conte de Flandres et le conte de Boloigne et plusors autres barons.

Deze toevoeging betreft de slag bij Bouvines in 1214.

Deuchler neemt op grond van deze kalender voetstoots aan dat het handschrift voor Ingeborg werd vervaardigd¹² en vraagt zich af wie de opdrachtgever geweest kan zijn¹³, de koning of iemand anders, en in

11 Deuchler 1967, p.6.

12 Deuchler 1967, pp.5-6.

13 Deuchler 1967, pp.108-115.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

welk verband de opdracht gegeven werd. Indien het boek in opdracht van de koning werd gemaakt komen er twee data in aanmerking, te weten de trouwdag in 1193 en de verzoeningsdatum in 1213. In de tussenliggende periode sleet Ingeborg haar dagen, zoals reeds gezegd, in gevangenschap. In een brief uit 1203, gericht aan paus Innocentius III, beschrijft zij de deplorabele situatie waarin ze zich bevindt, beklagt zich over een gebrek aan waardige kleding, over het feit dat ze zelfs geen gelegenheid heeft om in bad te gaan of zich te laten aderlaten, ze klaagt over haar eten, en bovenal over het ontbreken van geestelijke bijstand¹⁴. Het is niet waarschijnlijk dat de koning, die haar blijkbaar de kleinste gemakken niet gunde, Ingeborg in deze periode een prachthandschrift als dat in het Musée Condé cadeau zou hebben gedaan.

Op stilistische gronden prefereert Deuchler¹⁵ een datering van het manuscript rond 1193, al vraagt hij zich af of het toen al gereed was en of er eigenlijk wel sprake is van een koninklijke opdrachtgever. Er zijn zaken die daar voor spreken, maar ook zaken die daarmee niet in overeenstemming zijn¹⁶. Vóór een koninklijke opdracht spreken vijf miniaturen, die mogelijk verwijzen naar bepaalde koninklijke aanspraken en rechten. Het betreft hier de Doop van Christus - met de duif die een ampul draagt -, het Laatste Avondmaal, de 'Expositio in Lapide', het Beatusinitialiaal en bovenal de Pinkstervoorstelling, die op prominente wijze centraal in de voorstelling een gekroonde Maria toont. Tegen een koninklijke opdracht spreken volgens Deuchler de kalender en de stijl van de miniaturen, die wijzen op een ontstaan (en gebruik) in noord-oost Frankrijk. Op grond hiervan neemt Deuchler ook bisschop Steven van Doornik (die de verstoten koningin verdedigde en haar in bescherming nam¹⁷) en Eleanore van Vermandois (wier sterfdag later in het boek werd bijgeschreven) als mogelijke opdrachtgevers in overweging¹⁸.

Zo Steven de opdrachtgever was, dan werd het boek te Doornik begonnen tijdens Ingeborg's verblijf te Cysoing (bisdom Doornik), doch dit verblijf

14 R. Hausherr, 'Der Ingeborgpsalter. Bemerkungen zu Datierungs- und Stilfragen', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975, p.239.

15 Deuchler 1967, p.111 en 147.

16 Deuchler 1967, pp.111-113.

17 Deuchler 1967, p.148, noot 238.

18 Zie voor Eleanore van Vermandois, L. Carolus-Barré, 'Une arrière petite fille de Hugues Capet, Aliénor de Vermandois, comtesse de Beaumont puis de Saint-Quentin', In: *Société d'Histoire et d'Archéologie de Senlis, comptes-rendus et mémoires 1986-1987-1988-1989*, Senlis 1991, pp.9-34.

zou te kort geweest zijn om het te voltooiën¹⁹. Belangrijker voor het ontstaan van het psalter acht Deuchler derhalve Ingeborg's verblijf in Fervaques bij St.-Quentin²⁰, waar zij bevriend raakte met Eleanore van Vermandois, de tweede mogelijke opdrachtgever. Deuchler wijst in deze context op het reeds genoemde afschrift van het psaltercommentaar voor Laurette van de Elzas (Morgan 338), dat verlucht is met rijk versierde initialen van de hand van de oudere meester van het Ingeborgpsalter en dat eveneens in de omgeving van Eleanore van Vermandois vervaardigd zou zijn, rond 1190-1195. Op fol.129v vindt men namelijk bij de vermelding 'bele lorete' in een andere hand de volgende zinsnede toegevoegd, 'e uos bele elyanor'. Het kan hier alleen om Eleanore van Vermandois gaan, die in meer dan één opzicht nauw verwant was aan Laurette van de Elzas²¹. Deuchler acht de dynastieke relatie tussen Eleanore en Laurette "wesentlich für die Entstehungsgeschichte des Ingeborgpsalters", want de twee manuscripten kwamen uit dezelfde werkplaats en in beide wordt gerefereerd aan Eleanore. "Diese Beobachtung gehört zu den Hauptstützen der These, der Ingeborgpsalter müsse in der Nähe der Eleanor entstanden sein"²². Volgens Deuchler werd het Ingeborgpsalter in ieder geval op instigatie van Eleanore voltooid in, of in de omgeving van, St.-Quentin²³. "Daß sich der Psalter im Vermandois befand, daß sein Stil und seine Ikonographie dort ausgestrahlt haben, bezeugen eindrucklich einige Denkmäler, in denen ein unmittelbare Reflex der Handschrift nachgewiesen werden kann. Es sind, und das kann nicht dem Zufall anheimgestellt werden, Denkmäler, die sich alle in der Umgebung von Saint-Quentin befinden". Het betreft hier de vensters van de kathedraal van Laon, het beeldhouwwerk van de St.-Yved te Braine en werken in zowel Soissons als St.-Quentin²⁴. Deuchler dateert het boek derhalve omstreeks 1195²⁵ en voegt hieraan het volgende toe, "eine Frühdatierung des Ingeborgpsalters verkleinert die klaffende Lücke zum Datum 1181 des Klosterneuburger Altars".

19 Deuchler 1967, p.114.

20 Deuchler 1967, p.115.

21 Op de eerste plaats was zij Laurette's stiefdochter, vanwege het tweede huwelijk van haar vader Radulf I van Vermandois. Op de tweede plaats was zij de tweede vrouw van Laurette's halfbroer Matthijs en wel van 1171 tot zijn dood bij Driencourt in 1173. Ten derde was Eleanore's zuster Elisabeth gehuwd met Filips, de halfbroer van Laurette.

22 Deuchler 1967, p.179.

23 Deuchler 1967, p.115.

24 Deuchler 1967, p.147.

25 Deuchler 1967, p.148.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

Gezien de grote waarde die Deuchler hecht aan de relatie tussen het Ingeborgpsalter en Morgan 338 is het van belang, voorealer de problematiek omtrent het Ingeborgpsalter nader onder de loep te nemen, te onderzoeken of het Morgan manuscript werkelijk in de directe omgeving van Eleanore van Vermandois ontstond. De toevoeging van de zinsnede 'e uos bele elyanor' maakt duidelijk dat het inderdaad aan Eleanore van Vermandois heeft toebehoord. De vraag is echter of het boek voor haar werd gemaakt. Tevens kan men zich afvragen of het feit dat zij zowel in Morgan 338 als in het Ingeborgpsalter wordt genoemd niet min of meer op toeval berust en weinig uit te staan heeft met de genese van de twee handschriften.

2. Het Morgan psaltercommentaar, een kwestie van stambomen

Het oorspronkelijke psaltercommentaar voor Laurette van de Elzas kwam gefaseerd tot stand in de loop van de tweede helft van de twaalfde eeuw en bevatte een integraal commentaar op alle psalmen. Helaas is dit origineel verloren gegaan en kent men de tekst slechts van her en der verspreide afschriften. De bekendste hiervan, vanwege de stilistische gelijkenis met het Ingeborgpsalter, is het al genoemde Morgan 338, dat niet de gehele tekst, doch slechts het commentaar op de eerste vijftig psalmen bevat. Andere afschriften zijn te vinden in de volgende manuscripten²⁶:

- Durham Cathedral Chapter Library, MSS A. II, 11-13. Het gaat hier om een compleet psalmencommentaar.
- Hereford Cathedral Chapter Library, MS O iii 15, fol.43-118, psalmen 1-16.
- Oxford, Bodleian Library, MS Laud misc. 91, fol.106-237 begint midden in psalm 68 en eindigt met psalm 100.
- Merton College Library, Oxford, MS 249, fol.117-141. Het commentaar begint midden in psalm 14.
- Bibliothèque Nationale, Parijs, MSS f.fr. 13315 (fol.233v-251v) en 13316 (fols.2r-132r).
- Londen, British Museum, MS Royal 19 C.V. Dit manuscript geeft het commentaar voor de psalmen 51-100 (exclusief psalm 77:68 en psalm 79:8).

²⁶ S. Gregory, *The twelfth-century Psalter Commentary in French for Laurette d'Alsace (an Edition of Psalms I-L)*. Volume I: Psalms I-XXXV, Modern Humanities Research Association, Texts and Dissertations, 92-1, Londen 1990, pp.1-5.

ELIZABETH DEN HARTOG

Morgan 338 en het Durham manuscript worden gezien als getrouwe transcripties van het origineel. Op grond van deze afschriften meent Gregory het oorspronkelijke werk aan drie verschillende auteurs toe te kunnen schrijven. De eerste auteur schreef het commentaar op de eerste vijftig psalmen, alsook op de psalmen 68 tot en met 100. Een tweede auteur vulde later de tekst aan met het ontbrekende commentaar op de psalmen 51 tot en met 67. Een derde auteur tenslotte voltooide de tekst door de laatste vijftig psalmen te becommentariëren. Zo valt de tekst in vier delen uiteen. Het eerste deel dateert waarschijnlijk van kort na 1163²⁷, toen Laurette zich - na vier maal gehuwd te zijn geweest - terugtrok in het klooster van Vorst (Forest-lez-Bruxelles). Het tweede deel wordt door Gregory in de jaren 1175-1185 gedateerd, het derde deel stamt waarschijnlijk uit de jaren 1165-1166 en het vierde deel ontstond nog voor het einde van de twaalfde eeuw²⁸.

In Morgan 338, dat voor het grootste deel in een laat twaalfde-eeuwse hand is geschreven, zijn in een andere hand de volgende zinsneden toegevoegd, 'bele lorete' fol.129v, 'lorete' fol.132r, 'bele suer lorete' fol.162v, 'bele soer lore ' fol.151v, 'bele soer' fol.133v, 150r, 163r, en 'por uos bele dame' fol 133v²⁹. Op vijf plaatsen gebeurde dit over weghalingen. Dit zou tot de conclusie kunnen leiden dat de tekst pas later aan Laurette werd opgedragen, ware het niet dat een aantal van deze aanspreekvormen oorspronkelijk al aanwezig was. Volgens Hausherr³⁰ zou er op drie plaatsen waar later de naam Laurette verscheen, deze er ook eerder al gestaan hebben. Liebman en Gregory zijn deze mening eveneens toegedaan. "In 'bele suer lorete' on folio 162v the ascenders of the original b and l of bele, and the final e and ascender of the l of lorete, are still visible"³¹. Overigens treft men in Durham A.II.11 dezelfde aanspreekvormen aan en het kan dus niet anders of deze werden overgenomen uit de oertekst. Uit het commentaar op psalm IV-143 blijkt

27 Gregory 1990, p.19. In het commentaar bij psalm XXXV, 41-6 wordt gerefereerd aan een mislukte schikking tussen Frederik Barbarossa en Lodewijk VII en hun respectievelijke kandidaten voor de pauselijke troon. Deze had plaats tussen augustus 1162 en april 1164.

28 Gregory 1990, pp.19-22.

29 Deuchler 1967, p.178, noot 324.

30 Boekbespreking F. Deuchler door R. Hausherr, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 32, 1969, p.61.

31 C.J. Liebman, 'Remarks on the Manuscript Tradition of the French Psalter Commentary', *Scriptorium* 13, 1959, p.63, noot 19; S. Gregory, 'The twelfth century psalter commentary in French attributed to Simon of Tournai', *Romania* 1979, p.314.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

bovendien dat de aangesprokene een dochter is van de graaf van Vlaanderen en bij psalm XXXVI, 542-3 worden drie van Laurette's vier echtgenoten genoemd. Op fol.162v staat er behalve 'bele suer lorete' ook nog 'uos et la contesse sibille et faidiue uotre seror que uos laisastes uos contez et uos baruns por la pouerte de religium'. Sibille is Sibylla, gravin van Vlaanderen, dochter van Fulco van Anjou, de koning van Jeruzalem. Zij was Diederik's tweede vrouw en dus Laurette's stiefmoeder. Over de identiteit van 'uotre seror' verschillen de meningen. Bedoelt de schrijver hier een zuster, die Faidive was genaamd of bedoelt hij zoiets als 'uw arme zuster'? Deuchler vertaalt 'faidive' met 'verbannen' en veronderstelt dat het hier om Maria van Blois gaat, die in 1161 de abdij Romsey verliet om met Laurette's halfbroer Matthijs in het huwelijk te treden³². Hoe dan ook, dat het originele psaltercommentaar inderdaad voor Laurette werd geschreven, daarover kan geen twijfel bestaan.

Wie was nu de opdrachtgever van de oorspronkelijke tekst? Gregory³³ heeft aangetoond dat de vier delen van het originele commentaar door Waalse schrijvers werden vervaardigd en dat zeker het vroegste deel in het milieu rond Diederik van de Elzas moet zijn ontstaan. Dit verklaart volgens hem onder meer de referenties naar diens voorgangers, Karel de Goede en Willem Clito. Hieraan kan worden toegevoegd dat een ontstaan aan het Vlaamse hof zou verklaren waarom de tekst zo snel naar Engeland werd verbreid, waar meerdere twaalfde-eeuwse afschriften bekend zijn. De graven van Vlaanderen waren niet alleen verwant aan de Engelse koning, deze relatie werd ook onderhouden, zoals blijkt uit een verdrag dat in 1163 te Dover werd gesloten, waarover later meer, en uit het feit dat de Engelse troonopvolger Hendrik (III) in 1176 naar het Vlaamse hof kwam om door Filips onderricht te worden in het ridderschap³⁴.

In zowel Morgan 338 als het Durham manuscript wordt gesproken van 'bele suer lorete'. Gregory vertaalt dit als 'goede zuster Lorete', 'goede zuster van Lorete' en zelfs als 'schoonzuster van Lorete'³⁵. Dit laatste komt mij echter onwaarschijnlijk voor. Gregory geeft zelf al aan dat de betekenis schoonzuster voor 'bele suer' in deze tijd elders niet voorkomt. Hoewel het hier in feite een beleefde aanspreektitel betreft, kan men de zinsnede wellicht ook in letterlijke zin interpreteren, namelijk, op deze plaats spreekt de opdrachtgever van het werk zijn of haar zuster toe. Van

32 Deuchler 1967, p.178, noot 324.

33 Gregory 1990, p.23.

34 Johnen 1910, p.442.

35 Gregory, Romania 1979, p.338.

ELIZABETH DEN HARTOG

alle (schoon)broers en (schoon)zusters was Filips van de Elzas het meest vermogend. Blijkens de geschreven bronnen had hij bovendien een duidelijke voorliefde voor literatuur op bijbelse grondslag. Het is derhalve niet ondenkbaar dat hij zijn zuster een psalmencommentaar ten geschenke gaf bij haar intrede in het klooster³⁶. Gregory³⁷ wijst er overigens op dat de tekst van het commentaar doordesemd is met de spiritualiteit van Cîteaux en dat de inwoners van het klooster Clairvaux regelmatig worden genoemd³⁸. Het is in deze context derhalve relevant dat Filips, net als zijn vader³⁹, zeer sterke banden onderhield met de orde van Cîteaux. Bij het klooster Clairvaux was er zelfs een kapel voor de Vlaamse graven, waar Filips uiteindelijk zijn laatste rustplaats vond⁴⁰.

Het commentaar op de psalmen werd dus voor Laurette geschreven, maar dat geldt waarschijnlijk niet voor Morgan 338, daar men de tekstgedeelten waar zij met name werd genoemd verwijderde. Pas later werden zij weer teruggeplaatst en werd er zelfs een aantal extra aansprekingen toegevoegd. Waar de naam geheel nieuw in de tekst verscheen schreef men niet 'lorete', maar 'lore'. Op grond van deze curieuze gegevens vraagt Hausherr⁴¹ zich af het boek niet voor een andere Laurette werd vervaardigd, daar deze naam vaker voorkwam in de familie. Zo had Boudewijn IV een dochter van die naam, die in 1181 overleed. Dit ligt echter niet voor de hand, omdat er dan geen enkele reden was om de naam Laurette weg te halen en later weer terug te plaatsen. De verschillende schrijfwijzen 'lore' en 'lorete' werden immers door dezelfde hand toegevoegd⁴². Ook Gregory⁴³ gaat er van uit dat Morgan 338 door

36 Diederik zelf kan hoogstens de initiator van het project zijn geweest. De vroegste delen van het psaltercommentaar ontstonden naar alle waarschijnlijkheid grotendeels tijdens zijn afwezigheid. In januari 1164 vertrok hij immers naar het Heilig Land om pas begin 1166 weer terug te keren in Vlaanderen. Hij stierf op 17 januari 1168. Deel 2 en 4 van het commentaar moesten toen nog geschreven worden.

37 S. Gregory, 'The twelfth century psalter commentary in French for Laurette d'Alsace', In: W. Lourdaux en D. Verhelst (eds.), *The Bible and Medieval Culture*, Leuven 1979, pp.125-126.

38 Gregory 1979, p.126, noot 79.

39 De Hemptinne, kol.231. Samen met zijn echtgenote Sibylla stichtte Diederik de Cisterciënzerabdij van Clairmarais.

40 Deze kapel werd tijdens bouwwerkzaamheden in de jaren 1718-1740 gesloopt. M.A. Didier, 'La chapelle des comtes de Flandre à Clairvaux', *Annales du Comité flamand de France* XLV, 1954; Van Werveke 1979, pp.68-69.

41 Hausherr 1969, p.61.

42 Interessant is dat John van Salisbury Laurette in zijn 'Historia Pontificalis' als volgt introduceert: 'Comes autem Radulfus terciam duxit uxorem filiam

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

een ander werd besteld, te weten Eleanore van Vermandois. Zij wordt expliciet genoemd in een verdere toevoeging, 'e uos bele elyanor', door weer een andere hand. Echter, ook in dit geval blijft onverklaard waarom deze referentie niet direkt in de tekst werd opgenomen en waarom de referenties aan Laurette die er waren werden verwijderd, om later weer toegevoegd te worden.

Laurette van de Elzas was een non van hoge adellijke afkomst, de zuster van de machtige graaf van Vlaanderen. Het ligt niet voor de hand dat een commentaar dat voor haar werd geschreven en dientengevolge een aantal persoonlijke opmerkingen bevatte in brede kring circuleerde en zo maar door iedereen overgeschreven kon worden. Toch zijn er vele copieën bekend. Dat Laurette haar eigen exemplaar voor dit doel ter beschikking stelde is hoogst onwaarschijnlijk. Er moet dus elders een afschrift zijn geweest. De meest geëigende plek hiervoor is het hof van Vlaanderen, waar de opdracht voor het oorspronkelijke werk gegeven werd. Opmerkelijk aan Morgan 338 is dat alle persoonlijke referenties aan figuren als Diederik van de Elzas en zijn vrouw Sibylla, aan Radulf I van Vermandois en Laurette's andere echtgenoten in het manuscript gehandhaafd bleven; slechts de passages waar Laurette rechtstreeks werd aangesproken werden geschrapt. Buiten de familiale kring zal men zich oftewel niets hebben aangetrokken van alle referenties naar Laurette en haar familie (zoals in het Durham manuscript, waar alles gewoon is blijven staan), of men zal alle referenties hebben verwijderd en niet slechts één aspect. De opdrachtgever moet overigens zeer bemiddeld geweest zijn, want het gaat hier om een uitermate kostbaar uitgevoerd boek, waarin veel goud werd verwerkt. Met andere woorden, het is een boek dat men niet licht cadeau deed. Gezien de getrouwheid van de transcriptie, ligt het voor de hand om ook voor Morgan 338 aan een oorsprong aan het Vlaamse hof te denken. Hier was vermoedelijk een afschrift van de tekst, hier had men de middelen om een dergelijk handschrift te bekostigen en hier zal men zich niet aan de persoonlijke verwijzingen naar allerlei familieleden hebben gestoord: het ging nu eenmaal om de eigen familie. Alleen het rechtstreeks toespreken van Laurette was klaarblijkelijk ongewenst. Wellicht kan uit het feit dat het volgende tekstgedeelte, "car si jo venoie devant le conte de Flandres e jo disoie: Et vostre fille vos mande saluz, n'averioie ne bien ne beel dit,

Theoderici comitis Flandrorum nomine Lauram', geciteerd in L. Duval-Arnould, 'Les dernières années du comte lépreux Raoul de Vermandois (v.1147-1167...) et la dévolution de ses provinces à Philippe d'Alsace', *Bibliothèque de l'Ecole de chartes* 142, 1984, p.85.

43 Gregory 1990, p.24.

ELIZABETH DEN HARTOG

mais ensi: Vostre fille vos mande saluz. Car nule raisuns ne comence bien par et"⁴⁴, niet werd geschrappt, geconcludeerd worden dat Morgan 338 gecopieerd werd voor een (schoon)dochter van Diederik van de Elzas. De persoon die de graaf van Vlaanderen aldus aanspreekt kan immers alleen zijn dochter of schoondochter zijn geweest. Als dit zo is, dan komen er eigenlijk slechts twee personen in aanmerking als oorspronkelijke eigenaresse van het boek, namelijk Elisabeth van Vermandois, de echtgenote van Filips van de Elzas, en Margareta, zuster van Filips van de Elzas⁴⁵. Beide waren niet alleen nauw gelieerd aan de graaf van Vlaanderen, maar tevens aan de graven van Vermandois en beide waren derhalve op meer dan één manier gerelateerd aan Laurette. Elisabeth was een dochter van graaf Radulf I van Vermandois; Laurette was zijn tweede vrouw. Margareta's eerste man was Radulf II van Vermandois. Na zijn dood huwde ze Boudewijn V van Vlaanderen, die in 1176 door Filips als zijn opvolger in Vlaanderen aangewezen werd.

Een boek als Morgan 338 kan alleen bestemd geweest zijn voor iemand die graag las. Zowel aan het Vlaamse, als aan het Henegouwse hof was er een uitzonderlijke interesse in literatuur⁴⁶. In een brief die door de abt van Bonne-Espérance, Filips van Harveng, aan Filips werd gericht (tussen 1167 en 1183) wordt aan dit opmerkelijke feit veel aandacht geschonken⁴⁷, "Iemand die de kans kreeg te leren lezen neemt wel eens, om uit te rusten van het krijgsgewoel, een boek ter hand, waarin hij zich zelf als in een spiegel herkent". Verder schrijft hij "Ik herinner me nog

44 Gregory, Romania 1979, p.314.

45 Behalve Margareta had Filips van de Elzas nog een aantal zusters. Gertrude trad in 1176 in het klooster te Messines, nadat zij door haar eerste echtgenoot, Humbert III van Savoie was verstoten en van haar tweede echtgenoot Hugo van Oisy was gescheiden. Elisabeth werd tussen 1185 en 1187 abdis van het klooster te Messines. Een derde zuster, Mathilde genaamd, trad te Fontevrault in het klooster en was tegen het eind van haar leven zelfs enige jaren abdis van dit zo voornamelijk klooster (cf. A.E. Verhulst, 'Note sur une charte de Thierry d'Alsace, comte de Flandre, pour l'abbaye de Fontevrault (21 avril 1157)', in: *Mélanges E.-R. Labande, Etudes de civilisation médiévale (IXe-XIIIe siècles)*, Poitiers 1974, pp.711-719). In Morgan 338 is verder nog sprake van 'faidive voster seror'. Het is niet duidelijk of dit om een (verder geheel onbekende) zuster gaat die Faidive was genaamd, of dat 'faidive' als adjectief is bedoeld en zoiets betekent als 'arme' (Gregory 1979, p.315). Geen van deze dames komt mijns inziens in aanmerking als eerste eigenaresse van het boek daar zij geen enkele band hadden met de Vermandois en ook omdat de aanleiding ontbrak ze een dergelijk kostbaar boek ten geschenke te geven.

46 Van Werveke 1979, pp.76-82.

47 Migne, *Patrologia Latina* 203, 147.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

hoe graaf Karel, toen hij een kerkdienst bijwoonde, zich gepast en eerbiedig op het lezen van het psalter toelegde. Er was een uur der wake, als het gescherpte zwaard hoorde te worden getrokken. Er was ook, zo oordeelde hij, een uur waarin het een vrome vorst betaamde de Heilige Schrift te lezen". De literatuur waarin Filips zich verdiepte had vaak een religieuze grondslag, zoals blijkt uit zijn maecenaat. De 'Perceval' van Chrétien de Troyes, geschreven op instigatie van de graaf, vertoont een ethische en religieuze inslag die men in zijn eerdere werken vergeefs zal zoeken. Een andere dichter die hij beschermde, Guiot de Provins, schreef een gedicht genaamd 'La Bible'. Wat het Henegouwse hof betreft, Boudewijn, Margareta's tweede echtgenoot, was goed geschoold in de rethorica en grammatica, alsook in het latijn. Bovendien was hij geïnteresseerd in geschiedenis, gezien de copie die hij liet vervaardigen van de 'Historia Karoli Magni et Rotholandi'. Voor hem schreef Gautier d'Arras zijn 'Eracle'⁴⁸. De liefde voor de letteren droeg hij echter niet over op zijn zoon, die het lezen niet machtig schijnt te zijn geweest.

Welke van de twee dames, Elisabeth of Margareta, de eerste eigenaresse was van Morgan 338 is niet te bepalen en misschien ook niet zo belangrijk, want voor de datering maakt het feitelijk weinig uit. Werd het boek voor Elisabeth vervaardigd, dan levert dit een datering op van voor 1182, het jaar waarin Elisabeth kwam te overlijden, aanzienlijk vroeger dus dan de door Deuchler voorgestelde datering rond 1190-1195. Stilis-tisch gezien is dit echter mogelijk. Bovendien verklaart een vroege datering van Morgan 338 waarom alleen het commentaar op de eerste vijftig psalmen is opgenomen. Rond 1180 waren slechts het eerste en het derde deel van het commentaar voltooid.

Werd Morgan 338 voor Margareta gemaakt, dan moet daar een goede reden voor zijn geweest. Een mogelijke aanleiding hiertoe was het door Filips van de Elzas gearrangeerde huwelijk van de dochter van Margareta en Boudewijn, Isabella, met Filips Augustus van Frankrijk. Eerder, in 1171, was namelijk besloten dat Isabella uitgehuwelijkt zou worden aan Hendrik van Champagne. In 1179 had Filips echter andere plannen met zijn nichtje, dit zeer tegen de zin van de vader van het meisje, die het oudere verdrag op 13 mei nogmaals bevestigd had en er prijs op stelde zijn woord gestand te doen⁴⁹. Een fraai geschenk kan in zo'n situatie wonderen doen. Dit zou voor het manuscript een datering van rond 1179 opleveren.

48 Stanger 1957, pp.214-229.

49 Johnen 1910, p.440; Van Werveke 1976, p.27-28.

Hoewel Morgan 338 niet voor Laurette was bedoeld, kwam het boek uiteindelijk wel bij haar terecht, aangezien haar naam op verscheidene plaatsen (weer) werd toegevoegd⁵⁰. Alleen Laurette zelf kan hier baat bij hebben gehad; een ander zal die moeite toch niet genomen hebben. Na de dood van Laurette (wanneer dat was is niet bekend; zij wordt voor het laatst genoemd in 1175, maar Gregory⁵¹ vermoedt op grond van het gegeven dat het laatste deel van het psaltercommentaar waarschijnlijk tussen 1191 en 1198 geschreven werd, dat zij nog een tijd voortleefde) kreeg Eleanore het boek, hetgeen blijkt uit de toevoeging 'e uos bele Elyanor'. Laurette was immers haar schoonmoeder en tevens haar schoonzuster. Eleanore hield eveneens van literatuur. Aan haar droeg een zekere Renaut, klerk van Marizy-Sainte-Geneviève, zijn 'Vie Sainte Geneviève' op⁵². Daar de toevoegingen die betrekking hebben op Laurette van de Elzas en op Eleanore van Vermandois door verschillende handen zijn uitgevoerd, zal het manuscript na de dood van de eerste eigenaresse niet direct in de handen van Eleanore zijn overgegaan.

Om nog even terug te komen op de relatie tussen Morgan 338 en het Ingeborgpsalter, Morgan 338 bevat als paleografische bijzonderheid het gebruik van de letter \emptyset voor de oe en de a, hetgeen volgens Liebman⁵³ naar Denemarken zou verwijzen. Hoewel het lettertype in het Ingeborgpsalter zelf niet voorkomt, leek dit de these te onderbouwen dat Morgan 338 in de omgeving van de Deense prinses Ingeborg ontstaan zou zijn. Gregory⁵⁴ verwerpt deze stelling volledig. Volgens hem is \emptyset een zeldzaam, maar niet een specifiek Deens lettertype, dat men vooral in vroege handschriften aantreft, bijvoorbeeld in het Cambridge Psalter en in een Franse psalter-vertaling (Parijs, Bibliothèque Nationale lat.1670). In de late twaalfde en in de dertiende eeuw was het zeker archaisch.

50 Gregory 1990, p.4.

51 Gregory 1990, p.22.

52 Eleanore wordt in deze tekst weliswaar niet met name genoemd, maar gezien het feit dat de tekst werd opgedragen aan de 'dame de Valois' en het vroegste afschrift (Parijs, Bibliothèque Nationale ms. lat.5667) uit de vroege dertiende eeuw dateert, is zij de meest waarschijnlijke kandidaat. Ed. L. Bohm, Upsala 1955; C.J. Liebman, 'Le commentaire français du psautier et le ms. Morgan 338 pour l'attribution à Simon de Tournai', *Romania* 76, 1955, p.460.

53 Liebman 1955, pp.433-476; Deuchler, pp.178-179. In een recent artikel stelt Liebman zelfs dat Morgan 338 in Denemarken zou zijn vervaardigd, C.J. Liebman, 'Paleographical notes on ms. Morgan 338 of the Old French Psalter Commentary', *Codices manuscripti* 11, 1985, pp.65-77.

54 Gregory, Leuven 1979, pp.110-112; Gregory 1990, pp.66-67, noot 135.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

Bovendien komt het lettertype niet alleen voor in Morgan 338, maar ook in het Durhamse afschrift van het psalmencommentaar voor Laurette van de Elzas⁵⁵, hetgeen volgens Gregory de conclusie rechtvaardigt dat het overgenomen werd uit de oertekst van het psaltercommentaar, die immers in de jaren zestig van de twaalfde eeuw tot stand kwam. Een verband met Ingeborg is dus uitgesloten. Volgens hem is de schrijfwijze ø "an early solution to the orthographical crisis that arose when the front rounded vowel [oe] developed in Gallo-Romance. The centre for this spelling innovation may well have been in Wallonia", want in verschillende Waalse teksten, zoals bijvoorbeeld in een handschrift dat zich nu te Oxford bevindt (Bodleian Canon.Misc., 74), komt het lettertype ook voor.

Een verband met Denemarken hoeft mijns inziens niet geheel uitgesloten te worden. Een dergelijk lettergebruik zal namelijk niet onbekend geweest zijn aan het hof van Vlaanderen. Toen Boudewijn VII van Vlaanderen in 1119 overleed zonder mannelijke nakomelingen, werd hij opgevolgd door Karel van Denemarken, de zoon van de Deense koning Knut en Adela, dochter van Robrecht de Fries. Deze prins leefde al enige jaren in Vlaanderen, waar hij na de moord op zijn vader samen met zijn moeder naar toe was gevlucht. Toen hij in 1127 in de St.-Donaaskerk te Brugge was vermoord, werd hij na enige strubbelingen in 1128 opgevolgd door Diederik van de Elzas, de vader van Laurette.

De 'Deense' lettertjes komen in het Durham manuscript, dat het gehele psaltercommentaar bevat, alleen voor in het eerste deel van de tekst. Het lijkt er dus op dat alleen de oudste van de drie schrijvers van de oertekst ze gebruikte. Deze toont volgens Gregory⁵⁶ veel interesse in personen die allang dood waren toen hij schreef en in gebeurtenissen die plaatsvonden in de jaren twintig van de twaalfde eeuw. Zo schrijft hij bij psalm XXXIII, 375-77 dat hij ooggetuige was van het droeve lot van Walter van Hesdin, die in 1119 door Karel de Goede werd verbannen en in 1126 stierf⁵⁷. Hij moet dus al tamelijk oud geweest zijn toen hij schreef. Als men veronderstelt dat het om iemand gaat, die leefde aan het hof van Karel de Goede (van Denemarken) dan is het niet zo verwonderlijk dat hij dit archaïsche (Deense) lettertype gebruikt. Wat betreft Morgan 338, hoewel de 'Deense' lettertjes hier naar alle waarschijnlijkheid uit de oertekst werden overgenomen, wijst het voorkomen ervan mijns inziens

55 Durham, Cathedral Chapter Library, MS A.II.11, fol.92a en fol.109a.

56 Gregory 1990, p.23.

57 'Gautiers Hureal le conte de hesdin, que ore tient vos peires, gel vi si povre qu'il aive par ces curs manjeant atot un sol escuer'.

ELIZABETH DEN HARTOG

toch op het Vlaamse hof. Hier was men er mee vertrouwd en hier begreep men wat er mee uitgedrukt moest worden.

3. Het Ingeborgpsalter en het hof van Filips van de Elzas

Inleiding

Deuchler's toeschrijving van het Ingeborgpsalter aan de ongelukkige Deense prinses berust in feite alleen op een aantal toevoegingen in de kalender. Het is derhalve duidelijk dat zij het psalter op een gegeven moment in haar bezit had; of het boek daadwerkelijk voor haar werd vervaardigd is echter maar de vraag⁵⁸. De toevoegingen betreffende de dood van haar ouders en van Eleanore van Vermandois (1213) zijn alle van dezelfde hand, terwijl de slag van Bouvines in 1214 door weer een andere hand is toegevoegd. Op grond hiervan neemt Hausherr aan dat Ingeborg het handschrift van de koning kreeg bij de verzoening in 1213, "Die Zusammengehörigkeit der drei Nekrolognotizen wäre so verständlich". Tevens acht hij het op grond van de al eerder genoemde brief die zij in 1203 aan Innocentius III richtte onwaarschijnlijk dat zij het boek al eerder in haar bezit zou hebben gehad⁵⁹. Het komt mij voor dat hier weinig tegen in te brengen valt.

Was het een al bestaand boek, of had de koning het voor de gelegenheid laten maken? Uit het feit dat de verzoening vrij onverwachts tot stand kwam zou men misschien mogen concluderen dat het een al bestaand boek was. Indien dit zo is, voor wie werd het dan oorspronkelijk gemaakt?

⁵⁸ Volgens Deuchler (1967, p.17, noot 24) zijn deze toevoegingen geenszins van dezelfde hand als de rest van het manuscript. Hausherr (1975, p.240) bestrijdt dit en zegt "die Nekrolog-einträge sind mit derselben schwarzen Tinte geschrieben wie der Grundbestand des Kalenders, sie erscheint nur ein wenig schwärzer und glänzender als die für die nicht hervorgehobenen Heiligen, weil sie in kleinerer Schrift, mit etwas schärferen Rändern der einzelnen Buchstaben geschrieben sind - man könnte beinahe vermuten, die gleiche Hand habe nur eine andere Feder gewählt". Hij is derhalve van mening dat de toevoegingen weliswaar later zijn aangebracht, maar toch niet zo heel erg veel later en gebruikt dit als argument om zijn datering van het manuscript in 1210 te staven. Ik ben geneigd het met Deuchler eens te zijn. De letter 'a' in de kalender is bijvoorbeeld heel anders dan de letter 'a' die gebruikt wordt in de toevoegingen, en dit kan men moeilijk toeschrijven aan het gebruik van een nieuwe veer.

⁵⁹ Hausherr 1975, p.239.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

Een aantal vrouwelijke vervoegingen in de gebedsteksten maakt duidelijk dat het boek in ieder geval aan een vrouw was toebedacht. Later, in de tijd dat het handschrift aan Lodewijk de Heilige toebehoorde, werden deze vrouwelijke uitgangen overigens veranderd in mannelijke uitgangen⁶⁰. Een aantal van de miniaturen en de kostbare uitvoering van het handschrift doen voorts vermoeden dat het boek voor een dame van koninklijke bloede werd vervaardigd. Branner⁶¹ suggereerde in 1970 dat het manuscript wellicht bedoeld was voor Isabella van Henegouwen, Filips Augustus' eerste echtgenote die in 1189-90 stierf, of voor Agnes van Méran, met wie hij in 1196 in het huwelijk trad en die in 1201 stierf. Nog waarschijnlijker leek hem de mogelijkheid dat het handschrift niemands persoonlijke eigendom was, maar toebehoord had aan de koninklijke 'capella'. Naar mijn mening echter wijzen de toevoegingen van de sterfdata van Ingeborg's ouders en van haar vriendin er toch op dat het boek haar persoonlijk eigendom was. Ook de vrouwelijke verbuigingen in de gebedsteksten duiden eerder op privé-gebruik, dan op een gebruik in de koninklijke 'capella'.

In het hiernavolgende zal worden nagegaan of het Ingeborgsalter als kroningsgeschenk werd vervaardigd voor Isabella van Henegouwen, in opdracht van haar oom Filips van de Elzas. Hiervoor pleit namelijk de eigenzinnige Pinkstervoorstelling op fol.32v, waar Maria als een gekroonde koningin is afgebeeld, een uiterst zeldzaam motief, zonder directe voorbeelden⁶². Deuchler⁶³ ziet deze voorstelling als "ein Hinweis auf die Besitzerin der Handschrift", "das in diesem Zusammenhang möglicherweise... nicht nur Maria als regina coeli ausweist, sondern gleichzeitig als die Landesherrin anspielt" (afbeelding 1). Nu is het zo dat Filips Augustus ongeveer een maand na zijn huwelijk met Isabella de hoogwaardigheidsbekleders van zijn rijk in Sens bijeen riep om aldaar tijdens het Pinksterfeest de kroningsplechtigheid van zijn echtgenote bij te wonen, een kroning die uiteindelijk in St.-Denis plaats had op

60 Deuchler 1967, p.5.

61 R. Branner, 'Manuscript painting in Paris around 1200', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975, pp.177-178.

62 Deuchler 1967, pp.62-64 en p.113.

63 Deuchler 1967, p.63.

ELIZABETH DEN HARTOG

29 mei⁶⁴. Isabella werd dus op Pinksterdag gekroond, Ingeborg daarentegen op de dag van Maria Hemelvaart (15 augustus)⁶⁵!

Een ontstaan aan het hof van Vlaanderen zou bovendien een verklaring kunnen bieden voor de merkwaardige kalender (waarin onder meer Engelse heiligen voorkomen en in tweede instantie heiligen die specifiek zijn voor de Vermandois), voor de koninklijke toespelingen, alsook voor de Engelse en Byzantijnse invloeden. Stilistisch gezien is een vroege datering van het Ingeborgpsalter niet onredelijk, al zijn de meningen hierover verdeeld. De voor het handschrift karakteristieke 'Muldenstil', waarover later meer, vindt namelijk zijn vroegste en grootste verbreiding op het grondgebied van de graaf van Vlaanderen. Het hof van Vlaanderen, veel meer dan de omgeving van St.-Quentin, lijkt dan ook de meest aangewezen plaats voor het ontstaan van een prachthandschrift als het Ingeborgpsalter - Hausherr⁶⁶ spreekt zelfs van een "ungewöhnlich prächtige Handschrift" -, dat niet voor niets als één van de hoogtepunten van de 'Franse' boekilluminatie wordt beschouwd.

Dat de Vlaamse graaf zijn nichtje een dergelijk geschenk gegeven zou hebben, lijkt bovendien te passen bij wat er bekend is over de figuur van Filips van Elzas, die door de pracht en praal van zijn entourage overal waar hij kwam opzien baarde. Over zijn liefde voor literatuur zegt Stanger "Yet, although the count had been taught to read Latin as a boy, and knew the moral and spiritual value of books and literature, he was probably not very much interested in literary production for its own sake... Perhaps it is significant that the probable date of 'Le Conte del Graal' begun by Chrétien de Troyes at the count's request, coincides with the period of the latter's greatest political influence, and at the time when he was held in the highest esteem. It is most likely that the motives, conscious or unconscious, behind Philippe's patronage of literature were his vanity and ambition: by keeping near him experienced knights, brave in war and skilful in tournaments, and by encouraging in his castles the presence of jongleurs and minstrels of distinction, he wished to impress his contemporaries with the brilliant, and almost royal, atmosphere of his court"⁶⁷. Het is duidelijk, aan het hof van Filips werden boeken geschreven en verzameld met het oog op representatie.

64 Johnen 1910, p.441; J.W. Baldwin, *The Government of Philips Augustus. Foundations of French Royal Power in the Middle Ages*, Berkeley - Los Angeles - Oxford 1986, pp.15-16.

65 Baldwin 1986, p.83.

66 Hausherr 1969, p.52.

67 Stanger 1957, pp.215-216.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

Filips van de Elzas versus Filips Augustus

Filips was een zoon van Diederik van de Elzas⁶⁸ en zijn tweede vrouw Sibylla, een dochter van Fulco van Anjou, koning van Jeruzalem. Hun eerste zoon Boudewijn kwam in 1150 op 15-jarige leeftijd te overlijden, waarna de in 1142 geboren Filips de officiële erfopvolger werd. Hij trouwde in 1156 met Elisabeth van Vermandois, dochter van de in 1152 gestorven Radulf I van Vermandois. Diens opvolger, Radulf II was meelaats, zodat Filips goede vooruitzichten had te zijner tijd de Vermandois, inclusief de Amiénois en de Valois aan zijn gebieden te kunnen toevoegen. Al in 1161 gaf hij zich uit als graaf van Amiénois. Vanaf 1163 noemde hij zich graaf van Vlaanderen en Vermandois op basis van een overeenkomst met zijn melaatse schoonbroer, die in 1167 kwam te overlijden⁶⁹. In 1157 droeg Diederik het gezag in Vlaanderen over aan zijn zoon Filips, maar tot 1164 voerden zij gezamenlijk de heerschappij over het graafschap Vlaanderen (afbeelding 2).

De persoonlijke tragedie van Filips van de Elzas was dat zijn huwelijk kinderloos bleef. Om de Vermandois veilig te stellen liet Filips derhalve in 1171 zijn broer Mattheijs, graaf van Boulogne, trouwen met Elisabeth's zuster Eleanore, maar door diens dood in 1173 leverde dit huwelijk niet de beoogde mannelijke opvolgers op. Van Werveke⁷⁰ schrijft dan ook, "Na zijn terugkeer uit het Heilig Land, in 1179, zag Filips .. dat Vlaanderen in handen van een ander vorstenhuis zou komen. Wat nu meer en meer voor hem ging tellen was zijn eigen, persoonlijk aanzien".

Zo werd hij in 1179 raadsman van de minderjarige Filips Augustus en speelde hij in de jaren 1179-1180 een overheersende rol aan het Franse hof. Filips van Vlaanderen, die zelf geen kinderen had, kreeg het voor elkaar dat op 28 april 1180 de 14-jarige koning zijn 10-jarige nichtje Isabella huwde in de abdij van Arrouaise in het uiterste zuiden van het toenmalige graafschap Vlaanderen. Het bruiloftsmaal werd in het naburige en eveneens Vlaamse kasteel te Bapaume gevierd. De bisschop-

68 Diederik was de zoon van Diederik II, hertog van Opper-Lotharingen en Gertrudis, dochter van Robert de Fries. De bijnaam 'van de Elzas' dankte hij aan zijn bezittingen in de Elzas, die hij bij de acceptatie van het graafschap Vlaanderen aan zijn broer Simon overdroeg (Johnen 1910, p.341). Een kleinkind van Simon was Beatrix, die later Frederik Barbarossa huwde. Deze verwantschap legde Filips geen windeieren.

69 Van Werveke 1979, p.20; Duval-Arnould, pp.81-92; De Hemptinne, kol.240.

70 Van Werveke 1969.

ELIZABETH DEN HARTOG

pen van Senlis en Laon voltrokken de plechtigheid. Isabella werd, zoals al gezegd, op Pinksterdag van hetzelfde jaar door de aartsbisschop van Sens tot koningin gekroond in de abdijkerk van St.-Denis bij Parijs. Als huwelijksgeschenk ontving ze de Artois, met steden als Arras, Bapaume, St.-Omer en Aire, onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat Filips ze tijdens zijn eigen leven nog zou mogen benutten⁷¹. Zijn hoop op deze manier een blijvende invloed op de jonge koning uit te kunnen oefenen bleek helaas ongegrond. Van 1181 tot 1185 verkeerde hij in constante strijd om zijn positie te handhaven; vanaf 1186 had hij te berusten in het feit dat zijn leenheer hem te slim af was geweest en dat zijn macht ten einde was.

Met de dood van de oude koning van Frankrijk op 19 september 1180 kwam Filips Augustus definitief aan de macht en ontdeed zich van zijn toenmalige adviseurs. Vanaf 1181 verslechterde de relatie met de machtige graaf van Vlaanderen zienderogen. In deze tijd trachtte Filips van de Elzas de macht in geheel noord-oost Frankrijk in handen te krijgen door zijn claims op de Vermandois, Amiens en de Valois door te drukken. De dood van zijn echtgenote, Elisabeth van Vermandois in 1182 kwam derhalve zeer ongelegen, want hij verloor zijn aanspraak op haar gebieden. Later dat jaar bevestigde Filips Augustus de graaf van Vlaanderen voor het leven, in het bezit van de Vermandois en de Valois om hier twee jaar later weer op terug te komen en aan te sturen op een openlijke breuk door te dreigen zich van zijn vrouw te ontdoen. Isabella kleedde zich daarop in een bedelaarsgewaad en vroeg in de straten van Senlis, publiekelijk om 's konings genade hetgeen hem op zijn besluit deed terugkomen. De graaf van Vlaanderen daarentegen kwam niet terug in zijn gunst. Om diens macht te breken legde Filips Augustus zich toe op het opbreken van het verbond tussen de graven van Vlaanderen en Henegouwen, hetgeen goed lukte⁷². Hoewel Elisabeth de Vermandois aan haar man had overgemaakt, meende ook haar zuster Eleanore aanspraak op deze gebieden te kunnen maken en zij werd hierin door de koning gesteund. De strijd om de Vermandois eindigde in 1185 te Boves toen er een overeenkomst werd gemaakt, waarbij de gebieden van Elisabeth in drieën gedeeld werden. Filips behield alleen St.- Quentin en Péronne, de koning verkreeg bij deze gelegenheid Amiens, Montdidier en Roye; Eleanore verkreeg de Valois, Ribemont en de rest van de Vermandois. In 1187 beviel Isabella van een zoontje, zodat ook de Artois voor de koning veilig was gesteld. Drie jaar later stierf zij tijdens de bevalling van een

71 Baldwin 1986, p.16.

72 Baldwin 1986, pp.18-19.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

tweeling. In hetzelfde jaar nog vertrok de koning op kruistocht, in het gezelschap van de graaf van Vlaanderen, die in Akko het leven liet.

Het Ingeborgpsalter en de Vermandois

In relatie tot de Franse boekschilderkunst aan het einde van de twaalfde eeuw merkt Avril⁷³ op dat onze kennis zich eigenlijk beperkt tot een kleine groep uiterst prestigieuze handschriften, die zich zeer moeilijk laten lokaliseren en dateren. Volgens Avril zou dit te maken hebben met het feit dat deze boeken in velerlei opzicht werken zijn van een overgangperiode, zowel qua stijl als op het gebied van de organisatie van ateliers en de maatschappelijke status van de boekverluchters. Geschiedde het versieren van handschriften tot dan toe vooral binnen de kloosters, in deze tijd ging het meer en meer over in de handen van professionele, wereldlijke kunstenaars. Het gaat hier dus niet om monastieke ateliers en ook nog niet om echte productie-ateliers. Deze laatsten ontstonden eerst in de loop van de dertiende eeuw⁷⁴. De overgang van monastieke scriptoria naar productie-ateliers zal, naar mijn mening, vooral ingeluid zijn door de hoge adel, die voor eigen gebruik kostbare boeken liet produceren. Liever dan deze opdrachten uit te besteden, haalde men talentvolle kunstenaars naar het eigen hof. Dat men er geld in stak, blijkt onder meer uit het kostbare karakter van de manuscripten. Een manuscript dat eind twaalfde eeuw ontstond aan een adellijk hof laat zich uiteraard nauwelijks geografisch lokaliseren, want de adel was in deze tijd nog niet aan een bepaalde hoofdstad gebonden. Dan resideerde men in het ene, dan weer in het andere kasteel en soms verbleef men aan het hof van de Franse of de Engelse koning. Zo er aan een bepaald hof sprake was van een eigen stijl, dan zal deze zich over

73 F. Avril, 'Un manuscrit d'auteurs classiques et ses illustrations', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975, p.261.

74 Het voorbeeld van de hoge adel deed overigens na verloop van tijd de vraag naar geillumineerde manuscripten stijgen, hetgeen het ontstaan van productie-ateliers in de hand werkte. Tekenend is dan ook dat er in de dertiende eeuw in Brugge en Gent een uitzonderlijk groot aantal luxueuze psalters werd vervaardigd, vooral in het derde kwart van de dertiende eeuw, en dat deze productie in de Lage Landen en noord-Frankrijk alleen te Parijs werd geëvenaard. Deze bloei van de Vlaamse steden hing natuurlijk samen met de enorme accumulatie van rijkdom, hetgeen tevens blijkt uit het feit dat de opdrachtgevers uit het stadspatriciaat afkomstig waren. Volgens K.B.E. Carlvant (*Thirteenth-century illumination in Bruges and Ghent*, Columbia University 1978) is dit opmerkelijk, "Although religious books, the psalters thus bear witness to a powerful wave of lay patronage - to an early phase of bourgeois patronage - in Flemish art and book illumination".

ELIZABETH DEN HARTOG

het gehele gebied waar dit hof rondtrok hebben verspreid. Maar omdat men rondtrok en elders steeds weer ideeën opdeed, moet stijl aan deze hoven zeer aan verandering onderhevig zijn geweest. Ook Filips van Vlaanderen en zijn entourage leidden een hectisch bestaan, hetgeen een exacte lokalisering van het Ingeborgpsalter uiteraard zeer bemoeilijkt⁷⁵.

Vaak bevat de kalender van een psalter specifieke informatie, aan de hand waarvan het mogelijk is een handschrift nader te lokaliseren. De kalender van het Ingeborgpsalter is evenwel merkwaardig en kwam in twee fasen tot stand. Aan het oorspronkelijke bestand werden in goud een grote groep heiligen en de verklarende bijschriften bij de kalenderillustraties toegevoegd. Dat het om toevoegingen gaat blijkt uit het feit dat er - zeker voor wat betreft de kalenderbijschriften - geen rekening mee was gehouden, zodat de ruimte af en toe wel erg aan de krappe kant was en de schrijver genoodzaakt was zijn letters te comprimeren, afkortingen te gebruiken en soms zelfs om woorden af te breken⁷⁶. Met dezelfde hand werden, eveneens in goud, boven de illustraties verklarende bijschriften aangebracht in een noord-oostelijk Frans dialect⁷⁷. Helaas zijn de meningen over deze kalender verdeeld. In de oudere literatuur meende men dat het om een Parijse kalender ging, op grond van het voorkomen van St.Geneviève, de 'Inventio Dionisii' en St.Marcus op 26 juni, de dag van de translatie van zijn relieken naar de Notre-Dame. Daar valt tegen in te brengen dat de eigenlijke feestdag van St.-Denis weliswaar voorkomt, maar niet als een groot feest, terwijl de feestdag van St.-Marcellus geheel ontbreekt. Deuchler meent dat de kalender op sommige plaatsen naar het diocees Noyon en omgeving lijkt te wijzen, maar stelt uiteindelijk dat de kalender niet echt in te delen is⁷⁸. Een van zijn belangrijkste aanwijzingen om een ontstaan van het psalter in de omgeving van St.-Quentin te veronderstellen is het voorkomen in de kalender van de heilige Evodius (St.Yved), die alleen in Braine verering genoot⁷⁹. Hoewel deze vermelding een latere toevoeging was, zou volgens Deuchler ook een groot aantal heiligen van het oorspronkelijke

75 Dit is bijvoorbeeld ook het geval bij een noord-Frans manuscript dat zes klassieke teksten bevat, waarvan er vijf van fraaie initialen zijn voorzien (Bibliothèque Nationale, Parijs, ms.latin 7936). Stilistisch gezien is het vergelijkbaar met het Ingeborgpsalter, maar volgens Avril (zie noot 73) komt het niet uit hetzelfde atelier, al moet het boek wel uit dezelfde geografische regio komen.

76 Deuchler 1967, p.16.

77 Deuchler 1967, pp.132-133.

78 Hausherr 1969, pp.54-56.

79 Deuchler 1967, p.97 en p.147.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

bestand wijzen op een ontstaan in de Vermandois⁸⁰. Hausherr daarentegen stelt in zijn boekbespreking dat de genoemde heiligen in het algemeen zeer regelmatig, zo niet standaard in alle noord-Franse kalenders opgenomen zijn. Van de oorspronkelijke lijst is, volgens hem, alleen St.Bathildis, die in Chelles (bij Parijs) was begraven, een uitgesproken lokale heilige. Toch komt zij wel vaker in Parijse kalenders voor⁸¹. Hoewel de hoeveelheid Engelse heiligen opvalt en een aantal andere zaken opmerkelijk genoemd kan worden, twijfelt Hausherr er niet aan dat het hier om een oorspronkelijk Parijse kalender gaat⁸². De later toegevoegde heiligen echter wijzen inderdaad op noord-Frankrijk (vooral op Soissons en Noyon) en zo concludeert Hausherr 'der ursprünglich Pariser Kalender sei mit vor allem nordfranzösischen Heiligen aufgefüllt worden'⁸³ en hij stelt 'Die Notwendigkeit, Heilige der genannten Gegend nachtragen zu müssen, spricht eher gegen als für die von Deuchler vorgetragene Lokalisierung'⁸⁴.

Maar een Parijse kalender wil nog niet zeggen dat het manuscript daar werd vervaardigd. Aan het eind van de twaalfde eeuw was Parijs nog niet de hoofdstad die het later in de dertiende eeuw zou worden; de koning verbleef hier slechts met tussenpozen en de administratie van het koninkrijk was er nog niet blijvend gevestigd. Een opdracht voor een manuscript kon net zo goed in als buiten Parijs worden verstrekt. Tot ver in de dertiende eeuw bestelde de koninklijke familie geregeld manuscripten buiten de hoofdstad⁸⁵. Parijse boekschilderkunst was er in de late twaalfde eeuw nauwelijks en wat er was schijnt van wisselende kwaliteit te zijn geweest⁸⁶. Volgens Branner zijn deze Parijse manuscripten overigens heel anders van aard dan het Ingeborgpsalter en slaan ze in vergelijking een pover figuur, niet in het minst vanwege de mindere

80 Deuchler 1967, p.98.

81 Hausherr 1969, pp.55-56. Hieraan zou men nog kunnen toevoegen dat Bathildis niet alleen in Chelles, maar ook in het door haar gestichte mannenklooster Corbie werd vereerd. Dit klooster had weer nauwe relaties met Filips van de Elzas, die in 1167, 1168-70 en in 1187 een aantal oorkonden uitvaardigde ten gunste van de gemeenschap aldaar. Zie hiervoor: H. Coppieters Stochove, 'Regestes de Philippe d'Alsace, comte de Flandre', *Handelingen der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, VII, 1906-7, pp.23, 33, 116.

82 Hausherr 1969, p.57.

83 Hausherr 1969, p.59.

84 Hausherr 1969, p.61.

85 Branner 1975, pp.175-177; R. Branner, *Manuscript painting in Paris during the reign of Saint Louis. A study of styles*, Berkeley - Los Angeles - New York 1977, p.24, noot 4.

86 Hausherr 1969, p.64.

kwaliteit⁸⁷. Daar komt nog bij dat het psalter van Blanche de Castille (Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal ms.1186), dat rond 1220 gedateerd wordt, voor een groot deel dezelfde miniaturencyclus en kalender heeft als het Ingeborgpsalter, maar er qua stijl weinig mee te maken heeft en in feite veel romaanser aandoet⁸⁸. Hieruit blijkt dat men het Ingeborgpsalter in het eerste kwart van de dertiende eeuw tot voorbeeld nam aan het Franse hof, maar dat de stijl hier geen navolging vond. Dit spreekt mijns inziens ook tegen een koninklijke opdracht. Had de koning het handschrift laten vervaardigen, dan zou men toch een grotere verbreiding van de stijl mogen verwachten aan het Franse hof. Concluderend kan men dus stellen, dat het Ingeborgpsalter noch in Parijs, noch aan het Franse hof vervaardigd zal zijn.

Een veiling te Avranches op 18 mei 1986 bracht een tot dan toe volledig onbekend psalter aan het licht dat volgens Avril⁸⁹ vanwege de heiligen in kalender en litanie alleen uit Noyon afkomstig kan zijn⁹⁰ en dat waarschijnlijk voor een wereldlijke opdrachtgever werd vervaardigd⁹¹. Stilistisch vertoont het manuscript grote verwantschap met het Ingeborgpsalter en Morgan 338. Avril vestigde tevens de aandacht op een rituale (Parijs, Bibliothèque Nationale, lat.ms.8898), geschreven door Nivelon de Quierzy, bisschop van Soissons (1176-1207), dat slechts twee gedecoreerde initialen bevat (fol.25 en fol.30v). Deze initialen zijn terug te voeren op Byzantijnse voorbeelden en vertonen grote gelijkenis met initialen in bovengenoemde manuscripten. Op grond van een aantal invocaties in de litanie ten gunste van Filips Augustus, Nivelon zelf en Isabella van Henegouwen (†1190) zou dit manuscript geschreven zijn

87 Branner 1975, p.177.

88 Hausherr 1969, p.66.

89 F. Avril, 'L'atelier du Psautier d'Ingeburge: problèmes de localisation et de datation', In: *Hommage à Hubert Landais. Etudes sur l'art du Moyen Age et de la Renaissance, sur l'histoire du goût et des collections*, Parijs 1987, pp.16-21.

90 In het psalter wordt een keur aan heiligen genoemd, afkomstig uit allerlei diocesen. Echter, het feit dat St.Elooi wel drie maal wordt genoemd, op 14 mei, 25 juni en 1 december, en dat hij in de litanie aan het hoofd verschijnt van de bekenners, een plaats die normaal gesproken toekomt aan Sint Silvester, spreken volgens Avril voor een herkomst uit Noyon. Voorts worden Sint Godeberte (een discipel van Sint Elooi), Sint Médard (bisschop van Noyon), Sint Acharius (de voorganger van Sint Elooi op de bisschopszetel van Noyon) en Sint Piat (bisschop van Doornik) genoemd, hetgeen ook onmiskenbaar naar Noyon zou verwijzen.

91 Avril 1987, noot 9.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

tussen 1180 en 1190⁹². Deze twee voorbeelden laten al zien dat het atelier niet op één enkele plaats is vast te pinnen; het ene manuscript werd gemaakt voor een wereldlijke opdrachtgever in de omgeving van Noyon, het andere voor een bisschop van Soissons. Hieruit is mijns inziens slechts op te maken dat het atelier vooral werkzaam was voor welgestelde lieden in de Vermandois en regio, een gegeven dat geenszins in tegenspraak is met de door mij veronderstelde genese van het Ingeborgpsalter aan het hof van Filips van de Elzas.

Als het Ingeborgpsalter inderdaad op instigatie van Filips van de Elzas werd gemaakt voor zijn nichtje Isabella, de toekomstige koningin van Frankrijk, spreekt het voor zich dat het een Parijse kalender zal hebben gehad. Het boek zou immers aan het Franse hof worden gebruikt. Gezien de sleutelpositie die Filips van de Elzas innam aan dit hof zal hij zeker op de hoogte geweest zijn van de samenstelling van een dergelijke kalender. Behoorde het boek daadwerkelijk toe aan Isabella, dan zijn wellicht ook de latere toevoegingen in goud te verklaren. De jonge koningin werd immers tegen wil en dank een speelbal in de strijd om de Vermandois en de Valois, precies die gebieden waar een groot aantal van de toegevoegde heiligen werd vereerd. Deze strijd noopte haar om in bedelaarsgewaad door de straten van Senlis te lopen in de hoop haar echtgenoot er toe te bewegen haar niet te verstoten. Ongetwijfeld zal ze de heiligen van de streek waarover de strijd ontbrand was, dikwijls aangeropen en gesmeekt hebben te harer gunste te interveniëren. In het licht van deze gebeurtenissen, is het zeer begrijpelijk, dat - toen Isabella weer in de gunst van koning was weergekeerd - aan de kalender een groot aantal noord-Franse heiligen werd toegevoegd. Dat dit in goud geschiedde laat zien dat de eigenaresse van het handschrift deze heiligen grote dank verschuldigd was.

92 C. Samaran & R. Marichal, *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste*, deel III, Parijs 1974, p.93. De namen van de koning en de bisschop zijn in groen geschreven, de naam van de koningin in rood over een weghaling in groen. De oorspronkelijke naam begon met een Y. Avril denkt dat het hier om Ingeborg gaat en dateert het manuscript in 1193. Haar naam zal volgens hem verwijderd zijn op het moment dat Ingeborg werd verstoten en in plaats daarvan zal de naam van de overleden koningin zijn ingevuld. Het lijkt echter niet voor de hand te liggen om bij een dergelijke invocatie de naam van een overleden persoon in te vullen. Bovendien is het maar de vraag of Nivelon de naam van Ingeborg wel geschrapt zou hebben. Hij was een van de weinigen die Ingeborg onvoorwaardelijk trouw bleef, hij intervenueerde voor haar bij de paus en was tevens een van de weinigen die het door de paus uitgeroepen interdict jegens Filips Augustus daadwerkelijk uitvoerde.

Engelse invloed in het Ingeborgpsalter

Men heeft altijd al gewezen op Engelse invloed in het Ingeborg-psalter⁹³. Het psaltertype zelf, waarbij de tekst voorafgegaan wordt door een reeks pagina-grote afbeeldingen is Engels van origine⁹⁴. Bovendien is in de kalender een opvallend groot aantal Engelse heiligen opgenomen, met name St.Edward, St.Cuthbert, St.Augustinus van Canterbury, St.Albanus, St.Magnus, St.Oswald en St.Edmund. Deze laatste heilige neemt bovendien een vrij prominente plaats in in de litanie⁹⁵. Deuchler legt hier verband met de aanspraken die de koningen van Denemarken meenden te maken op de Engelse troon en met het gegeven dat een van hun voorzaten, koning Knut, de abdij in Bury St.Edmund's bouwde. Dit verklaart evenwel niet het voorkomen van de overige Engelse heiligen. Nu is en blijft dit een heikele kwestie. Als het psalter inderdaad een kroningsgeschenk voor Isabella was, verklaart dit wellicht de aanwezigheid van vier van deze heiligen. St.Edmund, St.Edward, St.Magnus en St.Oswald waren namelijk alle vier heilige koningen. Bovendien was Isabella - via haar moeder - verwant aan het Engelse koningshuis.

Gezien de familiebetrekkingen tussen het grafelijk hof en de Engelse koningen zal er in Vlaanderen beslist sprake zijn geweest van Engelse invloed. Filips was een volle neef van koning Hendrik II en bovendien had hij in Engeland bezittingen, te Dunham (Nottingham), Benton (Devon), Kirton (Lincoln) en Exning (Suffolk)⁹⁶. Op politiek gebied waren er eveneens banden. In 1163 sloten Diederik en Filips van de Elzas te Dover een verdrag met Hendrik II, waarbij één van de hoofdbepalingen was dat, mocht de koning van Frankrijk Engeland aan willen vallen, de graaf van Vlaanderen alles in het werk zou stellen hem van dit voornemen af te brengen. Mocht dit niet lukken dan verplichtten ze zich de Franse koning, van wie ze Vlaanderen in leen ontvingen, slechts met het kleinst mogelijke aantal troepen terzijde te staan. Hendrik daarentegen zouden ze moeten steunen met 1000 ridders in het geval dat de strijd in Engeland los zou barsten, of met 500 ridders als de strijd in Normandië werd uitgevochten. Tevens mochten ze elkaars vijanden niet opnemen. Als tegenprestatie ontvingen de graven van Vlaanderen jaarlijks 500 mark⁹⁷. Ondanks dit verdrag verleende Filips de

93 Deuchler 1967, pp.140-141.

94 Deuchler 1967, p.163.

95 Deuchler 1967, p.97.

96 Johnen 1910, p.359.

97 Johnen 1910, pp.358-340.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

door Hendrik II verbannen Thomas-à-Becket⁹⁸ toch gastvrijheid, en toen deze (op instigatie van Hendrik II) werd vermoord, keerde Filips zich tegen de koning en steunde in 1174 zijn opstandige zoons, die hem als beloning onder andere het graafschap Kent beloofden. Pas in 1175 werd de zaak bijgelegd⁹⁹ en werd het verdrag uit 1163 weer bekrachtigd. In 1176 kwam Hendrik, de zoon van Hendrik II en diens troonopvolger, naar Vlaanderen om door Filips onderwezen te worden in het ridderschap. Hij werd uiteraard zeer hartelijk ontvangen en Filips deed hem zelfs een fraaie wapenuitrusting cadeau¹⁰⁰. In dezelfde tijd ontstonden er plannen om gezamenlijk met Hendrik II naar het Heilig Land te gaan en in dit kader bracht Filips in 1177 een kort bezoek aan Engeland. Het plan liep op niets uit en in juni vertrok Filips uiteindelijk alleen¹⁰¹.

De Byzantijnse connectie

Dat er Byzantijnse invloed is in het Ingeborgpsalter, is boven elke twijfel verheven. Wat vooral naar Byzantijnse kunst lijkt te verwijzen zijn de gouden achtergronden van de miniaturen en de 'iconographischen Schemata'. Desalniettemin is het zeer moeilijk gebleken precies aan te geven welke werken als model gediend zouden kunnen hebben. Volgens Deuchler was de Byzantijnse kunst van Zuid-Italië en Sicilië in de late twaalfde eeuw veel belangrijker voor het Westen dan de kunst in Constantinopel zelf; deze invloed zou pas na de vierde kruistocht in het oog springen. Hoewel de mozaïeken van Monreale en Palermo als voorbeelden lijken te hebben gediend, zou de reflectie van deze werken in het Ingeborgpsalter 'indirekt, bereits umgeprägt, gefiltert, oft bis zum Missverständnis verunklärt' zijn. Ook oostelijker bronnen behoren derhalve tot de mogelijkheden en Deuchler vraagt zich zelfs af of 'damals schon ältere byzantinischen Anregungen den direkten Weg nach

98 Indien het Ingeborgpsalter inderdaad rond 1180 voor Isabella werd vervaardigd, dan is het voorkomen van Thomas-à-Becket in de kalender erg vroeg, daar deze pas in 1173 werd gecanoniseerd. Echter, als het boek aan het Vlaamse hof ontstond is dit gezien de goede betrekkingen tussen Filips van de Elzas en de voormalige aartsbisschop van Canterbury alleszins begrijpelijk (cf. H. van Werveke, 'Thomas Becket, Filips van de Elzas en Robrecht van Aire', *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren* XXXII-1, Brussel 1970, pp.3-20). Filips begon in dezelfde tijd te Crépy-en-Valois immers ook met de bouw van één van de eerste aan deze heilige gewijde kerken.

99 Johnen 1910, pp.413-416.

100 Johnen 1910, p.442.

101 Johnen 1910, pp.422-426.

ELIZABETH DEN HARTOG

Frankreich gefunden haben könnten¹⁰². Tenslotte wijst hij op oudere Byzantijnse invloeden, uit de tiende en elfde eeuw. Zo zou het miniatuur van de Kruisafname goed vergelijkbaar zijn met een ivoor van de zogenaamde Romanos-groep, dat zich tegenwoordig in Hannover bevindt¹⁰³. Kitzinger¹⁰⁴ zoekt de voorbeelden voor het Ingeborgpsalter in nog oudere prototypen, namelijk de zesde-eeuwse ivoeren op de troon van Maximianus in het Museo Arcivescovile in Ravenna en een ivoor in de Staatliche Museen in Berlijn (vergelijk afbeeldingen 1 en 3). Kortom, het gamma aan Byzantijnse voorbeelden moet heel divers zijn geweest.

Als de voorgestelde datering voor het Ingeborgpsalter van 1180 correct is, ontstaat het probleem dat de mozaïekcycli in Monreale en Palermo vrijwel contemporain zijn en dus bezwaarlijk als voorbeeld kunnen hebben gediend. Dit probleem doet zich ook voor bij de 'Hortus Deliciarum', een manuscript dat vanaf 1175 gemaakt werd voor het klooster Hohenbourg (St.-Odiliënberg) in de Elzas en dat helaas alleen van negentiende-eeuwse copieën bekend is, daar het in 1870 bij de grote brand in de Straatsburgse archieven verloren ging. Misschien moet men voor de twee manuscripten en voor de Siciliaanse mozaïeken een gemeenschappelijke bron zoeken, waarschijnlijk in Constantinopel. Jammer genoeg is er juist uit de relevante periode in de hoofdstad zelf nauwelijks iets bewaard gebleven¹⁰⁵. Volgens Deuchler¹⁰⁶ is er overigens een nauwe relatie tussen de 'Hortus' en het Ingeborgpsalter, 'Die beiden Handschriften verbinden im bildlichen Schmuck mehr als rein zufällige formale und ikonographische Einzelheiten', maar over het hoe en waarom van de relatie weet hij weinig zinnigs te vertellen, 'Es fehlen ebenfalls wichtige Verbindungsglieder'. Men kan zich afvragen of één van die verbindungselementen niet in de familiesfeer gezocht moet worden. Filips, graaf van Vlaanderen, heette per slot van rekening niet voor niets Filips van de Elzas. Filips' grootvader was Diederik II, hertog van Opper-Lotharingen¹⁰⁷. Dat deze familieband nog altijd levend was in Filips' tijd,

102 Deuchler 1967, p.142.

103 Deuchler 1967, p.143.

104 E. Kitzinger, 'The Byzantine contribution to Western art of the twelfth and thirteenth centuries', *Dumbarton Oaks Papers* 1966 en herdrukt in: *The art of Byzantium and the medieval West: Selected Studies by Ernst Kitzinger*, W.E. Kleinbauer (ed.), Londen 1976, p.41 (p.372).

105 Kitzinger 1966 (1976), p.31 (p.362); K. Weitzmann, 'Byzantium and the West around the Year 1200', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975, p.57.

106. Deuchler 1967, pp.136-138.

107 Zie ook noot 68.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

moge bijken uit het volgende. Toen in 1176, Matthijs, de toenmalige hertog van Opper-Lotharingen kwam te overlijden en opgevolgd werd door zijn zoon Simon II, kreeg diens broer slechts een zeer mager deel van de erfenis toebedeeld. Dit voerde tot een strijd, die de jongste van de twee broers verloor. Hij vluchtte naar zijn verwanten in Vlaanderen, waarop Filips zich genoodzaakt zag te bemiddelen. Hij probeerde Simon tot inkeer te brengen door tussenkomst van zijn moeder en de bisschop van Toul. Toen dit niets uithaalde dreigde Filips een inval te doen in Lotharingen, waarop Simon naar Ribemont kwam om de strijdbijl te begraven en zijn broer uiteindelijk toch zijn rechtmatig erfdeel verkreeg¹⁰⁸.

Om terug te keren naar het hof van Vlaanderen en de relatie met Byzantium, vooral in de twaalfde eeuw, maar ook daarna nog, onderhielden de Vlaamse graven zeer nauwe betrekkingen met het koninkrijk Jeruzalem. Filips' moeder Sibylla was een dochter van de koning van Jeruzalem en derhalve was er een nauwe band tussen het Vlaamse hof en de gebieden 'Oltre-Mer'. Zo maakte Diederik van de Elzas vier keer een tocht naar het Heilig Land. Bij zijn derde tocht vergezelde Sibylla hem en besloot zich terug te trekken in het klooster van St.-Lazarus bij Jeruzalem, waar haar zuster abdis was. Zij stierf in 1163. Filips van de Elzas maakte twee maal de tocht naar het Heilig Land, en liet daar eveneens het leven. Zijn eerste tocht had plaats in 1177-1179. Op de terugreis deed hij Constantinopel aan, waar hij hartelijk werd ontvangen door keizer Manuel I, aan wiens hof hij enige tijd verbleef. De keizer vroeg hem bij Lodewijk VII van Frankrijk te bemiddelen om de hand van diens dochter Agnes voor zijn zoon Alexis. Filips vertrok uiteindelijk uit Constantinopel, beladen met kostbare geschenken, waaronder relieken, en begeleid door de keizerlijke afgezanten die Lodewijk om de hand van zijn dochter moesten vragen. Al in het volgende jaar vertrok Agnes naar haar nieuwe woonplaats¹⁰⁹.

Deuchler stelt dat het overdragen van stijlen vooral via geïllumineerde manuscripten moet zijn gegaan. Zoals gezegd kreeg Filips van de Elzas uit Constantinopel relieken en andere geschenken mee. Waarschijnlijk waren dit kleine, maar kostbare, makkelijk te transporteren objecten, zoals ivoren¹¹⁰. Gezien zijn bibliofiele interesse kan het niet worden uitgesloten dat er onder deze giften ook manuscripten waren. Op grond van het bovenstaande kan worden geconcludeerd dat er aan het hof van

108 Johnen 1910, p.436.

109 Johnen 1910, pp.433-4.

110 Zie ook E. Kitzinger 1966 (1976), p.364.

Vlaanderen al zeer vroeg sprake kan zijn geweest van direkte en zeer diverse Byzantijnse invloeden.

Het Ingeborgpsalter en de 'Muldenstil'

Het Ingeborgpsalter is het werk van twee meesters, die in verschillende stijlen werkten. In het werk van de jongere meester komt hier en daar een bepaald type plooiën voor, die 'Mulden' worden genoemd. Hahnloser geeft hiervoor de volgende definitie, "Das besagt freilich nur, dass die Faltenstriche im Innern der Gewänder in lange Schlaufen und Augen auslaufen, in runde Umbiegungen, die das weiche Ende der Wellentäler besonders plastisch zum Ausdruck bringen". Het belangrijkste voorbeeld hiervan in het Ingeborgpsalter is wel de Pinkstervoorstelling op fol.32v (afbeelding 1). Deuchler¹¹¹ spreekt in dit geval dan ook van de "reife Stil der Ingeborg-Miniaturen" en van "stilgeschichtlich gesehen, die jüngste und auch für die Zukunft entscheidende Phase"¹¹². Op grond van het voorkomen van 'Mulden' is Hausherr¹¹³ voorstander van een late datering van het Ingeborgpsalter. Het is derhalve van belang de ontwikkeling en verspreiding van deze stijl eens nader te bekijken.

Volgens Hahnloser¹¹⁴ zouden de eerste 'Mulden' te vinden zijn in Maaslandse manuscripten van rond 1170. Belangrijker voor het ontstaan van de 'Muldenstil' acht hij het retabel van Klosterneuburg van Nicolaas van Verdun uit 1181, waar de karakteristieke plooi al hier en daar voorkomt. In zijn latere werken, de Keulse Driekoningenschrijn en de Doornikse Mariaschrijn (1205), worden 'Mulden' zelfs een 'Leitmotiv' van de kunstenaar. In de jaren twintig en dertig van de dertiende eeuw behoort de 'Muldenstil' tot een van de hoofdstromingen in de gotische kunst, maar in Parijs krijgt de stijl amper voet aan de grond. "Um so entschiedener beherrscht dieser Stil die gesamten Randgebiete der Ile de France, von Chartres nach Reims und der Champagne bis zur ganzen Rheinlinie, wo er bis über die Mitte des Säkulums vorwiegt und auf Deutschland einwirkt". De meest extreme en tegelijkertijd de meest consequente toepassing van de stijl vindt men, aldus Hahnloser, in het schetsboek van Villard de Honnecourt, waarvan alle dateerbare tekeningen rond 1235 klaar moeten zijn geweest (afbeeldingen 4 en 5). Villard kwam uit het grensgebied tussen Picardië, Champagne en het Ile-

111 Deuchler 1967, p.123.

112 H.R. Hahnloser, *Villard de Honnecourt. Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches ms.fr 19093 der Pariser Nationalbibliothek*, Graz 1972, p.216.

113 Hausherr 1975, p.238.

114 Hahnloser 1972, p.216.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

de-France¹¹⁵, zoals blijkt uit zijn geboorteplaats Honnecourt bij Cambrai en uit de onderwerpen van zijn tekeningen. Zo tekende hij de toren van de kathedraal van Laon, delen van de kathedraal van Reims, een Cisterciënzerkerk, de plattegrond van het koor van de kathedraal van Cambrai, het koor van de St.-Faro en de plattegrond van de St.-Steven in Meaux, het roosvenster van de kathedraal te Chartres, een venster van de kathedraal van Lausannes en het koor van de Cisterciënzerkerk te Vaucelles¹¹⁶.

Is er met de Parijse boekschilderkunst uit de late twaalfde eeuw nauwelijks een verband te leggen, in noord-Frankrijk, vooral in de gebieden die in deze tijd onder Vlaanderen ressorteerden, zijn daarentegen wel een aantal manuscripten die stilistisch verwant zijn aan het Ingeborgpsalter. Zo zijn er twee afbeeldingen van artsen in een manuscript in de British Library in Londen (BL, Harley 1585), dat tussen 1160 en 1180 wordt gedateerd en dat weliswaar niet exact gelokaliseerd kan worden, maar waarvan de stijl in vereenvoudigde vorm terug te vinden is in twee handschriften uit de abdij van St.-Vaast bij Arras¹¹⁷. In de Bibliothèque Municipale te Douai wordt bovendien een missaal bewaard (ms.90 I en II) uit het klooster Anchin (Vlaanderen) dat nauwe overeenkomsten vertoont met het Ingeborgpsalter en dat volgens Deuchler tot de navolgingen moet worden gerekend¹¹⁸ (afbeelding 6). Hausherr daarentegen meent dat de beide manuscripten contemporain zijn, of dat het missaal uit Anchin wellicht zelfs iets vroeger is¹¹⁹. Het klooster te Anchin had blijkens de bewaard gebleven oorkonden enge banden met het Vlaamse grafelijk huis¹²⁰. Meer nog dan met genoemde manuscripten ziet Deuchler, zoals al eerder vermeld, overeenkomsten met de glasvensters van de kathedraal van Laon, Soissons en St.-Quentin, het beeldhouwwerk in de westelijke portalen van Laon en de sculpturen van de St.-Yved in Braine. Deze gelijkenissen pleiten volgens Deuchler¹²¹ voor een ontstaan van het psalter in noord-oost Frankrijk, hetgeen zijn these, dat het psalter aan het hof van Eleanore van Vermandois ontstond, lijkt te ondersteunen. Echter, alle door Deuchler genoemde voorbeelden zijn te vinden in, of in de onmiddellijke omgeving van, het machtsgebied van Filips van de

115 Hahnloser 1972, p.220.

116 Vaucelles komt regelmatig voor in de oorkonden van graaf Filips van de Elzas, zie Coppieters Stochove, 1906-7, pp.26, 32, 40, 70, 125.

117 Hausherr 1969, p.64.

118 Deuchler 1967, p.146.

119 Hausherr 1975, p.235.

120 Coppieters Stochove, 1906-7, pp.1, 25, 37, 42, 63, 72, 81, 108.

121 Deuchler 1967, pp.149-162.

ELIZABETH DEN HARTOG

Elzas. Genoemde overeenkomsten zijn derhalve niet in tegenspraak met een ontstaan aan het grafelijk hof van Vlaanderen. Het is in deze context interessant te kunnen constateren, dat het schip van de door Filips van de Elzas gestichte kerk te Crépy-en-Valois, de hoofdstad van de Valois, veel gemeen had met dat van de kerk van St.-Yved in Braine (bouwbegin waarschijnlijk in of kort na 1180) en dat van de kerk van St.-Vincent in Laon (circa 1175-1180)¹²². Filips zal dus niet alleen zeer goed op de hoogte geweest zijn van de lokale ateliers, hij was zelf één van de opdrachtgevers.

Ook van belang is de relatie tussen het Ingeborgpsalter en de werken van Nicolaas van Verdun. Pas in zijn latere werk wordt de 'Muldenstil' - zoals al vermeld - zeer manifest en het zijn precies deze werken die in stilistisch opzicht de beste parallellen opleveren met het werk van de jongere meester van het Ingeborgpsalter (afbeelding 7). Niet alleen ziet men in genoemde werken de typerende 'Mulden', bovendien stralen de werken dezelfde serene, welhaast 'klassieke' rust uit. Op grond van deze overeenkomsten refereert Hausherr een datering van rond 1210 voor het Ingeborgpsalter¹²³. Men kan zich echter afvragen waarom nu juist het Ingeborgpsalter de latere van de twee werken zou moeten zijn. Het is immers Nicolaas van Verdun die van stijl verandert als hij voor Doornik de Mariaschrijn vervaardigt en 'Mulden' tot 'Leitmotiv' maakt. In het Ingeborgpsalter is van een dergelijke consequente toepassing geen sprake, 'Mulden' komen hier slechts sporadisch voor. Men treft ze aan naast allerlei andere stilistische invloeden, zelfs binnen één en dezelfde miniatuur, hetgeen volgens Deuchler te wijten zou zijn aan het gebruik van verschillende modellen¹²⁴. In het Ingeborgpsalter is de 'Muldenstil' klaarblijkelijk nog in een experimentele fase; het is nog geen overheersend systeem, zoals in het late werk van Nicolaas van Verdun, en men kan derhalve niet uitsluiten dat Nicolaas zijn inspiratie opdeed in Vlaanderen¹²⁵. Ook Buschhausen¹²⁶ is deze mening toegedaan, zij het om

122 M. Bideault & C. Lautier 1987, pp.192-197.

123 Hausherr 1975, p.238.

124 Deuchler 1967, p.124.

125 Interessant in deze context is het gegeven dat Bouchard van Avesnes, de neef van bisschop Everard van Doornik, op zeer jonge leeftijd schatmeester werd van de Doornikse kathedraal, een benoeming die hij te danken had aan Filips van de Elzas, die 'procuravit sibi prebendam et thesaurariam ecclesie Tornacensis'. Hij hield dit ambt van voor 1191 tot 1205, precies in de tijd dus dat de Doornikse Mariaschrijn tot stand kwam, cf. J. Pycke, *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai du XIe à la fin du XIIIe siècle. Son organisation, sa vie, ses membres* ,

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

geheel andere redenen. Hij wijst op een aantal reliëfs uit de romaanse kathedraal van St.-Omer, die in de vorige eeuw als vloertegels werden hergebruikt. In de platte tegels werden voorstellingen gegraveerd, die vervolgens met gekleurde pasta werden opgevuld. Volgens Buschhausen zijn deze tegels afkomstig van een koorafscheiding of iets dergelijks en hij ziet het Klosterneuburg retabel in technisch opzicht als een directe navolging van dergelijke monumentale stenen voorgangers. Ook met de miniaturen uit St.-Omer legt hij verbanden en stelt dat "it is particularly in that prolific area, i.e., northern France, that Nicholas adopted the essential stylistic characteristics that pervade all his work".

Naar Vlaanderen wijst voorts de fraaie staurotheek van de hand van meester Gerardus, die zich tegenwoordig in de schatkamer van de San Marco in Venetië bevindt en die gemaakt werd in opdracht van Hendrik van Henegouwen, keizer van Constantinopel van 1206 tot 1216¹²⁷ (afbeelding 8). Volgens Gaborit-Chopin is het mogelijk dat de staurotheek vervaardigd werd ter gelegenheid van Hendrik's kroning in 1206. De stijl van het werk vertoont veel gelijkenis met die van het late werk van Nicolaas van Verdun. Interessant is bovendien dat Villard de Honnecourt in zijn boek een staurotheek schetste die zeer veel gelijkenis vertoont met het Venetiaanse exemplaar (zie afbeelding 5).

Het is duidelijk, rond 1200 ziet men op verscheidene plaatsen werken verschijnen die alle in een aan elkaar verwante stijl zijn uitgevoerd. Een aantal daarvan is te relateren aan Vlaanderen of aan het voormalige machtsgebied van Filips van de Elzas, anderen zijn te vinden in de zeer nabije omgeving van dat machtsgebied. Er moet dus een gemeenschappelijke bron zijn geweest. Is het te gewaagd om die aan het hof van Filips te zoeken? Als het Ingeborgpsalter inderdaad in 1180 in opdracht van Filips werd gemaakt, zou dit één van de vroegste voorbeelden zijn van de 'Muldenstil' en zou de stijl vanuit het Vlaamse hof een verdere verbreiding gekend hebben.

Université de Louvain, Recueil de travaux d'histoire et de philologie, zesde serie, nr.30, Louvain-la-Neuve/Brussel 1986, pp.156-157.

126 H. Buschhausen, 'The Theological Sources of the Klosterneuburg Altarpiece', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975, p.121.

127 D. Gaborit-Chopin, In: H. Hellenkemper (ed.), *Der Schatz von San Marco in Venedig*, Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, Milaan 1984, pp.252-259.

III. De reliëfs van de St.-Niklaaskerk te Gent

1. Inleiding

Ook in het huidige Vlaanderen bevinden zich werken die in stilistisch opzicht nauw verwant zijn aan het Ingeborgpsalter en het oeuvre van Nicolaas van Verdun. Het gaat hier om negen beeldhouwde reliëfs, die in 1969 werden aangetroffen in het tympaan van het barokke westportaal van de St.-Niklaaskerk te Gent¹²⁸, verscholen achter een bepleisterde bakstenen wand¹²⁹. Vier reliëfs bevinden zich nog in situ aan weerszijden van het negentiende-eeuwse beeld van St.-Niklaas; de overige stukken waren als vulwerk in de muur verwerkt (afbeelding 9). Inmiddels zijn ze hier verwijderd en gerestaureerd. De reliëfs, gekapt in Avesnes-steen - een zachte kalksteen met een geringe weersbestendigheid - zijn bijna allemaal zwaar beschadigd en verweerd. Het voorgestelde is in hoog-reliëf uitgesneden en was meermalen beschilderd. Op de vlak gehouden achtergronden zijn restanten van een rode beschildering gevonden met hier en daar wat goud. Helaas is niet meer met zekerheid vast te stellen of de gehele achtergrond hiermee bedekt was, of dat er slechts gouden ornamenten op waren aangebracht. De vier reliëfs in situ verbeelden de Intocht van Christus in Jeruzalem, de Geseling van Christus in aanwezigheid van Pontius Pilatus, de Nederdaling van Christus ter Helle en de Verrijzenis (afbeeldingen 10-13). De vijf andere reliëfs tonen de Verschijning van Christus aan Maria Magdalena, de figuren van Ecclesia en Synagoge, de Kruisiging en de Opstanding der Doden (afbeeldingen 14-18). Van het gotische portaal zelf zijn eveneens aanzienlijke delen bewaard gebleven, waaronder de kapitelen en vier beeldhouwde consoles, alles in Doornikse kalksteen. Twee van de consoles tonen mensenhooften; op de derde prijkt een zittende figuur, die in de rechterhand een vis vasthoudt; de laatste console is enkel versierd met bladwerk (afbeeldingen 19-23).

Het is duidelijk dat het gotische portaal ernstig is verstoord. Dit zou vooral samenhangen met de barokke ombouw, die in 1681 plaatsvond.

128 F. de Smidt, *Het westportaal van de Sint-Niklaaskerk te Gent*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, XXXII-24, Brussel 1970.

129 Daar de kerk momenteel in restauratie is en de reliëfs in verband hiermee de eerste jaren niet toegankelijk zijn, was het niet mogelijk ze in het echt te bestuderen. Onderstaande studie is derhalve geheel aan de hand van foto's verricht.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

Tot die tijd is de enige referentie naar het portaal een betaling aan "Pieter vander muelene... voor tschilderen vande passie ons heeren staende boven de duere vanden inganck vander keercke" in 1598-1599¹³⁰. Waarschijnlijk gaat het hier om een overschildering van de hierboven genoemde reliëfs, die zich op dat moment reeds boven de doorgang moeten hebben bevonden. De Smidt concludeert hieruit dat de reliëfs en het gotische portaal van oorsprong één geheel vormden en omschreef dit ensemble als volgt: "twee brede schuin gerichte rechtstanden die een grote rondboog schragen, met wat dieper twee doorgangen, van elkaar gescheiden door een middenpijler, die meteen ook een steun is voor de horizontale bovendorpel en het boogveld"¹³¹. Het gotische boogveld was als volgt ingedeeld¹³²; "Op de onversierde 46cm hoge dorpel die de beide ingangen afdekt, kraagt een slap geprofileerde lijst uit van omtrent 11cm dik; hoger, op 81cm, volgt een tweede lijst van 10cm dik. Deze laatste wordt opgehouden door zes verticale steunen van 8 à 9cm breed en aan beide kanten afgeschuind tot op een weinig afstand van de uiteinden, dit zowel onder als boven. De eerste en de laatste steun leunen aan tegen het opgaande metselwerk; de andere zijn noch op gelijke afstand van elkaar, noch loodrecht opgesteld. Van noord naar zuid zijn het eerste, het tweede en het vijfde vak gemiddeld 73 à 74cm breed; het derde is ca 84cm en het vierde 78cm breed". Deze rechthoekige kaders bevatten de vier (oorspronkelijk vijf) onderste reliëfs. De reliëfs in de bovenzijde van het boogveld, dat door latere wijzigingen ernstig is verstoord, waren volgens De Smidt niet omkaderd, maar vormden één groot doorlopend paneel¹³³ (afbeelding 23). Deze reconstructie, die algemeen is aanvaard¹³⁴, had een sterke uitwerking op de datering van de reliëfs.

130 De Smidt 1970, p.37 en noot 20: "Betaelt an Pieter vander muelene schildere 5 ponden groten te weten 3 ponden groten voor tschilderen vande voute capelle ende 2 ponden grote voor tschilderen vande passie ons heeren staende boven de duere vanden inganck vander keercke midsgaders tsofferen van het cruuce staende boven helich cruus autaer ende tschilderen van tghelent van thoveken by laste van mijnen voornoemde heere".

131 De Smidt 1970, p.15.

132 De Smidt 1970, p.25.

133 De Smidt 1970, p.39.

134 R. Didier & J. Steyaert, 'De beeldhouwkunst der middeleeuwen', In: *Gent, duizend jaar kunst en cultuur*, Gent 1975, deel 1, p.437 en pp.447-448; J. Decavele et al., *De Sint-Niklaaskerk te Gent. Geschiedenis. Iconografie. Kerkschat. Restauratie*, Gent 1979, pp.65-67; E. Dhanens, 'De plastische kunsten tot 1800', In: *Gent, apologie van een rebelse stad*, Antwerpen 1989, pp.194; R. Didier, Ch. Fontaine-Hodiamont & L. Kockaert, 'Reliefs du tympan de la Passion de l'église Saint-Nicolas à Gand (XIIIe siècle). Etude et Traitement', *Bulletin de l'Institut Royal du Patrimoine Artistique XXIII*, 1990-91, pp.101-123.

Deze moest immers conformeren aan die van de consoles en kapitelen, hetgeen een late datering met zich meebracht.

2. De reliëfs en hun oorspronkelijke plaatsing

Het portaal kan er op een gegeven ogenblik inderdaad hebben uitgezien zoals hierboven is geschetst, maar of dit de oorspronkelijke opzet was, moet betwijfeld worden, daar een aantal zaken in tegenspraak is met bovengenoemde dispositie.

1. De reconstructie van De Smidt impliceert een uiterst curieuze volgorde van de reliëfs. Op de reliëfs die nog in situ zouden zijn geweest, zag men van links naar rechts, de Intocht in Jeruzalem, de Geseling, een blanco, de Nederdaling van Christus en dan pas de Verrijzenis. Niet alleen is de volgorde merkwaardig, men mist bovendien een aantal scènes, zoals het Laatste Avondmaal en de gebeurtenissen op de Olijfberg.

Als men het passieverhaal op de voet volgt, zou de Kruisiging - chronologisch gezien - de plaats van de blanco op het onderste register moeten innemen, maar het desbetreffende reliëf is beduidend groter dan de andere reliëfs en kan derhalve alleen het middelpunt van de bovenste reeks hebben gevormd. Voor wat betreft de volgorde van de overige reliëfs schept dit echter problemen. Dat Ecclesia en Synagoge aan weerszijden van de Kruisiging geplaatst waren is niet meer dan redelijk, maar of men nu de Verschijning aan Maria Magdalena of de Opstanding der Doden links van de Kruisiging plaatst, logisch is het in geen der gevallen.

2. Het tympaan zoals De Smidt dat reconstrueert past niet in een boog; er waren allerlei onbewerkte vulstukken van Doornikse steen benodigd om de boogvorm te verkrijgen. Bovendien, een dergelijke stapeling van rechthoekige reliëfs in een tympaan is elders onbekend. De verwijzing van De Smidt¹³⁵ naar deurpanelen, als die van de houten deuren van de St.-Maria-im-Kapitol in Keulen, en naar twaalfde-eeuwse edelsmeedkunst is weinig overtuigend.

3. De afmetingen van de reliëfs zijn erg variabel. De vier reliëfs van de onderste zone van het tympaan verschillen in de breedte van 72 tot 78cm. In de hoogte waren ze allemaal te kort voor het kader waarin ze werden geplaatst en derhalve zijn er bij alle vier aan de bovenzijde

135 De Smidt 1970, p.71.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

stukken aangepast, met een hoogte die varieert tussen de 3 en de 11cm. Dit nu is heel merkwaardig, want bij een aantal reliëfs zijn er aan de bovenzijde delen van het eigenlijke beeldhouwwerk weggekapt. Zo ontbreken bij het reliëf van de Geseling de bovenste delen van de nimbus en het kapiteel van de geselzuil. "Komt het nu door misrekening of heeft men pas bij het bewerken en plaatsen gezien dat de afmetingen en verhoudingen van de vijf panelen van de eerste zone niet al te goed uitvielen?", vraagt De Smidt¹³⁶ zich af. Zijn oplossing voor het probleem is dat men zich heeft moeten behelpen met steenblokken die toevallig in voorraad waren of die toegestuurd werden, zonder dat men bij de verzending veel rekening hield met de opgegeven maten.

4. De consoles van het portaal zijn in een geheel andere stijl gebeeldhouwd en missen de opmerkelijke kwaliteit van de reliëfs. Het is toch een merkwaardige gang van zaken om eerst zeer hoogwaardig beeldhouwwerk te maken, dit op verfijnde wijze te beschilderen en het vervolgens - na allerlei hak- en plakwerk - in een volstrekt minderwaardige portaalomkadering te plaatsen. De architectonische omkadering, de kapitelen en consoles zijn rond 1240 te dateren, de reliëfs echter vertonen de meeste gelijkenis met de stijl van rond het jaar 1200 en worden door Didier simpelweg als archaisch bestempeld, "Le caractère traditionnel de ce style est manifeste par sa dépendance à l'égard du style des années 1200"¹³⁷.

5. De passie wordt zelden op portalen afgebeeld. Didier¹³⁸ noemt als voorbeelden het rechter tympaan van de westportalen van de Notre-Dame te Dijon en een van de portalen van de kathedraal van Rouen. Echter, deze tympanen zien er toch wel anders uit dan wat er te Gent is gereconstrueerd.

6. "Het weze nog gezegd, dat men in het XVIIde-eeuwse metselwerk meerdere fragmenten aantrof, waaronder één bewerkt met twee lage wimbergjes met eronder een drielobbig gesloten nisje en ertussen een naar buiten gebogen vlak met een spitsbogig nisje". Daar de plaatsing van deze stukken in het portaal problemen gaf, worden deze stukken niet in de reconstructie betrokken¹³⁹. Dit laatste is geenszins verwonderlijk, want er is bij deze reconstructie geen plaats voor dit soort elementen.

136 De Smidt 1970, p.77.

137 Didier 1990-91, p.110.

138 Didier 1990-91, p.103.

139 De Smidt 1970, p.20.

ELIZABETH DEN HARTOG

Naar mijn mening is er maar één oplossing mogelijk. Genoemde reliëfs werden hergebruikt en kwamen van een structuur in het interieur van een kerk. Een herkomst van een koorafscheiding of doksaal ligt het meest voor de hand, daar rechthoekige panelen hier vaak voorkomen en uitbeeldingen van de passie en opstanding van Christus eerder regel dan uitzondering zijn. Zo zien we op de vier behouden reliëfs van de twaalfde-eeuwse koorafscheiding in de Pieterskerk te Utrecht, Pilatus die opdracht geeft Christus te kruisigen, de Kruisiging zelf en de Drie Maria's bij het lege graf met de engel. Restanten van een koorafscheiding van de kathedraal te Durham (Engeland) tonen de Transfiguratie, 'Noli me tangere' en de Verschijning van Christus aan de twee Maria's. Ook de voormalige doksalen van Chartres, Notre-Dame in Parijs, Amiens en Bourges toonden scènes uit het leven en de passie van Christus¹⁴⁰.

Kwamen de Gentse reliëfs van een koorafscheiding of doksaal dan zullen er meer panelen zijn geweest. Op basis van de bewaard gebleven stukken zou men zich de volgorde als volgt voor kunnen stellen (afbeelding 24). In het midden prijkte de Kruisiging, geflankeerd door Ecclesia en Synagoge. Rechts daarvan zou men dan de Verrijzenis, de Nederdaling ter Helle, de Verschijning van Christus aan Maria Magdalena en de Opstanding der Doden kunnen plaatsen; aan de linkerzijde de gebeurtenissen die voorafgingen aan de Kruisiging, te weten de Intocht in Jeruzalem en de Geseling. Aan de rechterzijde ontbreken wellicht de Depositio en de Graflegging; aan de linkerzijde ontbreken in ieder geval het Laatste Avondmaal, de Slapende Apostelen en de Biddende Christus op de Olijfberg, de Gevangenneming en het Verraad van Judas alsook de Kruisdraging.

Een dergelijke dispositie vertoonde ook het voormalige doksaal van de kathedraal te Bourges (ca 1260¹⁴¹), waarvan dertien rechthoekige reliëfs bewaard gebleven zijn, die grofweg 1m15 hoog en 1m30 breed zijn¹⁴² (afbeelding 25). Alleen het Kruisigingsreliëf is - net als in Gent - hoger, en wordt te Bourges bovendien bekroond door een driepasvormige afsluiting. Dit reliëf zal dus het middelpunt van het doksaal hebben gevormd.

140 H. Bunjes, 'Der gotische Lettner der Kathedrale von Chartres', *Wallraf-Richartz Jahrbuch* 12-13, 1943, pp.70-114; W. Sauerländer, *La sculpture gothique en France 1140-1270*, Parijs 1972, pp.118-120, pp.183-184.

141 Sauerländer 1972, p.184.

142 Bunjes 1943, pp.93-94.

3. Beschrijving van de stukken

Intocht van Christus in Jeruzalem

Het reliëf toont Christus gezeten op een langgerekte, goed doorvoede ezel op vrij korte poten. Zijn linkerhand, met daarin de teugel, houdt hij boven de rechterzijde van de ezel, hetgeen mogelijk betekent dat hij in amazonezit was weergegeven. Onder de buik van de ezel is iets weggehakt, een veulentje misschien. Achter de ezel ziet men een gevolg van twee of meer personen. Rechts is een stadspoort afgebeeld, met bovenin een mannetje dat met een doek zwaait om Christus welkom te heten. Links van zijn hoofd prijkt een vleugel-achtige vorm, die een palmboom voor zou kunnen stellen¹⁴³.

Geseling van Christus

Links is Pilatus afgebeeld, wijdbeens zittend op een stoeltje. Zijn linkerarm is naar buiten gedraaid en zijn hand rust op zijn linkerbeen. Hoe het met zijn rechterarm zit, is moeilijk te zien. Rechts van Pilatus staat een van de beulen, gekleed in een korte tuniek. Hij draait zijn lichaam naar links en heft de geselstok met beide handen op met de bedoeling Christus, die lijdzaam toekijkt, te slaan. Christus' handen zijn om de geselzuil gebonden, die thans dezelfde hoogte heeft als het beeldvlak. Christus is slechts gekleed in een lendedoek, die aan de bovenzijde is opgerold. Achter zijn hoofd is een nimbus te zien. Rechts van hem staat een tweede beul, die zijn rug naar de toeschouwer keert en zijn gelaat naar Christus. Met beide handen houdt hij een gesel boven zijn hoofd, klaar om uit te halen.

Ecclesia

De figuur van Ecclesia is zeer imponerend en vertoont in dit opzicht veel gelijkenis met een door Villard de Honnecourt getekende Ecclesia (afbeelding 4). Zij is staande weergegeven met een kruisvaandel in haar linker-, en de kelk in haar rechterhand. De rechter bovenhoek van het reliëf is afgebroken, zodat het onduidelijk is hoe de kruisvaandel beëindigd was. Helaas is ook het hoofd van Ecclesia grotendeels verloren gegaan, maar waarschijnlijk droeg ze een hoofddoek. Zij is gekleed in een lang gewaad en een mantel, die aan de ene kant strak getrokken is, en aan de andere kant over de arm is geslagen en hier in verticale

143 De Smidt 1970, p.45.

ELIZABETH DEN HARTOG

plooien naar beneden valt. Onderaan buigen de plooien een ietsje om. De achtergrond is versierd met een rasterwerk van kleine vierkantjes.

De Kruisiging

Het kruis deelt het vlak in vieren. Boven- en onderkant van het kruis zijn sterk beschadigd. Onder het kruis tekenen zich de contouren van de heuvel Golgotha af. In de bovenhoeken komen uit - door driehoekjes aangeduide - wolken, engelen tevoorschijn. Men ziet alleen hun vleugels en uitgestrekte handen. Van de linker engel bleef een deel van het hoofd bewaard, van de rechter engel ziet men niet meer dan de contouren van het hoofd. De uitbeelding van Christus is vooral markant vanwege de doornenkroon, waarvan aan weerszijden van zijn hoofd nog restanten te zien zijn. Links en rechts ziet men Maria en Johannes de Evangelist, beide met gebogen hoofd. Maria heeft gekruiste benen en hield haar handen waarschijnlijk als in gebed gevouwen. Ze draagt een lang gewaad en daarover een kleed dat tevens haar hoofd bedekt. Opvallend zijn de hele fijne plooitjes, die een sterk licht-schaduw effect bewerkstelligen. Johannes is frontaal afgebeeld, maar keert zijn bovenlijf naar Christus. Hij trekt zijn mantel met beide handen strak om zich heen. In zijn linkerhand houdt hij bovendien een opengeslagen boek. Zijn gelaat is baardeloos, zijn krullen vallen tot net in de nek.

Synagoge

Synagoge wendt zich met gebogen hoofd naar rechts; de sluier is over haar ogen getrokken. Tussen haar benen loopt een draakje. In haar linker hand houdt ze een gebroken staf met vaandel (de bovenzijde hiervan is later gerestaureerd), in haar rechter hand de tafelen der wet. Haar gewaad valt tot halverwege het onderbeen en wordt gekenmerkt door diepe en langgerekte 'Mulden'.

De Verrijzenis

Dit reliëf is helaas sterk gehavend en dat maakt duiding ervan buitengewoon lastig. Links is een jongeman met krullend haar afgebeeld, die met zijn ene hand op de tombe leunt en met de andere hand gesticuleert. Rechts van hem is het linkerdeel van Christus' tombe te zien, met daarin een groot rond kijkgat, zoals op het retabel van Klosterneuburg (afbeelding 26). In het midden ziet men Christus met de kruisvaandel, die uit zijn tombe stapt en met zijn rechterhand een gebaar maakt. Rechts ziet men de contouren van een derde persoon. Rechts onder en midden voor is een groot deel van het reliëf weggekapt.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

Vermoedelijk gaat het hier om Christus' Opstanding in het bijzijn van twee engelen, een thema dat vaker voorkomt¹⁴⁴. De vroegste afbeelding hiervan ziet men in een west-Duits of Neder-Saksisch perikopenboek van circa 1140-1150, dat zich in de Bibliothèque Nationale te Parijs bevindt (cod.lat.17325). Andere voorbeelden zijn te vinden in de edelsmeedkunst. Zo is er in het Louvre te Parijs een fraaie armband met een dergelijke afbeelding, afkomstig uit de kathedraal van Wladimir, die wellicht door Frederik Barbarossa aan prins Andreas Bogoloubski werd geschonken¹⁴⁵. In Keulen ziet men een zelfde afbeelding op het dak van de Albinus-schrijn van circa 1186 in de kerk van St.-Pantaleon.

Merkwaaardig genoeg lijkt de linkse figuur op het Gentse reliëf geen vleugels te hebben; van de rechtse is niet genoeg bewaard om ook maar enige conclusie te trekken. Het ontbreken van vleugels zou het gevolg kunnen zijn van de sterk gehavende conditie van het reliëf, want niet alleen is er aan de voorzijde het nodige weggekapt, ook lijkt het reliëf aan de linkerkant te zijn bijgesneden. Anderzijds is het voorstelbaar dat de vleugels geschilderd waren, want ook Christus' nimbus ontbreekt op sommige reliëfs.

Nederdaling van Christus ter Helle

De centrale positie op het paneel wordt door Christus ingenomen, die in dit geval geen nimbus heeft. Vermoedelijk was deze geschilderd. Christus staat op de twee poorten van de hel, die gekruist over elkaar liggen, met de kruisvaandel in zijn linkerhand. Onder de poorten ligt een duivel, die aan handen en nek is geketend. Rechts onderaan prijkt de opengesperde muil van de hel. Christus wendt zijn blik naar links, naar Adam en Eva, die hij met zijn rechterhand meevoert. Adam is afgebeeld als een oude man met een volle baard. Eva legt haar hand op zijn rug. Rechts is een groepje van drie mensen te zien.

Verschijsning van Christus aan Maria Magdalena

Links ziet men de rechterkant van een vreemdsoortige boom. Vóór deze boom zit Maria Magdalena geknield, de handen gevouwen, in aanbidding van Christus, die aan haar is verschenen. Ze draagt een doek over het hoofd en haar gewaad is prachtig geplooid, met langwerpige, licht-

144 F. Rademacher, 'Zu den frühesten Darstellungen der Auferstehung Christi', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 28, 1965, pp.195-224.

145 H. Schwarzenski, *Monuments of Romanesque Art. The Art of Church Treasures in North-Western Europe*, Londen 1974 (2), p.72 en plaat 405.

ELIZABETH DEN HARTOG

gebogen 'Mulden'. Rond haar middel draagt zij een ceintuur. Christus staat wijdbeens met zijn hoofd naar de toeschouwer gericht. Met zijn opgeheven linkerhand maakt hij een gebaar naar Maria Magdalena. Mogelijk was de rechterhand ook opgeheven, maar deze is verloren gegaan, evenals Christus' gelaat en de rechterbovenhoek van het reliëf. Christus' hoofd is het resultaat van een restauratie, evenals de nimbus van mortelspecie, die nu weer grotendeels is afgebrokkeld¹⁴⁶.

Opstanding der doden

Op het reliëf is een driepasboog aangebracht in een architectuur-omkadering met steunbeerachtige torens, die op halve hoogte een versnijding hebben. In de boog hangen gordijntjes. Langs de onderrand is een reeks kantelen aangebracht. Binnen dit kader zijn twee sarcofagen scheef opgesteld, waaruit twee doden verrijzen. Op de achtergrond verrijst nog een derde persoon. De linker figuur is gehuld in een lijkwade, dat het lichaam met fijne golvende rimpeltjes bedekt. Met één been is deze figuur al buiten de kist gestapt. De middelste figuur draagt een kort kapmanteltje en kijkt met gevouwen handen omhoog. De derde figuur, een naakt mannetje, is doende uit zijn kist te stappen. De kantelen en de architectuur verwijzen mogelijk naar de stad Gods. Indien dit zo is zijn de opgestane zielen bestemd voor de hemel.

4. Stijl en datering van de reliëfs

De plaatsing van de stukken in het tympaan van de St.-Niklaas was duidelijk niet de oorspronkelijke, hetgeen nieuwe mogelijkheden voor een datering biedt, daar elk verband tussen de reliëfs en de overige delen van het portaal losgelaten kan worden. Voor wat betreft de stijl wordt steeds gewezen op een zekere gelijkenis - vooral wat betreft de plooiwal - met de eerder genoemde Mariaschrijn van Nicolaas van Verdun in de schatkamer van de kathedraal te Doornik¹⁴⁷ (afbeelding 27). Didier merkt echter zaken op die later zouden zijn, zoals de lendedoek van Christus op het Kruisigingsreliëf en de Christusfiguur op het reliëf met de Verschijning aan Maria Magdalena. Hier valt tegen in te brengen dat deze laatste figuur qua stijl helemaal niet op de andere figuren lijkt. Zoals reeds vermeld is het hoofd een latere restauratie, wellicht werd de rest van het lichaam eveneens op een later tijdstip bijgewerkt. De

146 De Smidt 1970, pp.41-42.

147 De Smidt 1970, pp.96-97 en afbeelding 47; Didier 1992, p.108.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

lendedoek met de opgerolde bovenkant ziet men overigens al op het Klosterneuburg retabel en op de al eerder genoemde Venetiaanse staurotheek. Ook de sjerp van één van de herders op fol.16v van het Ingeborgpsalter is alleszins vergelijkbaar (afbeelding 28).

De overeenkomst tussen de reliëfs en het Ingeborgpsalter bestaat vooral uit compositie - al zijn er op de reliëfs doorgaans minder figuren te bespeuren -, stijl en mogelijkterwijs de gouden achtergronden. De manier waarop de figuren zich tegen de achtergrond aftekenen doet ook sterk aan het Ingeborgpsalter denken. De polychromie van de reliëfs weekt echter geheel af van die van de miniaturen en iconografisch lopen de scènes niet altijd parallel. Zo heeft Synagoge op de reliëfs een draakje tussen haar benen, een zeer zeldzaam motief, dat dan ook in het psalter ontbreekt. Bij de 'Noli me tangere'-scène is Maria Magdalena op het reliëf knielend afgebeeld, in het psalter is zij staande weergegeven (afbeelding 29). De boom in deze scène daarentegen had rechtstreeks uit het boek gecopieerd kunnen zijn. Ook het reliëf met de Intocht in Jeruzalem vertoont veel gelijkenis met de overeenkomstige afbeelding in het Ingeborgpsalter (fol.22v), vooral wat betreft het postuur van de ezel en het begeleidende jong (afbeelding 30). Deuchler¹⁴⁸ verwijst voor dit laatste motief naar Byzantijnse voorbeelden, zoals de mozaïeken van Monreale en Daphne, alsook naar het Klosterneuburg retabel van Nicolaas van Verdun (afbeelding 31) en een manuscript in de Bibliothèque Nationale te Parijs (ms.lat.9438, fol.44v). Het reliëf met de Geseling van Christus komt ook sterk overeen met de afbeelding in het Ingeborgpsalter (fol.26v), alleen is deze laatste wat minder gecomprimeerd (afbeelding 32). Bij het reliëf met de Nederdaling is het vooral de compositie die aan het Ingeborgpsalter doet denken (afbeelding 29). Zowel hier, als in het psalter staat Christus centraal in de voorstelling, bovenop de gekruiste poorten der hel, de duivel onder zijn voeten vertrappend. Links van hem ziet men Adam en Eva en in beide gevallen houdt deze laatste haar hand op de rug van Adam. Rechts is in beide gevallen een groepje van drie figuren afgebeeld. In het psalter komt de opengesperde muil van de hel niet voor; een goede parallel vindt men echter op het retabel van Klosterneuburg (afbeelding 33). In het Ingeborgpsalter ontbreekt de voorstelling van de Verrijzenis. Een vergelijking met het Geneste reliëf is derhalve niet mogelijk.

Opmerkelijk is het reliëf met de Opstanding der Doden. Onder een driepasboog waarin gordijntjes hangen, ziet men drie figuren uit hun graf

148 Deuchler 1967, p.46.

ELIZABETH DEN HARTOG

opstaan. In het Ingeborgpsalter komt deze combinatie niet voor, al toont fol.28v wel drie slapende soldaten onder een driepasboog, terwijl op fol.15r het kribje van Christus gedragen wordt door twee zuiltjes die een dergelijke boog ondersteunen (afbeeldingen 34 en 35). De gordijntjes zijn er ook, alleen hangen ze hier niet in de boog, maar in de hoeken van de miniatuur. Hoewel het moeilijk is een exacte parallel te vinden, is de driepasboog met gordijntjes niet zeldzaam. Alle platen van het retabel van Klosterneuburg hebben een driepasbekroning; bij de Besnijdenis van Isaak hangt er een gordijntje in de boog, zo ook bij Christus' geboorte (afbeeldingen 36 en 37). Daarnaast komen driepasbogen met gordijntjes voor in Reims - in het vroeg-gotische portaal van het noordtransept (afbeelding 38) - en op de reliëfs van een koorafscheiding uit de romaanse kathedraal van St.-Omer. Het kleed van de verrijzende figuur met lijkwade op het Gentse reliëf is goed vergelijkbaar met dat van de gestorven Maria op fol.34r. van het Ingeborgpsalter (afbeelding 39); de weelderige haardossen van de opstaande mannetjes en de architectuur-omlijsting van deze scène doen daarentegen weer aan het Klosterneuburg retabel denken (afbeeldingen 40 en 41). Bij de afbeelding van het Hemelse Jeruzalem aldaar ziet men hetzelfde type torenachtige steunberen met versnijdingen en een muur met kantelen.

Ecclesia en Synagoge maakten allebei deel uit van de Kruisigingsgroep. De vergelijking met het Ingeborgpsalter gaat in dit geval niet op, althans niet qua compositie of iconografie (afbeelding 42). Voor de individuele figuren zijn er echter wel parallellen te vinden. Zo zijn de sterk uitgewerkte 'Mulden' op het kleed van de Synagoge het best te vergelijken met die op de Pinksterafbeelding in het Ingeborgpsalter, fol.32r (afbeelding 1). Ook het gewaad van Maria Magdalena, daar waar het rond haar billen getrokken is (afbeelding 43), vertoont veel gelijkenis met de mantel van de meest linkse figuur op de Pinksterminiatuur en met de profeten Mozes en Jonas op de Keulse Driekoningenschrijn (afbeelding 44), terwijl het gewaad van Ecclesia weer goed vergelijkbaar is met dat van de overspelige vrouw op fol.21r (afbeelding 45). Met andere woorden, wanneer een bepaalde afbeelding in het Ingeborgpsalter voor wat betreft compositie of stijl geen directe overeenkomsten biedt, dan zijn er elders in het manuscript doorgaans wel betere parallellen te vinden. Dit is interessant omdat Deuchler¹⁴⁹ het gebruik van bepaalde 'moduli' kenmerkend acht voor het atelier van het Ingeborgpsalter, "d.h. die wiederholte Verwendung gleicher Bewegungsformeln oder die Repetition ganzer Figuren in einem neuen szenischen Zusammenhang".

149 Deuchler 1967, pp.125-127.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

Het rasterwerk van kleine vierkantjes op de achtergrond van het Ecclesia-reliëf tenslotte, vindt men terug op fol.15r, waar het wel iets ingewikkelder is (afbeelding 35). Varianten op deze achtergrondversiering - met in plaats van vierkantjes, ruitjes - ziet men op fol.12v en fol.17r. In alle drie de gevallen is er in ieder vakje een motiefje geponst¹⁵⁰. Op het reliëf had zoiets geschilderd kunnen zijn geweest, maar of dat zo was, is niet meer te zeggen.

Hoewel de besproken scènes standaard zijn, en in verschillende variaties her en der terug te vinden, bestaan er - naast verschillen - toch dusdanige overeenkomsten, dat een relatie tussen de reliëfs en de miniaturen in het Ingeborgpsalter niet uitgesloten kan worden. Hoewel ze vanuit stilistisch en compositorisch opzicht goed met elkaar te vergelijken zijn, lijken de reliëfs toch wat meer geëvolueerd dan de Ingeborgminiaturen en dienen derhalve later te worden gedateerd. Ook andere bronnen - en het werk van Nicolaas van Verdun in het bijzonder - speelden een rol bij de totstandkoming van de reliëfs. Voor wat betreft de iconografie is vooral het Klosterneuburg retabel vergelijkbaar, de stijl daarentegen is meer verwant aan die van de Doornikse Mariaschrijn. Een datering rond 1200 ligt aldus voor de hand.

Het voorkomen van de doornenkroon op het reliëf met de Kruisiging maakt een nog preciezere datering mogelijk. Volgens Didier¹⁵¹ is de doornenkroon - die op het reliëf opmerkelijk genoeg geen doornen heeft¹⁵² (afbeelding 46) - in de dertiende eeuw een nogal zeldzaam verschijnsel in de beeldende kunst. Vermoedelijk werden de afbeeldingen ervan wat frequenter nadat de Heilige Lodewijk de doornenkroon in 1239 van Constantinopel naar Parijs overgebracht had, een gebeurtenis die niet onopgemerkt voorbij ging¹⁵³. Echter, ook vóór 1239 is een doornen-

150 Voor manuscripten is deze versiering aan het einde van de twaalfde eeuw geenszins gewoon. Het doet denken aan de versierde achtergronden van de Driekoningenschrijn van Nicolaas van Verdun, terwijl de vroegste voorbeelden ervan op schilderijen voorkomen op zesde- en zevende-eeuwse ikonen. In de Byzantijnse kunst lijkt het verschijnsel toen uit de mode te zijn geraakt om pas weer in de vijftiende eeuw te worden geherïntroduceerd. Zie hiervoor, M.S. Frinta, 'Punchmarks in the Ingeborg Psalter', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975, pp.251-260.

151 Didier 1990-91, pp.105-107.

152 'Il s'agit plutôt de couronnes de joncs plus au moins torsadés et sans épines'.

153 M. Vloberg, 'La couronne d'épines dans l'art', In: G. Goyau et al., *La couronne d'épines au royaume de Saint Louis*, Parijs 1939, p.98.

ELIZABETH DEN HARTOG

kroon mogelijk. Als voorbeelden noemt Didier¹⁵⁴ de eerste van de twee Christus-afbeeldingen in het schetsboek van Villard de Honnecourt, en een gebeeldhouwde Christus uit de gevel van het zuidportaal van de kathedraal van Terwaan (circa 1230)¹⁵⁵. Opvallend is dat al deze voorbeelden in een noord-Franse, zo niet Vlaamse context te plaatsen zijn. Het lijkt er derhalve op dat in Vlaanderen vroegere afbeeldingen van de doornenkroon niet tot de onmogelijkheden behoren. Interessant in deze context is een vroeg dertiende-eeuwse kroon afkomstig uit de schatkamer van de kerk van St.-Aubain in Namen¹⁵⁶, die twee doornen van de doornenkroon bevatte (afbeelding 47). Deze werden in 1206 door Hendrik van Henegouwen, keizer van Constantinopel, naar Filips van Namen gestuurd, die vanaf 1204 tot 1212 over Vlaanderen regeerde. Dit zou een 'terminus post quem' van 1206 opleveren voor de Gentse reliëfs.

5. Herkomst van de Gentse reliëfs

Het eerste bericht dat gewag maakt van de reliëfs op hun locatie in het westportaal dateert uit 1598-99. Hun toestand liet duidelijk te wensen over, daar ze bij deze gelegenheid opnieuw werden beschilderd en gerestaureerd¹⁵⁷. Wellicht hadden de stukken schade opgelopen tijdens een van de beeldenstormen¹⁵⁸. Zoals al gezegd zijn de reliëfs waarschijnlijk afkomstig van een koorafscheiding of doksaal. Gezien de vreemde volgorde van de reliëfs en het onvolledige karakter van de iconografie heeft het er alle schijn van dat men op de nieuwe locatie niet alle reliëfs kon onderbrengen.

De door mij veronderstelde afkomst van een koorafscheiding is problematisch, daar de St.-Niklaas een parochiekerk was. Koorafscheidingen en doksalen met een uitgewerkte passie-iconografie ziet men in de tijd rond

154 Didier 1990-19, pp.105-108.

155 Dit reliëf bevindt zich tegenwoordig in de kathedraal van Saint-Omer.

156 A. Lanotte (ed.), *Orfevreries du Tresor de la cathedrale de Namur, Namen* 1969, pp.20-23.

157 De Smidt 1970, p.42.

158 Sommige reliëfs zijn zwaarder beschadigd dan nodig was voor de barokke ombouw van het portaal, een gegeven waarover (De Smidt 1970, p.40) zich verbaasde. Mogelijk betreft het hier oudere beschadigingen, die in 1598-99 provisorisch werden gerestaureerd. Deze oudere herstellingen zouden dan hebben losgelaten (p. 42).

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

1200 alleen in kathedralen en kapittelkerken¹⁵⁹. Een dergelijk ensemble is in 1200 temeer onvoorstelbaar in de St.-Niklaaskerk wanneer men zich bedenkt dat - volgens De Smidt - de herbouw van deze kerk vermoedelijk pas in de late twaalfde eeuw begonnen werd¹⁶⁰. Als eerste was de benedenkerk aan de beurt, toen volgden in het tweede en derde kwart van de dertiende eeuw het transept en het koor¹⁶¹. Het bouwen van een doksaal of koorafscheiding aan het begin van de dertiende eeuw lijkt in dit geval zeker prematuur. Over een doksaal in de St.-Niklaaskerk is voor het einde van de zestiende eeuw niets met zekerheid bekend. In 1598-99 namelijk kreeg de steenhouwer Lieven Plumion opdracht om een doksaal te vervaardigen met gebruikmaking van oud materiaal¹⁶². Het beeldhouwwerk voor dit doksaal werd evenwel nieuw gemaakt. Matthijs de Beeldsnijder van Brugge leverde een Salvator Mundi en Melchoir Dassonneville van Mechelen een kruisbeeld, een Onze-Lieve-Vrouw en een Sint-Jan. Waarschijnlijk is er een verband tussen de oprichting van dit doksaal en de verhuizing in 1585 van het kapittel van de grafelijke burchtkapel van St.-Veerle naar de St.-Niklaaskerk.

Naast een herkomst uit de St.-Niklaas bestaat er ook een mogelijkheid dat het beeldhouwwerk van een andere Gentse kerk afkomstig was. Te denken valt aan een abdij- of kapittelkerk (daar een koorafscheiding of doksaal van dit type hier het meest op zijn plaats is), die, vanwege het voorkomen van de doornenkroon, een binding had met het grafelijk hof. De meest voor de hand liggende kandidaat is in dit geval de al genoemde St.-Veerlekerk (St. Pharaïldis), die binnen het grafelijk castrum

159 J. Steppe, *Het koordoksaal in de Nederlanden*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, 7, Brussel 1952, p.28.

160 E. Dhanens (*Sint-Niklaaskerk Gent*, Inventaris van het Kunstpatrimonium van Oostvlaanderen, Gent 1960, pp.80-81) lijkt wél uit te gaan van een ouder doksaal. Aangaande een aantal gotisch-geprofileerde zandstenen, die in 1956 tussen de oostelijke vieringspijlers werden opgegraven, zegt zij dat het niet meer uit te maken is of deze afkomstig waren van het doksaal van 1598-99 of van een ouder doksaal dat tijdens één van de twee beeldenstormen, die de Sint-Niklaas in respectievelijk 1566 en 1578 troffen, verwoest zou zijn.

161 F. de Smidt, *De Sint-Niklaaskerk te Gent. Archeologische Studie*, Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, XXXI - 23, Brussel 1969.

162 R.A.G., Kerkarchief, kerkrekeningen 1598-99, folios 11-12; Dhanens 1960, pp.80-81.

ELIZABETH DEN HARTOG

gelegen was - aan de zuidzijde van het Veerleplein¹⁶³. Na meerdere malen gebeeldenstormd te zijn¹⁶⁴, werd deze kerk in 1581 door het stadsbestuur verkocht aan ene Jan Serlippens en grotendeels afgebroken. Alleen het transept en de kruisingstoren bleven staan, om in 1736 alsnog geslecht te worden. De ontakeling van de St.-Veerle geschiedde dus geruime tijd voor de eerste vermelding van de reliëfs op hun huidige locatie (1598-99). Hoewel dit geenszins uitsluit dat ze hier reeds langere tijd gesitueerd waren, laat deze late vermelding evenwel ook de mogelijkheid open dat doksaalreliëfs uit de St.-Veerlekerk - in het kielzog van het kapittel - overgebracht werden naar de St.-Niklaaskerk om aldaar hergebruikt te worden.

Declercq¹⁶⁵ stelde in 1989 dat het St.-Veerlekapittel lang niet zo oud was als tot dan toe werd verondersteld. Volgens hem werd het groepje van vijf kapelannen, dat al van oudsher aan de St.-Veerlekerk was verbonden, pas tussen 1202/1204 en 1207 omgevormd tot een echt kapittel van acht kanunniken. Dit is interessant, want de omvorming van de grafelijke kapelanijs tot kapittel kan heel wel de impetus hebben gegeven voor het bouwen van een koorafscheiding. De stichtingsdatum en de datering van de reliëfs (1206 of kort daarna) passen wat dat betreft wonderwel bij elkaar. Dat de graaf van Vlaanderen verantwoordelijk was voor de omvorming staat buiten kijf, maar volgens Declercq kan niet met zekerheid worden gezegd om welke graaf het hier gaat, Boudewijn IX (1195-1205) of Filips, graaf van Namen (1206-1211), die als regent optrad tijdens de minderjarigheid van Boudewijn's dochter Johanna¹⁶⁶. Interessant in deze context is een bericht in de veertiende-eeuwse Annalen van Sint-Veerle, dat melding maakt van een wijding van de kerk van Sint-Veerle op 30 juni 1216¹⁶⁷. Dit bericht lijkt heel aannemelijk daar uit een contemporaine bron blijkt dat Goswijn, bisschop van Doornik, twee dagen tevoren de O.L.V.-kapel in de crypte van de St.-Pietersabdij te Gent wijdde. Gesteld dat de aankomst van relieken van de

163 G. Declercq, 'Nieuwe inzichten over de oorsprong van het St.-Veerlekapittel in Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIII 1989, pp.49-102 en in het bijzonder pp.58-59.

164 H. van Werveke en A.E. Verhulst, 'Castrum en Oudburg te Gent. Bijdrage tot de oudste geschiedenis van de Vlaamse steden', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XIV 1960, pp.37-41.

165. Declercq 1989, pp.31-32.

166 Declercq 1989, pp.92-93.

167 Declercq 1989, p.97; 'Hoc anno dedicata est ecclesia iuxta novum castellum in Gandavo pridie kalendas julii in honore sanctorum Bavonis et Pharaïldis', Parijs, Bibliothèque Nationale, ms.latin 9675, fol.135v.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

doornenkroon (1206) en de omvorming van de grafelijke kapel tot kapittel (tussen 1202 en 1207) aanleiding gaven tot werkzaamheden, zoals de bouw van een koorafscheiding of doksaal in de Sint-Veerlekerk, dan is de wijding in 1216 wellicht te relateren aan de afsluiting van deze veronderstelde werkzaamheden.

IV. Conclusie

Bij kunsthistorisch onderzoek naar werken die in de late twaalfde eeuw in het noorden van Frankrijk ontstonden, wordt nog altijd te veel uitgegaan van de tegenwoordige verhoudingen. Men vergeet maar al te gemakkelijk dat een aanzienlijk deel van dit gebied tot 1182 toebehoorde aan de Vlaamse graaf Filips van de Elzas, die door historici als een van de machtigste mannen van zijn tijd wordt gezien. Filips speelde een invloedrijke rol aan zowel het Engelse als het Franse hof, en onderhield tevens nauwe relaties met het Heilig Land. Daarnaast hield hij er een weelderige hofhouding op na en was hij een beschermheer van dichters. Het kan niet anders, of hij moet ook een maecenas van de beeldende kunsten zijn geweest, alleen is zijn rol op dit gebied enigszins in vergetelheid geraakt. In de literatuur aangaande werken die tijdens zijn leven in het noorden van Frankrijk zijn ontstaan, vindt men over het algemeen niet de geringste referentie naar het feit dat deze gebieden tot het machtsbereik van deze graaf van 'Europees formaat' behoorden. Bij een handschrift als het Morgan psaltercommentaar heeft men - typerend genoeg - niet eens onderzocht of het mogelijkwerijs aan Filips' hof had kunnen zijn ontstaan, alhoewel het commentaar voor zijn zuster was geschreven. Wanneer men spreekt over het Ingeborgpsalter en denkt aan een genese in de Vermandois, vergeet men simpelweg dat Filips van de Elzas graaf was van dit gebied vanwege zijn huwelijk met Elisabeth van Vermandois. Het lijkt erop dat men zich in dit opzicht schaart achter het aanmatigende oordeel van aartsbisschop Willem van Tyrus, die in zijn 'Historia rerum in partibus transmarinis gestarum' schreef dat Filips "in geen enkel opzicht een gezegende indruk achterliet"¹⁶⁸.

In het huidige Vlaanderen is de situatie niet veel beter. Ook hier neemt men de tegenwoordige machtsverhoudingen als norm en projecteert die terug in het verleden. Dat België, als tamelijk klein EEG-lidstaatje ooit een voortrekkersrol zou hebben gespeeld in de Europese kunstgeschiedenis, lijkt men ondenkbaar te vinden. Men vergeet echter dat Gent en Brugge aan het einde van de twaalfde eeuw, naast Parijs, de belangrijkste handelscentra waren van het toenmalige Europa.

Voor de reliëfs van de St.-Niklaaskerk impliceerde deze manier van denken niet alleen dat men de uiterst merkwaardige opstelling ervan in een portaal als oorspronkelijk accepteerde, maar ook dat men deze

168 H. van Werveke, *Filips van de Elzas en Willem van Tyrus*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren XXXII, 2, 1971, pp.1-35.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

reliëfs zonder de wenkbrauwen op te halen in de jaren veertig van de dertiende eeuw dateerde. De stijl werd depreciërend als archaïsch bestempeld. Het feit, dat er in de loop van de dertiende eeuw in Vlaanderen manuscripten werden geproduceerd in een geheel andere stijl dan de Gentse reliëfs, zette niet aan tot denken; ook niet de idee dat het onwaarschijnlijk is dat men in één van de grootste steden van die tijd decennia achtergelopen zou hebben op ontwikkelingen in de beeldende kunsten.

In het bovenstaande hoop ik het tegenovergestelde aannemelijk te hebben gemaakt. Als Filips van de Elzas inderdaad de opdrachtgever was van Morgan 338 en het Ingeborgpsalter, dan zal de 'Muldenstil' aan zijn hof zijn ontstaan. Net terug uit Constantinopel, op het hoogtepunt van zijn macht, gaf de graaf de impetus tot het ontstaan van de nieuwe stijl, die zich tot circa 1240 vooral verbreidde in, en in de omgeving van, zijn machtsbereik. De onafwendbare teloorgang van het huis van Vlaanderen zal er de oorzaak van zijn geweest dat de 'Muldenstil' min of meer een zijspoor van de kunstgeschiedenis is gebleven. Aan het Franse hof, waar nu het zwaartepunt van de macht kwam te liggen, vond de stijl ternauwernood weerklank.

Over het maecenaat van Filips van de Elzas en zijn opvolgers, alsook over de beeldende kunsten in het noorden van Frankrijk rond 1200 is het laatste woord bij lange na nog niet gesproken, maar naar ik hoop, levert deze studie een bijdrage voor verdere discussie.

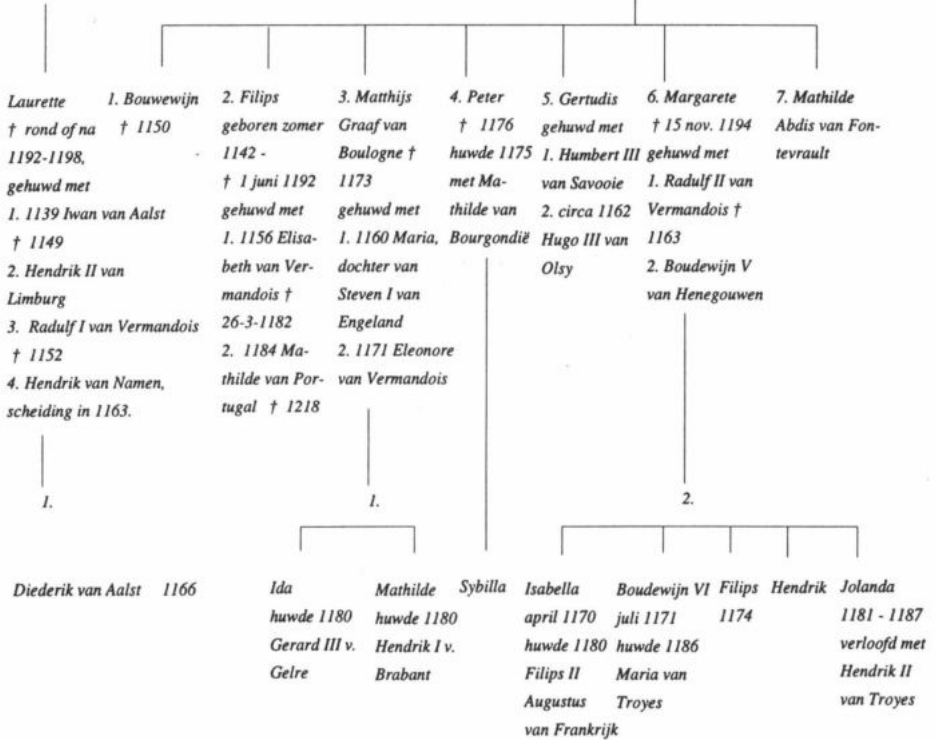
ELIZABETH DEN HARTOG

STAMBOOM VAN FILIPS VAN DE ELZAS

*Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen 27-7-1128 - † januari 1168
huwde met*

1. Swanehilde † 1133

2. 1134 Sibylla van Anjou † 1165

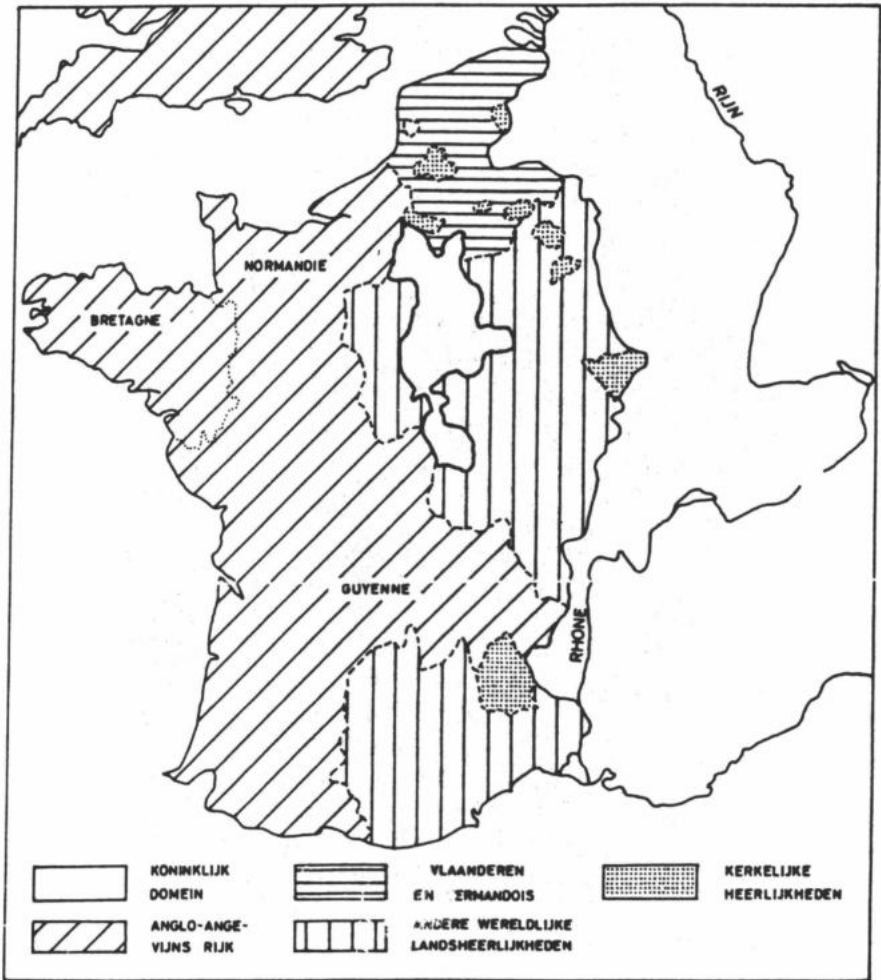

Appendix 1: Stamboom van Filips van de Elzas, naar Johnen.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

1. Het Ingeborgpsalter, Pinkstervoorstelling (fol.32v). Uit: Deuchler 1967, afbeelding 36.

2. Frankrijk omstreeks 1180. Uit: Van Werveke 1979, fig.8, p.89.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

3. Byzantijns ivoor met Maria en kind, Berlijn, Staatliche Museen, Stiftung Preussischer Kulturbesitz. Uit: Kitzinger 1976, afbeelding 25.

ELIZABETH DEN HARTOG

4. 'Ecclesia triumphans', tekening in het schetsboek van Villard de Honnecourt. Uit: Hahnloser 1972, plaat 8.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

5. De Kruisiging, tekening in het schetsboek van Villard de Honne-
court. Uit: Hahnloser 1972, plaat 15.

ELIZABETH DEN HARTOG

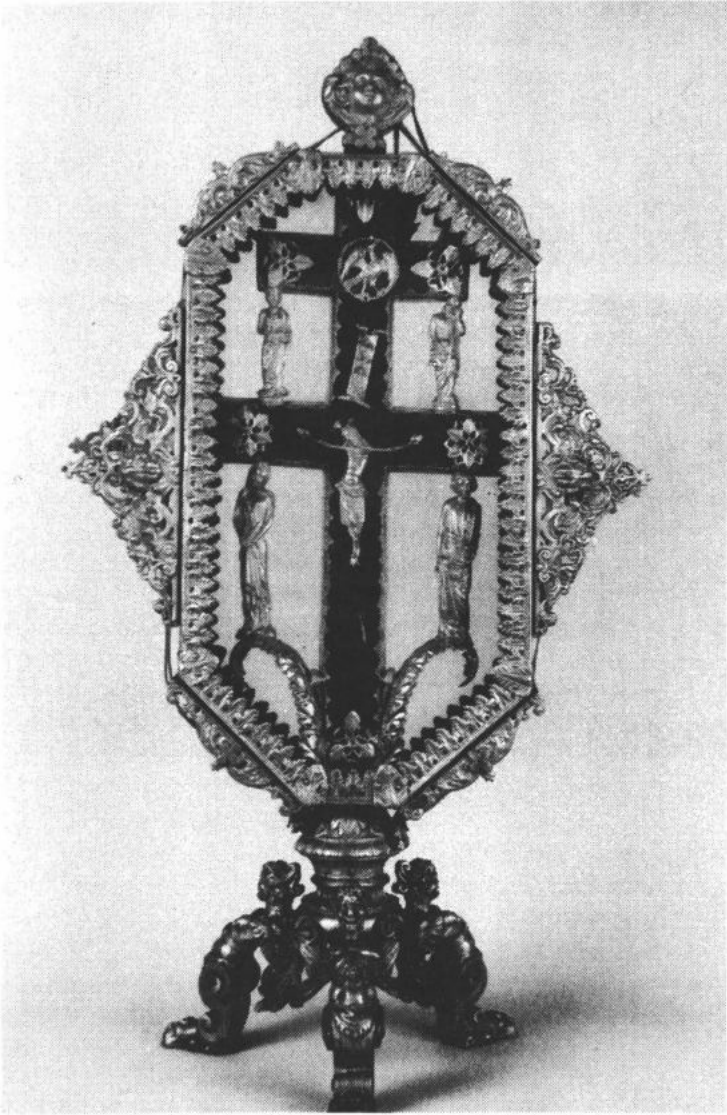

6. Christus in een mandorla omgeven door de vier evangelisten-
symbolen in een missaal uit Anchin (Douai, ms.90, fol.100v). Uit:
Schwarzenski 1974, afbeelding 540.

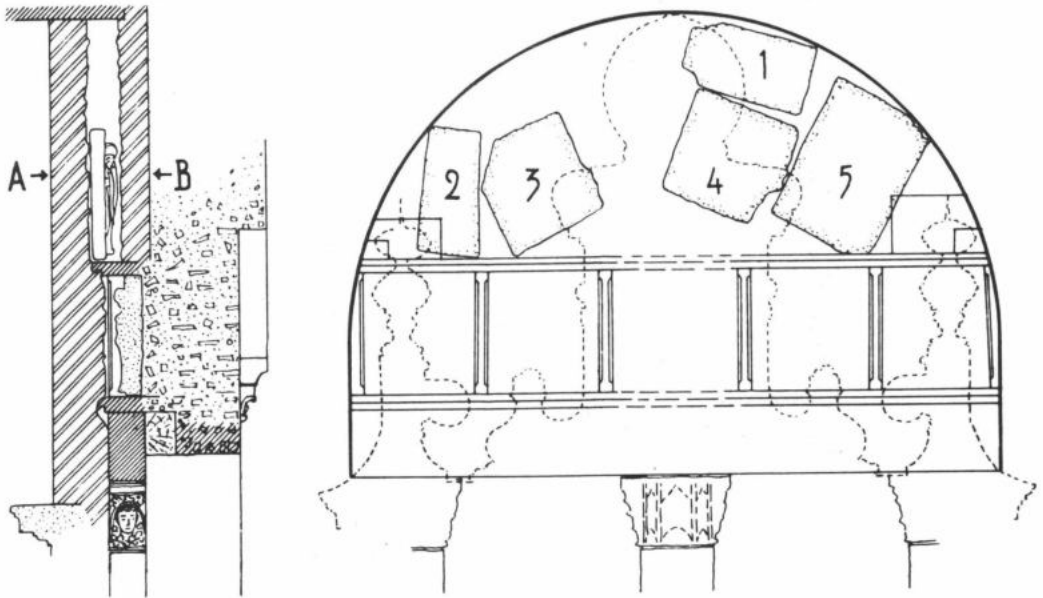
MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

7. De Mariaschrijn te Doornik.

8. De staurotheek van Hendrik van Henegouwen in de schatkamer van de San Marco in Venetië. Uit: *Der Schatz von San Marco in Venedig*, tentoonstellingscatalogus Keulen 1984, p.253.

9. Doorsnede en voorzijde van het tympaan van de St.-Niklaas in Gent met daarop aangegeven de plaatsen waar de reliëfs aangetroffen werden.

A. De muur van het huidige boogveld.

B. De achtermuur.

1. Intocht in Jeruzalem: 2. Geseling: 3. Nederdaling ter Helle: 4. Verrijzenis: 5. Synagoge: 6. Verschijning van Christus aan Maria Magdalena: 7. Opstanding van de Doden: 8. Kruisiging: 9. Ecclesia.

Naar De Smidt 1970, afbeelding 11, p.24.

10. Gent, St.-Niklaaskerk. De Intocht van Christus in Jeruzalem. Uit: De Smidt 1970, afbeelding 18, p.41.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

11. Gent, St.-Niklaaskerk. De Geseling van Christus in aanwezigheid van Pontius Pilatus. Uit: De Smidt 1970, afbeelding 20, p.46.

ELIZABETH DEN HARTOG

12. Gent, St.-Niklaaskerk. De Nederdaling van Christus ter Helle.
Uit: De Smidt 1970, afbeelding 22, p.49.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

13. Gent, St.-Niklaaskerk. De Verrijzenis. Uit: De Smidt 1970, afbeelding 26, p.56.

14. Gent, St.-Niklaaskerk. De Verschijning van Christus aan Maria Magdalena, 76 x 62 cm. Uit: Didier 1990-91, afbeelding 2, p.104.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

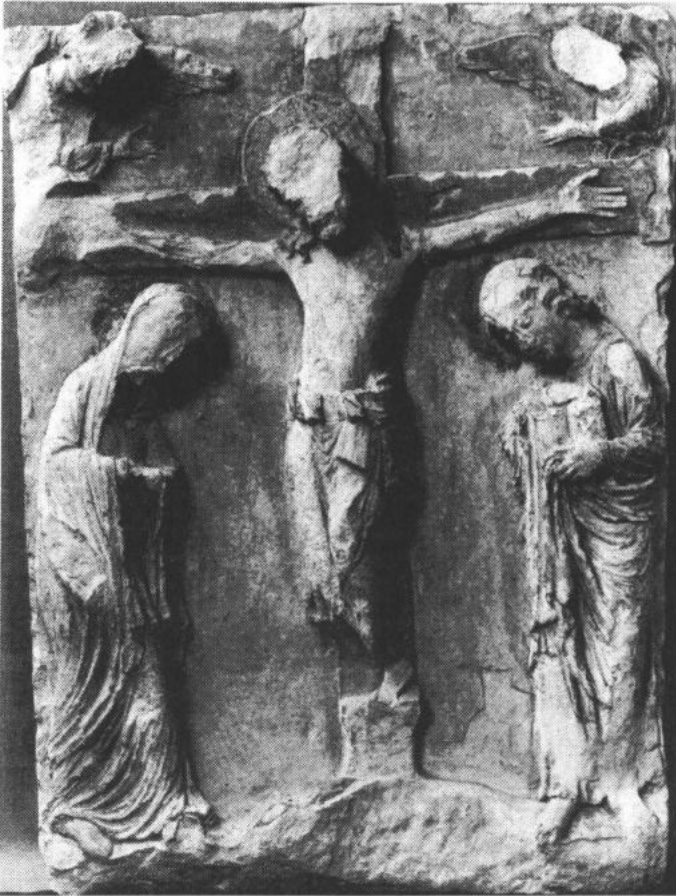
15. Gent, St.-Niklaaskerk. Ecclesia, 82 x 43 cm. Uit: Didier 1990-91, afbeelding 4, p.106.

ELIZABETH DEN HARTOG

16. Gent, St.-Niklaaskerk. Synagoge, 81 x 40 cm. Uit: Didier 1990-91, afbeelding 5, p.107.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

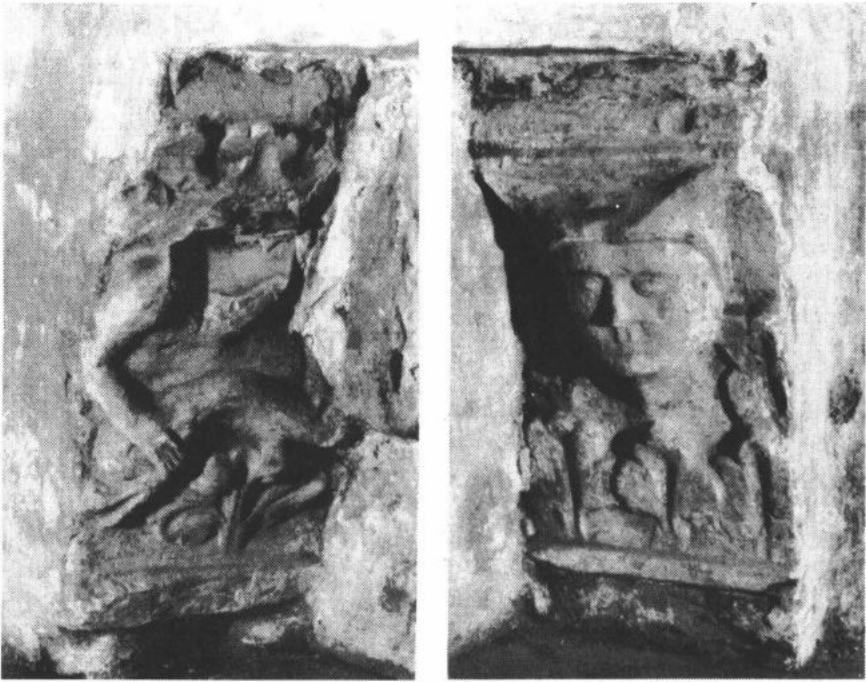
17. Gent, St.-Niklaaskerk. De Kruisiging, 97 x 78 cm. Uit: Didier 1990-91, afbeelding 3, p.105.

ELIZABETH DEN HARTOG

18. Gent, St.-Niklaaskerk. De Opstanding der Doden, 68 x 70 cm. Uit: Didier 1990-91, afbeelding 6, p.109.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

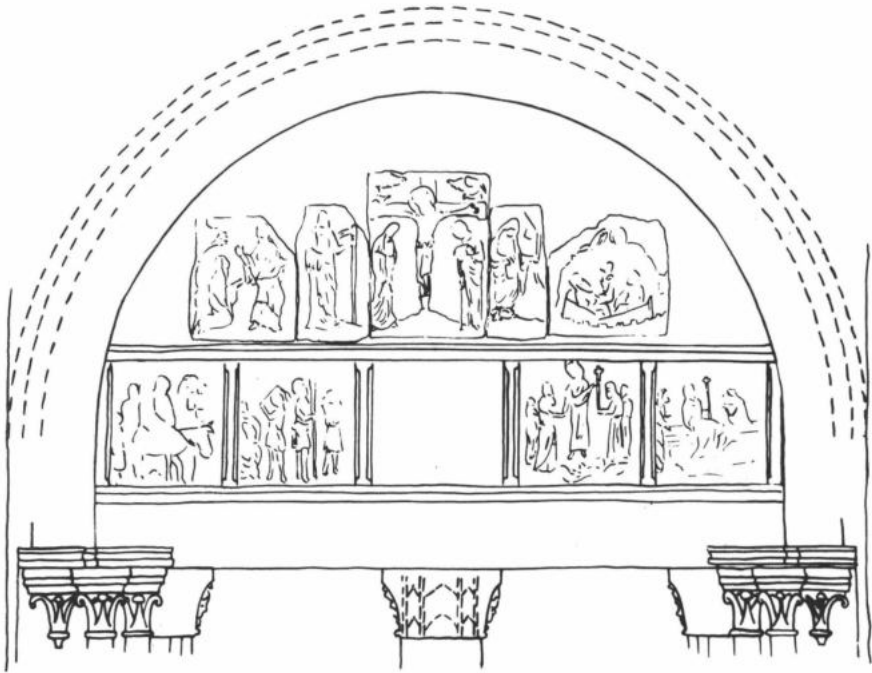
19. Gent, St.-Niklaaskerk. Console met zittende figuur met vis in de hand. Uit: De Smidt 1970, afbeelding 5 links, p.18.
20. Gent, St.-Niklaaskerk. Console met mannenkop. Uit: De Smidt 1970, afbeelding 5 rechts, p.18.

ELIZABETH DEN HARTOG

21. Gent, St.-Niklaaskerk. Console met bladwerk. Uit: De Smidt 1970, afbeelding 6 links, p.19.
22. Gent, St.-Niklaaskerk. Console met mannenkop. Uit: De Smidt 1970, afbeelding 6 rechts, p.19.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

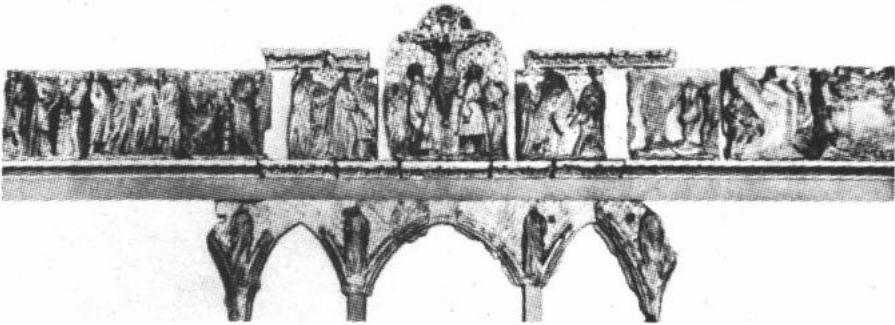

23. Reconstructie van het tympaan van de St.-Niklaas te Gent. Uit: Didier 1990-91, afbeelding 1, p.103.

24. Gent, St.-Niklaaskerk.
Mogelijke volgorde van de
reliëfs in een koorafscheiding.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

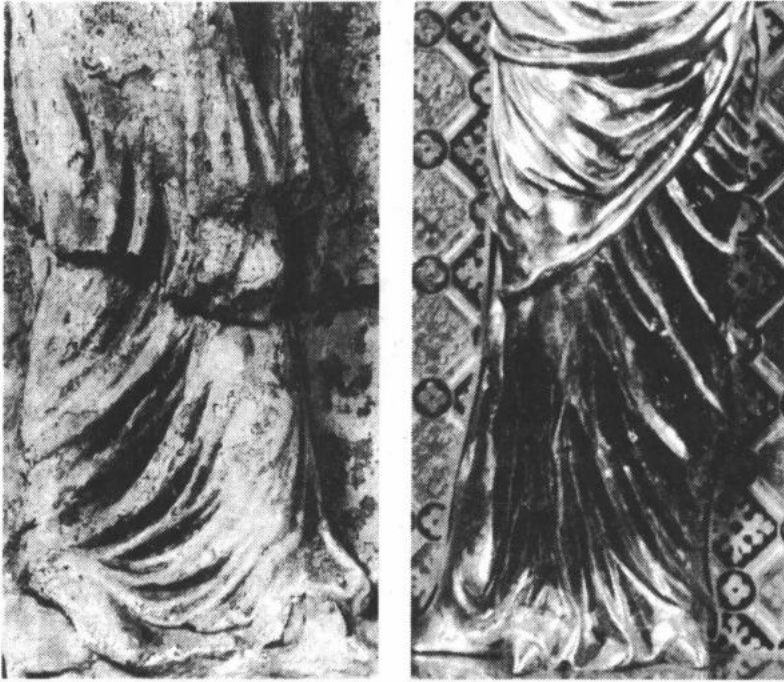

25. Reconstructie van het doksaal van de kathedraal van Bourges in Parijs, Musée du Louvre. Uit: Sauerländer 1972, afbeelding 294.

26. De Graflegging op het Klosterneuburg retabel. Uit: F. Röhrig, *Der Verduner Altar*, Klosterneuburg-Wenen 1979 (5), p.33.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

27. Links: detail van de Maria-figuur van het Kruisigingsreliëf.
Rechts: Detail van de Maria-figuur uit de Annunciatie-scène van de
Mariaschrijn te Doornik. Uit: De Smidt 1970, afbeelding 47, p.97.

ELIZABETH DEN HARTOG

28. Het Ingeborgpsalter, fol.16v: De Verkondiging aan de Herders.
Uit: Deuchler 1967, afbeelding 20.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

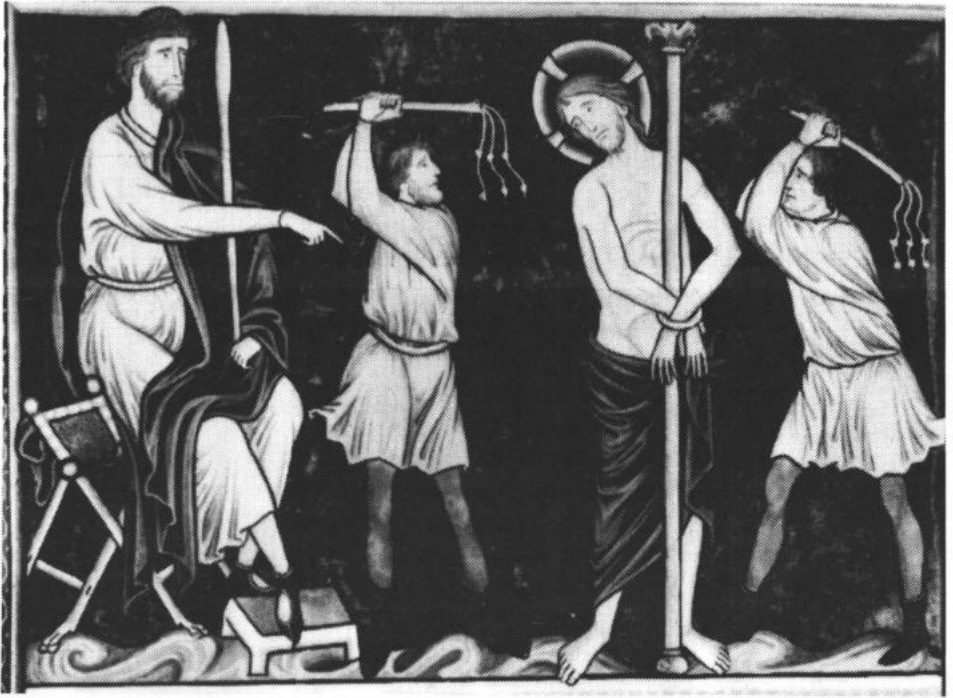
29. Het Ingeborgpsalter, fol.29r: De Nederdaling van Christus ter Helle en de Verschijning van Christus aan Maria Magdalena. Uit: Deuchler 1967, afbeelding 33.

30. Het Ingeborgpsalter, fol.22v: de onderste afbeelding: De Intocht van Christus in Jeruzalem. Uit: Deuchler 1967, afbeelding 26.

31. De Intocht van Christus in Jeruzalem op het retabel van Klosterneuburg. Uit: Röhrig 1979, p.18.

32. Het Ingeborgpsalter, fol.26v: bovenste deel: Geseling van Christus.
Uit: Deuchler 1967, afbeelding 30.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

33. De Hel op het retabel van Klosterneuburg. Uit: Röhrig 1979, p.52.

34. Het Ingeborgpsalter, fol.28v: onderste deel: De drie Maria's en de engel bij het lege graf van Christus. Uit: Deuchler 1967, afbeelding 32.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

35. Het Ingeborgpsalter, fol 15r: De Annunciatie, de Visitatie en de Geboorte van Christus. Uit: Deuchler 1967, afbeelding 19.

ELIZABETH DEN HARTOG

36. De Besnijdenis van Isaak op het retabel van Klosterneuburg. Uit: Röhrig 1979, p.8.

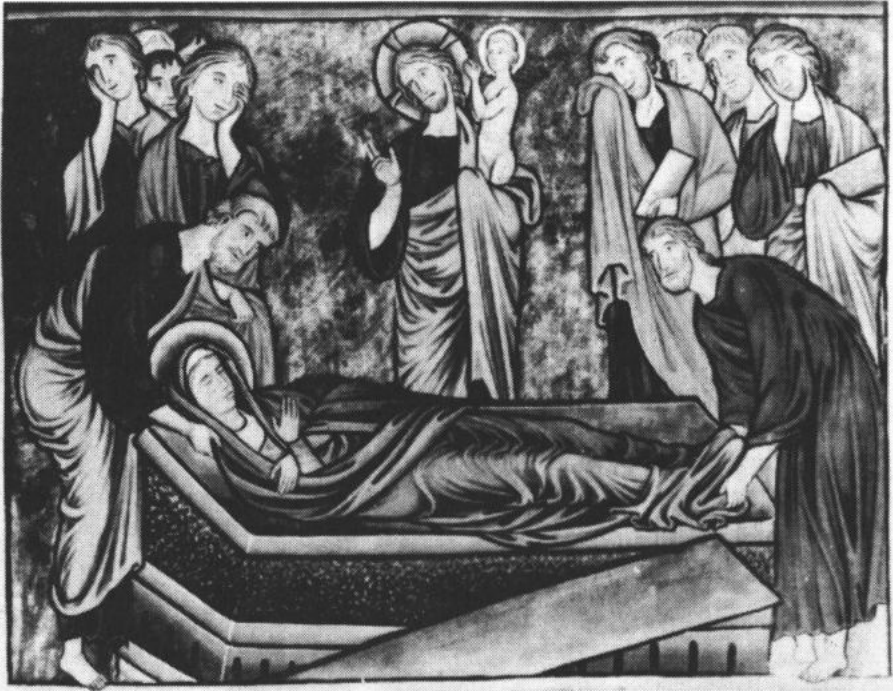

37. De Geboorte van Christus op het retabel van Klosterneuburg. Uit: Röhrig 1979, p.6.

ELIZABETH DEN HARTOG

38. Maria met Kind in een baldakijn met gordijntjes in het vroeg-gotische portaal van het noordtransept in Reims.

39. Het Ingeborgpsalter, fol.34r: onderste helft: De Dood van Maria. Uit: Deuchler 1967, afbeelding 38.

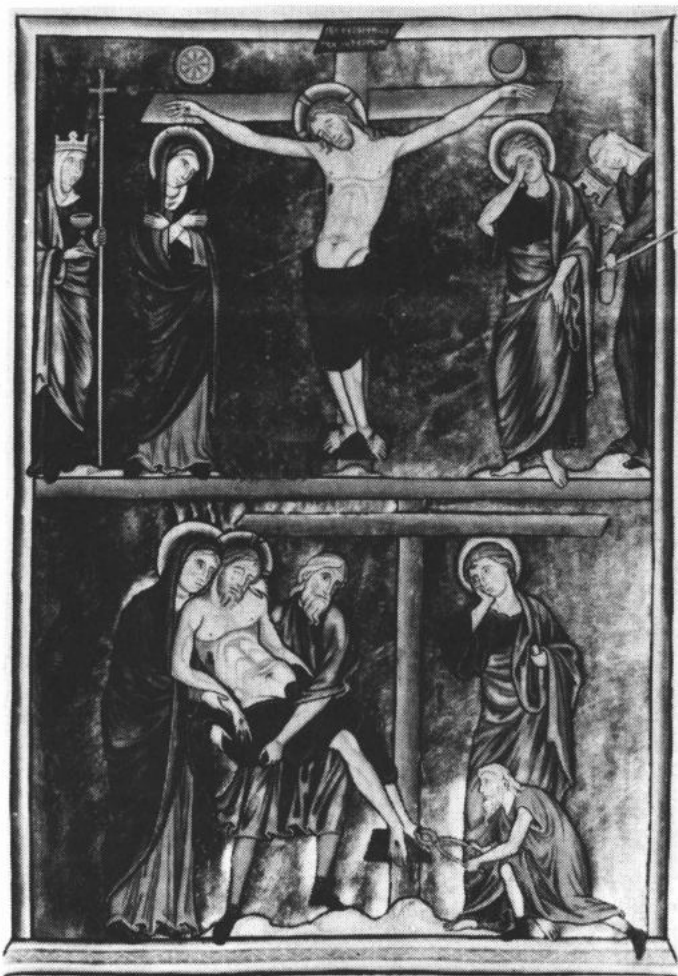

40. De Pinkstervoorstelling op het retabel van Klosterneuburg. Uit: Röhrig 1979, p.45.

41. Het Hemelse Jeruzalem op het retabel van Klosterneuburg. Uit: Röhrig 1979, p.50.

ELIZABETH DEN HARTOG

42. Het Ingeborgpsalter. De Kruisiging en de Kruisafname (fol.27r). Uit: Deuchler 1967, afbeelding 31.

43. Gent, St.-Niklaaskerk. De Verschijning van Christus aan Maria Magdalena, detail. Uit: Didier 1990-91, afbeelding 10, p.118.

ELIZABETH DEN HARTOG

44. De profet Jonas op de Keulse Driekoningenschrijn.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

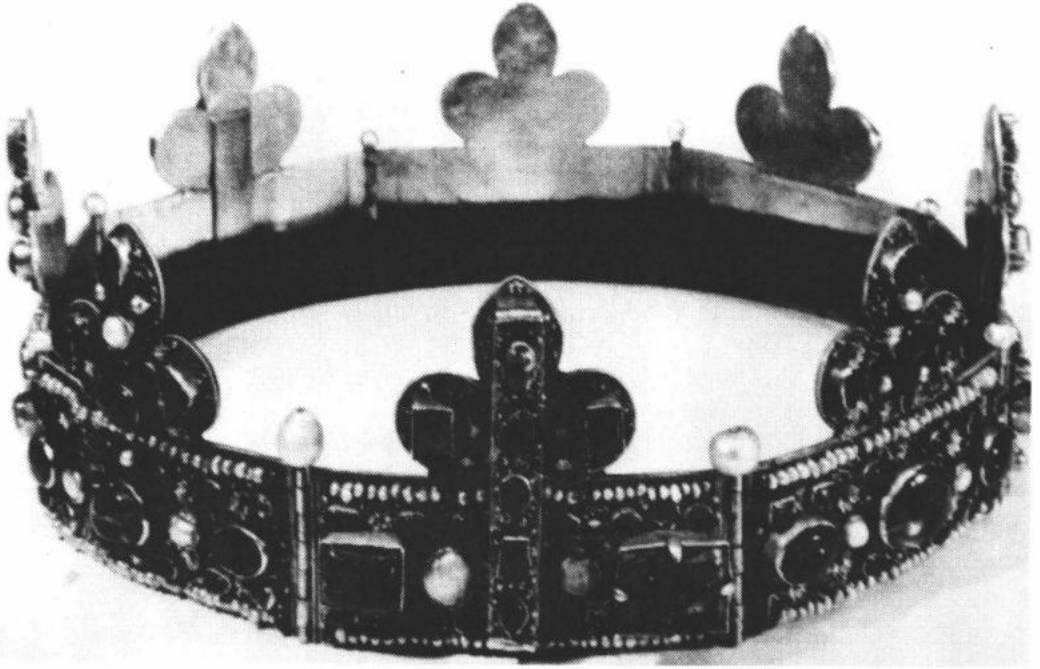

45. Het Ingeborgpsalter, fol.21r: Onderste helft, detail: Christus en de overspelige vrouw. Uit: Deuchler 1967, afbeelding 25.

46. Gent, St.-Niklaaskerk. De Kruisiging, detail van Christus' hoofd met de doornenkroon. Uit: Didier 1990-91, afbeelding 11, p.121.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

47. Diocesaan Museum, Namen. Reliekenkroon. Uit: M-M. Gauthier, *Highways of the Faith. Relics and Reliquaries from Jerusalem to Compostela*, Secaucus (New Jersey) 1986, plaat 81, p.137.

Geraadpleegde literatuur

- Avril F., 'Un manuscrit d'auteurs classiques et ses illustrations', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975.
- Avril F., 'L'atelier du Psautier d'Ingeburge: problèmes de localisation et de datation', In: *Hommage à Hubert Landais. Etudes sur l'art du Moyen Age et de la Renaissance, sur l'histoire du goût et des collections*, Parijs 1987, pp.16-21.
- Baldwin J.W., *The Government of Philips Augustus. Foundations of French Royal Power in the Middle Ages*, Berkeley - Los Angeles - Oxford 1986.
- Bideault M. & C. Lautier, *Ile-de-France gothique 1. Les églises de la vallée de l'Oise et du Beauvaisis*, Parijs 1987.
- Branner R., 'Manuscript painting in Paris around 1200', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975.
- Branner R., *Manuscript painting in Paris during the reign of Saint Louis. A study of styles*, Berkeley - Los Angeles - New York 1977.
- Bunjes H., 'Der gotische Lettner der Kathedrale von Chartres', *Wallraf-Richartz Jahrbuch* 12-13, 1943, pp.70-114.
- Buschhausen H., 'The Theological Sources of the Klosterneuburg Altarpiece', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975.
- Carlvant K.B.E., *Thirteenth-century illumination in Bruges and Ghent*, Colombia University 1978.
- Carolus-Barré L., 'Une arrière petite fille de Hugues Capet, Aliénor de Vermandois, comtesse de Beaumont puis de Saint-Quentin', In: *Société d'Histoire et d'Archéologie de Senlis, comptes-rendus et mémoires 1986-1987-1988-1989*, Senlis 1991, pp.9-34.
- Coppieters Stochove H., 'Regestes de Philippe d'Alsace, comte de Flandre', *Handelingen der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, VII, 1906-7.
- Declercq G., 'Nieuwe inzichten over de oorsprong van het St.-Veerlekapittel in Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIII 1989, pp.49-102.
- Deuchler F., *Der Ingeborgpsalter*, Berlijn 1967.
- Deuchler F., *Der Ingeborg Psalter - Le psautier d'Ingeburge de Danemark*, Facsimile, Graz 1985.
- Dhanens E., *Sint-Niklaaskerk Gent*, Inventaris van het Kunstpatrimonium van Oostvlaanderen, Gent 1960.
- Didier R., Ch. Fontaine-Hodiamont & L. Kockaert, 'Reliefs du tympan de la Passion de l'église Saint-Nicolas à Gand (XIIIe siècle). Etude et Traitement', *Bulletin de l'Institut Royal du Patrimoine Artistique XXIII*, 1990-91, pp.101-123.

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

- Duval-Arnould L., 'Les dernières années du comte lépreux Raoul de Vermandois (v.1147-1167...) et la dévolution de ses provinces à Philippe d'Alsace', *Bibliothèque de l'Ecole de chartes* 142, 1984, pp.81-92
- Frinta M.S., 'Punchmarks in the Ingeborg Psalter', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975, pp.251-260.
- Gregory S., 'The twelfth century psalter commentary in French for Laurette d'Alsace', In: W. Lourdaux en D. Verhelst (eds.), *The Bible and Medieval Culture*, Leuven 1979.
- Gregory S., 'The twelfth century psalter commentary in French attributed to Simon of Tournai', *Romania* 1979.
- Gregory S., *The twelfth-century Psalter Commentary in French for Laurette d'Alsace (an Edition of Psalms I-L)*. Volume I: Psalms I-XXXV, Modern Humanities Research Association, Texts and Dissertations, 92-1, Londen 1990 (2 delen).
- Hahnloser H.R., *Villard de Honnecourt. Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches ms.fr 19093 der Pariser Nationalbibliothek*, Graz 1972.
- Hausherr R., Boekbespreking van F. Deuchler's 'Der Ingeborgpsalter', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 32, 1969, pp. 51-68.
- Hausherr R., 'Der Ingeborgpsalter. Bemerkungen zu Datierungs- und Stilfragen', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975, pp. 231-250.
- Hemptinne de Th., 'Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 13, Brussel 1990, kol.224-242.
- Johnen J., 'Philipp von Elsass, Graf von Flandern 1157 (1163) - 1191', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 79, 1910, pp.341-470.
- Kitzinger E., 'The Byzantine contribution to Western art of the twelfth and thirteenth centuries', *Dumbarton Oaks Papers* 1966 en herdrukt in: *The art of Byzantium and the medieval West: Selected Studies by Ernst Kitzinger*, W.E.Kleinbauer (ed.), Londen 1976.
- Lanotte A. (ed.), *Orfèvreries du Trésor de la cathédrale de Namur*, Namen 1969.
- Liebman C.J., 'Le commentaire français du psautier et le ms. Morgan 338 pour l'attribution à Simon de Tournai', *Romania* 76, 1955, pp.433-476.
- Liebman C.J., 'Remarks on the Manuscript Tradition of the French Psalter Commentary', *Scriptorium* 13, 1959, pp.61-69.
- Pycke J., *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai du XIe à la fin du XIIIe siècle. Son organisation, sa vie, ses membres*, Université de Louvain, Recueil de travaux d'histoire et de philologie, zesde serie, nr.30, Louvain-la-Neuve - Brussel 1986.
- Rademacher F., 'Zu den frühesten Darstellungen der Auferstehung Christi', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 28, 1965, pp.195-224.
- Samaran C. & R. Marichal, *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste*, deel III, Parijs 1974.
- Sauerländer W., *La sculpture gothique en France 1140-1270*, Parijs 1972.

ELIZABETH DEN HARTOG

Schwarzenski H., *Monuments of Romanesque Art. The Art of Church Treasures in North-Western Europe*, Londen 1974 (2).

Smidt F. de, *De Sint-Niklaaskerk te Gent. Archeologische Studie*, Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, XXXI - 23, Brussel 1969.

Smidt F. de, *Het westportaal van de Sint-Niklaaskerk te Gent*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, XXXII-24, Brussel 1970.

Stanger M.D., 'Literary patronage at the medieval court of Flanders', *French Studies* XI, 1957, pp.214-229.

Steppe J., *Het koordoksaal in de Nederlanden*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, 7, Brussel 1952.

Tentoonstellingscatalogus *Der Schatz von San Marco in Venedig*, H. Hellenkemper (ed.), Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, Milaan 1984.

Verhulst A.E., 'Note sur une charte de Thierry d'Alsace, comte de Flandre, pour l'abbaye de Fontevrault (21 avril 1157)', in: *Mélanges E.-R. Labande, Etudes de civilisation médiévale (IXe-XIIIe siècles)*, Poitiers 1974, pp.711-719.

Vloberg M., 'La couronne d'épines dans l'art', In: G.Goyau et al., *La couronne d'épines au royaume de Saint Louis*, Parijs 1939, pp.93-114.

Weitzmann K., 'Byzantium and the West around the Year 1200', In: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975.

Werveke van H. en A.E. Verhulst, 'Castrum en Oudburg te Gent. Bijdrage tot de oudste geschiedenis van de Vlaamse steden', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XIV 1960, pp.37-41.

Werveke van H., *Filips van de Elzas als biografisch probleem*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren XXXI, 1969, nr 2.

Werveke van H., 'Filips van de Elzas', *Nationaal Biografisch Woordenboek* IV, Brussel 1970, kol.290-329.

Werveke van H., 'Thomas Becket, Filips van de Elzas en Robrecht van Aire', *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren* XXXII-1, Brussel 1970, pp.3-20.

Werveke van H., *Filips van de Elzas en Willem van Tyrus*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen, Letteren

MAECENAAT FILIPS VAN DE ELZAS

en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren XXXII, 2, 1971,
pp.1-35.

Werveke van H., *Een Vlaamse Graaf van Europees Formaat. Filips van de Elzas*, Haarlem-Bussum 1979.

Voices of Flanders: Orality and Constructed Orality in the Chronicle of Galbert of Bruges*

ALAN V. MURRAY

On 2 March 1127 Charles "the Good", count of Flanders, was murdered while at prayer in the church of St Donatian in Bruges. The murder and its aftermath, and the ensuing struggle over the succession to the county of Flanders have long been recognised as key events in the political, social and constitutional history of the Low Countries. That this should be so is due in no small measure to the unique testimony of Galbert of Bruges, whose narrative history provides a detailed and at times day-by-day commentary through the conspiracy of the powerful Erembald family, the murder of the count, the pursuit and punishment of the traitors, and the continuing period of conflict between rival claimants up to the final victory of Thierry of Alsace as count of Flanders in the summer of 1128. Galbert's work has also been rightly valued for the insights it provides into the growth of urban democracy and solidarity, the processes of law, and the historiography and *mentalités* of the twelfth century.¹

* This is a revised and expanded version of a paper given at the Twenty-Eighth International Congress on Medieval Studies, Western Michigan University, Kalamazoo, 6 May 1993, in the session organised by the Society for Low Countries Studies on "Galbert of Bruges, Analyst of Political and Social Crisis in Flanders". It has profited at various stages from comments by Marc Boone, Thérèse de Hemptinne, Martina Häcker, Lesley Johnson, Jeff Rider and R.C. Van Caenegem.

1 *Histoire du meurtre de Charles le Bon comte de Flandre (1127-1128) par Galbert de Bruges*, ed. Henri Pirenne, Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire, 10 (Paris, 1891). English translations quoted in this essay are taken from *Galbert of Bruges: The Murder of Charles the Good*, trans. James Bruce Ross, Medieval Academy Reprints for Teaching, 12 (Toronto, 1982). As the same chapter divisions are maintained by Pirenne and Ross throughout, references to Galbert in the following notes relate to chapters rather than pages. A new edition of Galbert's work has just appeared: Galbertus notarius Brugensis, *De multro, traditione, et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, ed. Jeff Rider, Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 131 (Turnhout, 1994), which also contains detailed discussion of the manuscript tradition. Excellent introductions to the text, along with other valuable material, are given in the two latest translations into Dutch and French respectively: Galbert van Brugge, *De moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-28*, trans. A. Demyttenaere, ed. R.C. Van Caenegem (Antwerpen, 1978), and Galbert de Bruges, secrétaire comtal, *Le Meurtre de Charles le Bon*, trans. J. Gengoux, ed. R.C. Van Caenegem (Anvers, 1978). Extensive commentaries on

Galbert are given in Heinrich Sproemberg, *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung*, ed. Manfred Unger, *Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte*, 18 (Berlin, 1971). For the political context of Galbert's account, see: James Bruce Ross, "Rise and Fall of a Twelfth-Century Clan: The Erembalds and the Murder of Count Charles of Flanders, 1127-28", *Speculum* 34 (1959), 367-90; François-Louis Ganshof, "Le roi de France en Flandre en 1127 et 1128", *Revue historique de droit français et étranger* 27 (1949), 204-28; E. Warlop, *The Flemish Nobility Before 1300*, 4 vols (Kortrijk, 1975), 1, 183-208; Thérèse de Hemptinne and Michel Parisse, "Thierry d'Alsace, comte de Flandre: Biographie et actes", *Annales de l'Est* 43 (1991), 83-113; R.C. Van Caenegem, *Law, History, the Low Countries and Europe* (London, 1994); Karen S. Nicholas, "When Feudal Ideals Failed: Conflicts Between Lords and Vassals in the Low Countries, 1127-1296", in *The Rusted Hauberk: Feudal Ideals of Order and their Decline*, ed. Liam O. Purdon and Cindy L. Vitto (Gainesville, 1994), pp. 201-26. On constitutional developments and Galbert's relevance to these, see: François-Louis Ganshof, "Les origines du concept de souveraineté nationale en Flandre", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 18 (1950), 529-60; Henri Pirenne, *Early Democracies in the Low Countries: Urban Society and Political Conflict in the Middle Ages and the Renaissance* (New York, 1963); Jan Dhondt, "Les 'solidarités' médiévales. Une société en transition: La Flandre en 1127-1128", *Annales ESC* 12 (1957), 529-60 [English version as "Medieval 'Solidarities': Flemish Society in Transition, 1127-28", in F.L. Cheyette, *Lordship and Community in Medieval Europe* (New York, 1968), pp. 268-96]; Stephanie Coué, "Der Mord an Karl dem Guten (1127) und die Werke Galberts von Brügge und Walters von Théroouanne", in *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter: Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen*, ed. Hagen Keller, Klaus Grubmüller and Nikolaus Staubach, *Münstersche Mittelalter-Schriften*, 65 (München, 1992), pp. 108-29. On various other aspects of Galbert's historiography, theology and *mentalité*, see: Jan Dhondt, "Une mentalité du douzième siècle: Galbert de Bruges", *Revue du Nord* 39 (1957), 101-9; Walter Mohr, "Geschichtstheologische Aspekte im Werk Galberts von Brügge", in *Pascua Mediaevalia: Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, ed. R. Lievens, E. Van Mingroot and W. Verbeke, *Mediaevalia Lovaniensia*, Series 1, *Studia* 10 (Leuven, 1983) and Renée Doehaerd, "Flandrenses dans le *Passio Karoli* de Galbert de Bruges", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 71 (1993), 841-49. For Galbert and the law, see R. C. Van Caenegem, *Galbert van Brugge en het Recht*, *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, 40/1 (1978); Van Caenegem, "Galbert of Bruges on Serfdom, Prosecution of Crime, and Constitutionalism (1127-28)", in *Law, Custom, and the Social Fabric in Medieval Europe: Essays in Honor of Bryce Lyon*, ed. Bernard S. Bachrach and David Nicholas, *Studies in Medieval Culture*, 28 (Kalamazoo, 1990), pp. 89-112. The candidature of Charles of Flanders as *rex Romanorum* is analysed in Heinrich Sproemberg, "Eine rheinische Königskandidatur im Jahre 1125", in *Aus Geschichte und Landeskunde: Forschungen und Darstellungen. Franz Steinbach zum 65. Geburtstag gewidmet*, ed. Max Braubach et al. (Bonn, 1960),

VOICES OF FLANDERS

As a notary belonging to the comital administration at Bruges, Galbert was well placed to observe many of the events unfolding before him, and was also, we must assume, trained in appropriate methods of recording them. It is Galbert who provides the sole evidence for documents issued by Louis VI of France and Count William Clito in 1127, the originals being presumed lost.² It is therefore hardly surprising that historians have paid considerable attention to Galbert's use of *written* records.³ By contrast, as far as I am aware, no-one has yet examined his use of *oral* discourse, and it is the various examples of this, reproduced by Galbert in the form of direct speech, which will form the subject of this essay.⁴

The use of direct speech at key points is undoubtedly one of the ways in which Galbert heightens the dramatic qualities of his narrative. However, this is more than a simple rhetorical device, in that the use of direct speech is probably a genuine reflection of the public political processes described by Galbert, many of which, such as oaths, the settlement of disputes and acts of feudal defiance, revolved around the spoken, rather than the written word. The centrality of the spoken word is underscored by Galbert's information on symbolic actions or gestures which were often vital adjuncts to, or components of public speech acts.⁵ Yet there are certain problems in the interpretation of Galbert's representation of the spoken word. Firstly, there is the question of selectivity; not all examples of oral discourse are actually reproduced in

pp. 50-70, while the offer to him of the crown of Jerusalem is discussed in Alan V. Murray, "Baldwin II and his Nobles: Baronial Factionalism and Dissent in the Kingdom of Jerusalem, 1118-1134", *Nottingham Medieval Studies* 38 (1994), 60-85.

2 Jean Dufour, *Recueil des actes de Louis VI, roi de France (1108-1137)*, Chartes et diplômes relatifs à l'histoire de France publiés par les soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 3 vols (Paris 1992-), 1, nos. 247, 248, 249, 250, 251, 259; Fernand Vercauteren, *Actes des comtes de Flandre 1071-1128*, Actes des princes belges (Bruxelles, 1938), nos. 125, 126.

3 Pirenne, in *Histoire du meurtre*, pp. vi-xix; Sproemberg, "Galbert von Brügge -- Stellung und Bedeutung. Die Anfänge demokratischer Geschichtsschreibung im Mittelalter", in *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung*, pp. 319-24; Coué, "Der Mord an Karl dem Guten", pp. 108-24; François-Louis Ganshof, "Trois mandements perdus du roi de France Louis VI intéressant la Flandre", *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de Benaming "Société d'emulation" te Brugge* 87 (1950), 117-33.

4 See Appendix below.

5 The ceremony of *exfestucatio*, in which the casting away of rods (*festucae*) to symbolise the rejection of vassalage or loyalty, is described by Galbert in connection with two of the speeches (ch. 38, 95).

ALAN V. MURRAY

the form of direct speech. This applies to some crucial events. Galbert reports the swearing of the *lex obsidionis*, the pact which regulated the barons' pursuit of the murderers of Count Charles, but only in indirect speech; the same applies to the reading of the charter granted by the new count William Clito to the town of Bruges. Since both events took place in or near the town it is likely that Galbert must have been able to provide an approximate rendering of what was said, but chose not to do so.⁶

Secondly, there is the question of constructed orality. It was common for medieval writers to compose notes and rough drafts on wax tablets, employing parchment only for fair copies.⁷ From Galbert's own words we know that he made use of tablets; however, it is clear that, as a consequence of the turmoil in Bruges in the aftermath of the murder of the count, this method of recording information was a matter of necessity rather than choice:

And it should be known that I, Galbert, a notary, though I had no suitable place for writing, set down on tablets a summary of events ... I had to wait for moments of peace during the night or day to set in order the present account of events as they happened, and in this way, though in great straits, I transcribed for the faithful what you see and read.⁸

It is likely that Galbert was able to record key points and phrases spoken at public events on his tablets, and later built his speeches around these when he had the facilities to transcribe his notes. I would accept that in these cases Galbert was, like numerous medieval chroniclers, attempting to convey the general sense of what had been said rather than to reproduce exactly the *ipsissima verba* of the speaker or speakers concerned. Yet I hope to show that on occasion Galbert constructed ostensibly verbatim reports of other discourse which he could not possibly have heard. These apparent contradictions raise the question of the purpose and effect of orality, both recorded and constructed. In this essay I would like to survey this material, focusing on some key passages, and

6 Galbert, ch. 31, 55.

7 Michael T. Clanchy, *From Memory to Written Record: England 1066-1307*, 2nd edn (Oxford, 1993), pp. 118-25; *Les Tablettes à écrire de l'Antiquité à l'époque moderne*, ed. Elisabeth Lalou, *Bibliologia*, 12 (Turnhout, 1992).

8 Galbert, ch. 35: "Et notandum ... cum locum scribendi ego Galbertus notarius non haberem, summam rerum in tabulis notavi, donec, aliquando noctis vel diei expectata pace, ordinarem secundum rerum eventum descriptionem presentem, et sic, secundum quod videtis et legitis, in arcto positus fidelibus transcripsi".

VOICES OF FLANDERS

suggest some conclusions about the general significance of the representation of oral discourse in Galbert's record.

The account of the death of Charles and its consequences contains some forty instances of direct speech, which are set out in tabular form in the Appendix. Each example is identified by the number of the chapter in which it occurs, with letters to distinguish multiple occurrences within the same chapter. The table also attempts to establish a rough classification, as well as giving the length of each section of direct speech according to the number of words in the Latin text, and identifying the speaker and the context.

The classification chosen here is merely one possible way of dividing up the body of material, and is primarily meant to provide a rough overview of form, function and content of the various examples of spoken discourse. Two categories can be regarded as quite distinct. Firstly, there are two instances of oaths and homages, signalled by the words *jurare*, *conjurare*. Thus Galbert reproduces the oath of association sworn by the leading citizens of the castellany of Bruges on 27 March 1127.⁹ The other instance of an oath occurs in a passage explaining how in 1071 the county of Flanders was usurped from Arnulf III (son of Count Baldwin VI of Flanders and Richilda of Hainaut), by Baldwin VI's younger brother, Robert I "the Frisian". Galbert relates how fearing such treachery, Baldwin VI had previously required Robert to swear fealty to Arnulf and his brother Baldwin (later count of Hainaut as Baldwin III). It is noteworthy that Galbert does not reproduce the actual words of the oath sworn by Robert, although presumably these would have been formulaic, and therefore memorable; only the preliminaries to the oath, spoken by Baldwin VI, are represented as direct speech. Considering that these events occurred over fifty-five years before Galbert was writing, it is difficult to believe that this speech can be anything other than a construction of his part.¹⁰

The second distinct category of direct speech comprises the oral delivery of letters and messages.¹¹ In most cases the presence of the term *litterae* indicates the existence of a written document which was read aloud, and often the oral and public character of the presentation is made explicit, as in the case of a letter sent from the citizens of Aardenburg to Count William Clito: "there was produced in the hearing of all the following letter from the leading men of Aardenburg" (*delatae sunt in omnium audientia litterae*).¹² However, the actual mechanics of

9 Galbert, ch. 51.

10 Galbert, ch. 69.

11 Galbert, ch. 47a, 47b, 52a, 55, 66, 95c, 99, 106a.

12 Galbert, ch. 55.

how messages were transmitted may have been more complicated than this. Galbert reports how, on 30 March 1127, the barons of Flanders returned from a meeting with King Louis VI at Arras and announced the designation and election of William Clito, son of Duke Robert of Normandy, as successor to Charles the Good. This decision was conveyed to the Flemish urban communities by means of a letter sent by the king at the hands of one of the peers of Flanders, Walter *Butelgir*, lord of Eine and Vladslo, which was read out aloud at a public gathering in Bruges.¹³ The actual portion of the royal *mandement* which is cited is restricted to a greeting and statement of circumstances which had given rise to the action reported in the letter. Yet nothing of the substance of the royal decision is related in this text; the quotation ends with the instruction that the Flemings "should obey and carry out whatever you hear in what follows the text of this letter". What follows in Galbert's account is not the remainder of the letter, but a summary and commentary on its contents spoken by Walter of Eine. This becomes clear when, in the latter section, King Louis is referred to in the third person. One can assume a reasonable possibility that Galbert had access to the text of the royal letter in the comital archives; why then does he not quote from it in full? Ross's only suggestion is that the omission is intended to avoid a repetition of material treated in Walter's exegesis.¹⁴ Yet why should Galbert prefer the oral commentary to the remainder of the written text?

A possible explanation is that the comments attributed to Walter of Eine constitute a feasible representation of how the contents of a letter written in Latin may have been communicated to a predominantly monoglot Flemish-speaking audience, and that Galbert thought it more important to record the actual moment and method of transmission. Yet it is questionable whether at this period in Flemish history a nobleman such as Walter would have been able to read Latin, even if the task of translation was carried out by someone other than the Walter himself. Another solution would be that the royal letter consisted of nothing or little more than that portion of the text quoted by Galbert, and that the *mandatum* was intended primarily to establish the credentials of its bearer, who was then meant to deliver the matters of substance *viva voce*. Certainly it is much easier to envisage the possibility that Walter, like other members of the peerage, was bilingual in French and Flemish,

13 Galbert, ch. 52a, 52b.

14 Ross, *Murder of Charles the Good*, p. 195.

VOICES OF FLANDERS

and thus quite capable of conveying the essence of an oral communication from the king and his advisers.¹⁵

The great majority of the instances of oral discourse are monologues and dialogues. These vary both in character and extent, from exclamations or exchanges of only a few words at the one extreme to extensive political debates, harangues and parleys at the other. In some instances different types of discourse are combined: as we have just seen, a letter may be read out, and then commented on by its bearer, while the public reading of a letter may also occasion a speech or debate in reply.¹⁶ Many of the shorter monologues are little more than exclamations (of despair, anger, penitence, cries for mercy etc.). Examples include the despair of Charles' chamberlain, Gervase of Praat, at his inability to avenge his lord, and the remorse of one of the traitors, Isaac the chamberlain, at his execution.¹⁷ This is also the character of some of the dialogues, for example the exchange preceding the murder of Walter of Loker, one of Count Charles' inner circle of advisors:

Walter, now captive and sure of death, went along crying, "Have pity on me, oh Lord!" They [the traitors] answered him, saying: "We must repay you with the kind of pity you have deserved from us!"¹⁸

The accuracy of the different categories of discourse probably varies considerably. Letters, as opposed to messages which were given and delivered orally, were presumably given a faithful rendition, in that Galbert, as a notary, had access to the comital archives. We should also expect a relatively accurate representation of oaths, in view of their formulaic and public character. It may, therefore, be the other categories, where Galbert had greater opportunity, and possibly, necessity for his own elaboration, which reveal most about his purpose and interpretation of events. In particular, Galbert seems to make a distinction between spontaneous, mostly short exclamations and those longer monologues which he terms *orationes*, which tend to be statements of considered political opinion. Some half-dozen of these speeches, to which we can add one important dialogue or *colloquium*, stand out from all the other examples by their length; these, I would suggest, constitute the most

15 For this type of credential or certificate of introduction, see Clanchy, *From Memory to Written Record*, pp. 260-63.

16 Galbert, ch. 52a/52b, 95d/95e, 106a/106b.

17 Galbert, ch. 54, 84a, 84b.

18 Galbert, ch. 17: "At ille captivus et mortis securus ibat clamitans: 'miserere mei Deus'. Cui illi responderunt: 'Talem tibi rependere debemus misericordiam, qualem erga nos promeruisti'". See also ch. 18.

ALAN V. MURRAY

important reflexes of orality in Galbert's work, and it is to these that I wish to give most consideration in the rest of this essay.

I would like to proceed by way of a discussion of the different categories of speakers and the relative frequency with which they appear.¹⁹ The reading of letters presents a problem for this kind of classification. As it is impossible to ascertain who read out written messages in every case, these have been assigned to their issuers for the purpose of analysis. Individual peers and barons figure as speakers on some eleven occasions, while various counts of Flanders figure in five cases. These figures are hardly surprising, since barons and counts were the principal players in the political crisis which followed the murder of Count Charles, and continued until the death of Willaim Clito at the siege of Aalst at the end of July 1128, and the consequent universal acceptance of Thierry of Alsace as count. Strangely, Charles the Good himself is never quoted, although this would undoubtedly have added colour and depth to several important passages, notably Charles' judicial action against the Erembald family and the murder itself. By contrast, Walter of Th rouanne, who also describes many of the events in the crisis of 1127, includes two speeches by Charles.²⁰

The traitors, in all cases members of the Erembald clan, figure in twelve occurrences of direct speech. The Erembalds constituted a major historiographical problem for Galbert in view of his clear affinity with the townspeople of Bruges. This family originated in Veurne, but by the time of the crisis its principal interests had shifted to Bruges. The provost Bertulf had headed the comital administration since 1091, while four successive members of the family had held the office of castellan of

19 The breakdown of speakers/issuers by category gives the following figures:

King of France	3 (47a, 52a, 106a)
Counts of Flanders*	5 (47b, 57b, 69, 95b, 99)
Conspirators**	11 (8, 11, 17, 18, 19, 38, 44, 57b, 82, 84a, 84b)
Barons of Flanders	11 (17, 43, 52b, 54, 59, 95a, 95c, 95d, 100, 101, 104)
Clerics**	3 (18, 19, 22b)
Townspeople	9 (22a, 51, 55, 56, 57a, 66, 95e, 101, 106b)
Knights	2 (25, 38)
Others***	1 (119)

* Includes the claimant William of Ypres.

** Bertulf, although a cleric (provost of St Donatian), is included among the conspirators.

*** Godfrey, count of Louvain.

20 *Vita Karoli comitis auctore Waltero archidiacono Tervanensi*, ed. R. Koepke, in *MGH Scriptores*, 12, ch. 27.

VOICES OF FLANDERS

Bruges.²¹ Important members of the clan owned town houses, while others possessed estates and fortified dwellings in the surrounding countryside.²² This pre-eminent local power is reflected in Galbert's description of the family as "lords" of the people of Bruges.²³ Even after the townspeople had agreed with the barons to besiege the traitors in the count's castle many remained sympathetic towards them, and these long-established loyalties even threatened to disrupt the conduct of the siege when fighting broke out within the besieging forces between the townspeople and the lords of Straten, traditional enemies of the Erembalds.²⁴ Speeches placed by Galbert into the mouths of the Erembalds give evidence of their overweening pride, their lack of compassion when asked for mercy, the implication of each other in their crimes, and admissions of guilt and remorse.²⁵ Thus in most of these instances of direct speech the traitors are made to condemn themselves, or each other, out of their own mouths. These episodes serve to distance the people of Bruges from the Erembalds, on whom the blame for the murder is firmly fixed.

A complicating factor in Galbert's treatment of the Erembalds was the sympathy of the people of Bruges for the conspirator *Robertus Puer*, a nephew of the provost Bertulf. Robert was a man in whose complicity few in Bruges could bring themselves to believe despite the evident guilt of most of his kinsmen. Even after the execution of the majority of the traitors many of the townspeople were still prepared to intercede with the king of France on his behalf.²⁶ This obstinate public devotion to a conspirator was a problem solved by Galbert in an ingenious way. He describes how the conspiracy against Count Charles was sworn at a gathering at the provost Bertulf's town house in Bruges, in an inner chamber whose door was guarded by the provost himself. In this scene

21 Erembald of Veurne, Robert (son of Erembald), Walter (son of Robert) and Desiderius Hacket (son of Erembald) (Galbert, ch. 71).

22 Galbert gives evidence of the country house of Borsiard, the actual slayer of Count Charles (ch. 10), of Robert *Puer's* stronghold at Raverschoot (ch. 26, 27), and of the house of Wulfric Cnop near Bruges (ch. 27). The provost Bertulf, Isaac the chamberlain, Isaac's brother Desiderius and Borsiard all seem to have had town houses in Bruges (ch. 11, 28).

23 "dominos suos ... potentiores et nobiliores in comitatu" (Galbert, ch. 45); "dominos suos" (ch. 75).

24 Galbert, ch. 45; Jerome Noterdaeme, "De Ridders van Straten", *Het Brugs Ommeland* 1 (1961), 23-30.

25 Galbert, ch. 8 (pride), 17, 18 (lack of compassion), 44, 57b (mutual implication), 84a, 84b (guilt and remorse).

26 Galbert, ch. 11, 44, 82.

ALAN V. MURRAY

Robert swears to take part in a deed, the nature of which has not been revealed to him. Only *after* swearing is he informed that he has just agreed to betray his lord Count Charles. Galbert then gives the purported verbatim response of the horrified reluctant conspirator:

They said: "We have now sworn to betray that Count Charles who is working for our ruin in every way and is hastening to claim us as his serfs, and you must carry out this treachery with us, both in word and in deed".

Then the young man, struck with terror and dissolved in tears, cried out: "God forbid that we should betray one who is our lord and the count of the fatherland. Believe me, if you do not give this up, I shall go and openly reveal your treachery to the count and to everyone and, God willing, I shall never lend aid and counsel to this pact!"²⁷

This scene shows Robert in a conflict of loyalties akin to those later beloved by writers of vernacular chivalric romance. For Galbert there is no question that Robert's loyalty to his lord outweighs his loyalty to his kin, something which would have involved considerable sacrifice if it had been put to the test. If Robert had actually gone ahead and warned the count of the conspiracy before it could be put into effect, it is inconceivable that the destruction of the family's power base could have been averted. In the event, as the tale unfolds, such a selfless act is not required; Galbert asks his readers to believe that Robert's kinsmen reassure him that the apparent treachery was merely a joke; while the other conspirators, led by his cousin Borsiard, go off to prepare the murder of the count, Robert retires to bed with a clear conscience. Given the alleged circumstances of this incident, the conspiratorial dialogue can only be a fabrication, or a construction deriving from a later account given by Robert himself. Its main purpose seems to be to exonerate Robert from any part in the murder, and thus indirectly to excuse the public sympathy for him shown by the people of Bruges right up to his execution at Cassel on the orders of Louis VI.

By contrast to this construction of orality in a closed context, most representations of discourse are used to describe and to highlight moments of public crisis, mostly conflicts and their resolution: violent

27 Galbert, ch. 11: "At illi: 'Comes iste Karolus laborat omnibus modis ad destructionem nostram, et ut in servos sibi nos vindicet festinat, cujus traditionem jam conjuravimus, et debes amodo nobiscum eandem traditionem tam consilio quam opere peragere'. Igitur territus puer et totus in lacrimas fusus ait: 'Absit a nobis, ut dominum nostrum tradamus et patriae consullem. Imo revera, si non desistitis, ego vadam et aperte traditionem vestram comiti et universis eloquar, nec super hoc pacto consilium vel auxilium, volente Deo, umquam prestabo'".

VOICES OF FLANDERS

confrontations,²⁸ the settlement of disputes,²⁹ rejection of the conspirators,³⁰ and extended political debates.³¹ Several of these functions are exemplified in the longest dialogic discourse recorded by Galbert: this is a parley, designated by him as a *colloquium* or *collocatio*, between the traitors and their accomplices in the castle of Bruges, and representatives of the forces besieging them, which took place on 17 March 1127. The first element of this parley consists of a speech (*oratio*), made by Desiderius Hacket, the castellan of Bruges, in which the Erembalds request a settlement on the basis that the guilty among them will undergo punishment (exile), while others will give lawful proof of their innocence. This offer, which seems to show the traitors at their most reasonable, is nevertheless rejected by a spokesman for the besiegers, who consisted of the armed retinues of the barons and the urban militias of Bruges and Gent. Here Galbert again shows the people of Flanders distancing themselves unequivocally from the traitors. Interestingly, although Hacket's offer is clearly directed to the "barons of the land" (*principes terrae hujus*), the answer which rejects it is placed by Galbert not into the mouth of any of the barons, but of a simple knight of the siege, identified only as "a certain Walter" (*quidam militum obsidionis nomine Walterus*).³²

The fact that such an important speech is recorded as having been made by one of the more lowly members of Flemish society mirrors the increasing importance of the commonality during the crisis of 1127-28. The political weight of the urban communities was recognised after his accession by Count William Clito who granted charters to the towns of Bruges, Aardenburg and Saint-Omer in March and April 1127, while the second phase of the crisis was ushered in by revolts against the oppressive rule of William and his castellans in Lille (August 1127), and Saint-Omer and Gent (February 1128).

The growing political role of the urban communities is reflected in two major speeches reproduced by Galbert. The first of these was made by Iwein, lord of Aalst, acting as spokesman (*prolocutor civium*) for the townspeople of Gent in their challenge to Count William in February 1128.³³ After setting out the grievances of the community, Iwein expounds a theory of government based on a contract between ruler and people, under which the ruler is subject to the constraints of law. It

28 Galbert, ch. 17, 18, 22a, 57a, 57b.

29 Galbert, ch. 43, 59.

30 Galbert, ch. 38, 55.

31 Galbert, ch. 95a, 95b, 95c, 106b.

32 Galbert, ch. 38.

33 Galbert, ch. 95a.

ALAN V. MURRAY

claims a right of the people to depose a count who fails to abide by the terms of this contract. Iwein's speech has rightly been called "one of the most important political speeches in the history of the Low Countries".³⁴ I would argue that there is one other speech in Galbert's record which is equally important. Despite its ideas of contractual government the *oratio* of Iwein of Aalst still recognises the role of the king of France as overlord of Flanders, as well as the possibility that the oppressive count might still redeem himself. Yet in reality the king's influence in Flanders was slipping away, as was William's support. In April 1128 Louis VI made a last attempt to achieve a reconciliation, asking the people of Bruges (and by implication the other towns) to send representatives to seek a peaceful settlement with William Clito. This letter engendered a reply from the citizens which rehearses the earlier arguments concerning the obligations of a ruler.³⁵ This second speech also goes considerably further, in appealing to reason and to divine law to assert the right of the citizens not to be deprived of a livelihood. Most importantly, it advances the idea of *national*, as well as popular, sovereignty. Whereas Iwein of Aalst stressed the role of the barons as mediators between the king of France and the count, the people now claim that:

the king of France has nothing to do with choosing or setting up a count of Flanders, whether the previous count has died with or without heirs...³⁶

The revolutionary nature of this speech has been commented on by modern scholars, but one significant fact which I believe to have been overlooked relates not to its content, but to the way in which it is portrayed by Galbert. The previous political harangue is made by the baron Iwein of Aalst. Iwein had succeeded his brother Baldwin III as lord of Aalst, Waas and Drongen on the latter's death in October 1127. The lords of Aalst belonged to the peerage of the county; they were important landholders around Gent and in imperial Flanders, and were also hereditary advocates of St Peter's Abbey, the principal monastic

34 Van Caenegem, "Galbert of Bruges on Serfdom", pp. 104-5; Van Caenegem, *Law, History, the Low Countries and Europe*, pp. 107-12; Van Caenegem, "De Gentse februari-opstand van het jaar 1128", *Spiegel Historiae* 13 (1978), 478-83.

35 Galbert, ch. 106b.

36 Galbert, ch. 106b: "quod nihil pertinet ad regem Franciae de electione vel positione comitis Flandriae si sine herede aut cum herede obiisset". Heinrich Sproemberg, "Das Erwachen des Staatsgefühls in den Niederlanden. Galbert von Brügge", in *L'Organisation corporative du Moyen Age à la fin de l'Ancien Régime. Etudes présentées à la Commission Internationale pour l'histoire des Assemblées d'Etats*, 3 (Louvain, 1939), pp. 31-89.

VOICES OF FLANDERS

foundation in the town. Iwein was thus the obvious spokesman to represent the people of Gent. By contrast, the reply to the king, given at Bruges in April 1128, the longest single monologue in Galbert's record, is attributed by him not to any high-ranking individual such as Iwein, but is framed as a speech made by a plural subject, "the citizens" (*Statim cives super remittendis litteris rationis et consilii studium inierunt, dicentes...*).³⁷ Given that Galbert stresses the context of *discussion*, it is unlikely that the monologues should be understood as the verbatim report of a single speech. It could of course be meant as a representation of a speech delivered by one of the citizens acting as the mouthpiece of the entire body, although in this case one wonders why Galbert chose a plural subject. Another possibility is that it is a construction intended to represent the consensus reached after a political debate, or at least discussion of the issues, by the citizens as a group.

Such debate may not have been a unique occurrence. Galbert describes a similar process which occurred after the designation of William Clito as count was announced by the peer Walter of Eine at a public gathering at Bruges on 30 March 1127:

When the citizens had heard the letter and the speech of its bearer, they put off deciding whether they would agree to accept and elect the new count until they could summon those Flemings with whom they had taken an oath concerning the election and could take joint action with them in approving or opposing the content of the royal message.³⁸

Evidently considerable discussion took place before the meeting broke up; Galbert relates that the citizens had used up the day with tedious talking (*tenuerant diem sermonum longis protractibus*) and put off coming to a final decision. The place where these deliberations occurred is referred to as the *locus oratorius: reversi sunt cives a loco oratorio*. One could argue that this term is simply used to denote the location of the speech (or speeches) described in this chapter. However, in that case one would have expected a formulation such as *locus orationis* or *locus orationum*. The phrase *locus oratorius* suggests something rather more permanent and institutionalised, that is "the place where speeches are (regularly) made", or literally, "place of oratory". Most commentators have identified this site with the area on the west side of the town at the approach of the road from Ypres, known as "Het Zand" (*apud Harenas*),

³⁷ Galbert, ch. 106b.

³⁸ Galbert, ch. 52: "Auditis ergo litteris et voce litterarum latoris, cives procrastinaverunt responsum de receptione seu electione novi consulis concedenda sibi, ut, accitis Flandrensibus, cum quibus eligendi sacramenta constituerant, simul aut concessionem facerent aut legationis regiae litteras refutarent...".

which figures elsewhere in Galbert's account as the principal assembly place of the populace, although the evidence for this is inconclusive. However, irrespective of its precise location, it is clear that the *locus oratorius* was the accustomed gathering place for mass meetings of the citizenry of Bruges.³⁹

Such evidence also suggests that political debate was becoming part of the urban culture of Flanders, encouraged by the need for communal solidarity and decision-making in a period of crisis. In fact, we find that the commonality (townspeople and ordinary knights) figure in eleven cases of oral discourse, roughly the same number as that attributed to the barons and to the traitors, which can be interpreted as testimony to the growing role of the towns of Flanders as players in the political process. These common voices are illustrated in great diversity: the harangue of the poor people of Bruges determined to prevent the removal from the town of the precious relic, the body of the martyred Count Charles;⁴⁰ the "sensible men" determined to mediate in the dispute between the urban militias of Bruges and Gent, which threatened the success of the action

³⁹ Galbert, ch. 16, 51, 52, 55, 102; Luc Devliegher, "Galbert et la topographie de Bruges", in Galbert de Bruges, secrétaire comital, *Le Meurtre de Charles le Bon*, pp. 254-64; Adriaan Verhulst, "Les origines et l'histoire ancienne de la ville de Bruges (Xe-XIIIe siècle)", *Le Moyen Age* 66 (1960), 37-63. A possible objection to my interpretation might be that the word *oratorius* refers to a place of worship, and that the phrase *locus oratorius* means a church or chapel. The *Novum Glossarium Mediae Latinitatis*, fasc. O, ed. Franz Blatt and Yves Lefèvre (København, 1983) glosses the adjective *oratorius* with the two principal overall meanings "relatif à l'éloquence" and "relatif à la prière"; in fact this very passage from Galbert is cited as an example of the first meaning, with the specific definition "où l'on parle, consacré au discours" (p. 667). An examination of the context also points clearly in the direction of the first meaning. Galbert relates that the citizens' discussion followed a speech made by Walter of Eine (ch. 52). He tells us that before the speech the citizens had "poured into the [aforesaid] field to hear the king's mandate": "confluxerunt simul in agrum predictum ad auscultandum regis mandatum". This *ager predictus* refers back to the field mentioned in the previous chapter: "convenerunt burgenses nostri in agrum quod suburbio adjacet intra septa villae" (ch. 51), and thus is the same *locus oratorius* mentioned later in chapter 52. Later, another meeting of the Flemings with Louis VI and Count William was held at the "usual field" (*in agrum consuetum*) (ch. 55). The precise location of the site is problematic. Galbert normally refers to Het Zand by name, and one might ask why he should have avoided the name on the occasions discussed above if they had indeed taken place at the Sands.

⁴⁰ Galbert, ch. 22a.

VOICES OF FLANDERS

against the traitors;⁴¹ the citizens of Bruges swearing an oath to elect as count one who "will tread the narrow path of rectitude, and who will be willing and able to serve the common interests of the land".⁴² The importance of these "common interests" can be seen in the case of the charter granted by William Clito to the town of Aardenburg on 6 April 1127. This document was given a public reading, but is not actually quoted by Galbert. By contrast, the letter from the leading men of Aardenburg to the count, which occasioned the charter, and was also read aloud, is given verbatim.⁴³ This letter contains the conditions demanded by the people of Aardenburg in return for their agreement to the election of William. These include the abolition of oppressive exactions by the nobleman Lambert of Aardenburg, and an extension of urban liberties. The recording of the public reading of this letter exemplifies the way in which key passages involving oral discourse tend to record not the privileges granted to the towns by the counts of Flanders, but rather the *expectations* by the people of their rulers.⁴⁴

Galbert's reproduction of such demands is all the more significant in that at times he was himself evidently ill at ease with them. For example, the *orationes* of Iwein of Aalst and the anonymous townsmen of Bruges assert the right of the people to depose a ruler who fails to honour agreements. Galbert seems uneasy with this doctrine, often quoting biblical texts which stress that earthly rulers are instituted by God. In the prologue to his work he identifies the betrayal of divinely-constituted authority as the cause of the great evil which had befallen Flanders; in support of this interpretation he cites an evidently biblical text: *Omnis anima omni potestati subjecta sit, sive regi tamquam precellenti sive ducibus tamquam a Deo missis*.⁴⁵ This may derive from a non-Vulgate version of I Peter 2:13-14 (Vulgate: *subiecte estote omni humanae creaturae propter Dominum sive regi quasi praecellenti sive ducibus tamquam ab eo missis*), but also appears to have been influenced by, or conflated with another famous passage on authority, Romans 13:1 (Vulgate: *omnis anima potestatibus sublimioribus subdita sit non est enim potestas nisi a Deo*). Galbert again returns to this text on two later occasions,⁴⁶ and also cites John 19.11 (*non haberes in me potestatem nisi tibi*

41 Galbert, ch. 43.

42 Galbert, ch. 51.

43 Galbert, ch. 55.

44 Galbert, ch. 95a, 95e, 106b. On the identity of Lambert, see Penelope Adair, "Lambert Nappin and Lambert of Aardenburg: One Fleming or Two?" *Medieval Prosopography* 11 (1990), 17-31.

45 Galbert, prologue.

46 Galbert, ch. 116, 118.

ALAN V. MURRAY

datum fuisset desuper a patre meo)⁴⁷ and Luke 20.25 (*quae sunt Dei Deo reddite et quae sunt Caesaris Cesari*).⁴⁸

In his essay on Galbert's *mentalité*, Dhondt analyses the conflict between "le Galbert superstitieux et le Galbert rationaliste", torn between the sometimes irreconcilable demands of faith and reason.⁴⁹ The fact that the speeches of Iwein of Aalst and the anonymous citizens of Bruges are faithfully recorded despite Galbert's unease at the political doctrines advanced in them can be seen as evidence of a further internal dichotomy, between the God-fearing comital servant and the member of an urban community which was dedicated to maintaining and extending its liberties. This becomes especially clear in the prologue, where Galbert sets out his purpose in writing his record of events. In evident anticipation of possible criticism, he states:

Now about this work of mine which I so carefully set down for you and all the faithful to hear, despite the straits in which I was placed; if anyone tries to criticize and disparage it, I do not care very much. It reassures me to know that I speak the truth as it is known to all who suffered the same dangers with me, and I commit it to the memory of our posterity.⁵⁰

In this passage Galbert of Bruges depicts historical truth as the reflection of shared collective experience, and it would seem that this experience was one he was prepared to record even despite his better personal judgement. The representation of spoken discourse was an eloquent means of expressing the interests of the Flemish urban communities in the political crisis of 1127-28, and I would argue that the portrayal of the anonymous but collective voices of Flanders forms one of the most significant and striking features of Galbert's use of orality.

The University of Leeds

47 Galbert, ch. 118. Vulgate: *non haberes potestatem adversum me ullam nisi tibi esset datum desuper propterea qui tradidit me tibi maius peccatum habet.*

48 Galbert, ch. 118. Vulgate: *et ait illis reddite ergo quae Caesaris sunt Cesari et quae Dei sunt Deo.*

49 Dhondt, "Une mentalité du douzième siècle: Galbert de Bruges", p. 104.

50 Galbert, prologue: "Super hoc igitur mentis studio, quod in tam arcto positus, vestro et omnium fidelium auditui in communi commendavi, si quis quicquam obgarrire et detrahare contendat, non multum curo. Securum enim me facit, quod veritatem omnibus apertam qui mecum eodem percellerantur periculo loquor, et eam posteris nostris memorandam commendo".

VOICES OF FLANDERS

APPENDIX

Ch.	Type	Length	Speaker	Context
8	Speech	64	Bertulf†	Prelude to conspiracy.
11	Dialogue	110	Robert Puer†/Erembalds†	Conspiracy.
17	Dialogue	12	Walter Loker/murderers†	Cry for mercy and refusal (violent confrontation).
18	Dialogue	44	Isaac†/Fromold	Cry for mercy (violent confrontation).
19	Dialogue	22	Bertulf†/Fronold	Partial dialogue only; reply in reported speech.
22(a)	Speech	53	Paupers of Bruges*	Harangue to Bertulf to prevent removal of body of Charles.
22(b)	Speech	90	Canon of St. Donatian	Continuation of above.
25	Speech	26	Godescalc (knight)	Message from William of Ypres to Bertulf.
38	Dialogue	359	Hacket†/Walter (knight)	Parley between traitors and barons of the siege (<i>oratio/colloquium</i>).
43	Speech	31	"Sensible men" at siege	Resolution of conflict between Bruges and Gent.
44	Speech	54	Robert Puer†	Accusation of faithlessness at Desiderius.
47(a)	Reading	146	Louis VI of France	Summons to barons of Flanders to Arras.
47(a)	Reading	61	Thierry of Alsace	Claim to countship.
51	Oath	45	Citizens of Bruges*	Association.
52(a)	Reading	68	Louis VI of France	Announces election of William Clito (read by Walter of Eine).
52(b)	Speech	220	Walter of Eine	Comments on above letter (<i>vox litterarus latoris</i>).
54	Speech	22	Gervaise of Praat	
55	Reading	205	Citizens of Aardenburg*	Demands to William Clito.
56	Oath	22	Homages to William Clito*	
57(a)	Speech	16	Unnamed man of Ypres*	Taunt at Bertulf (violent confrontation).
57(b)	Dialogue	41	William of Ypres/Bertulf†	Interrogation of Bertulf (Violent confrontation).
59	Speech	106	Gervaise of Praat	Resolution of conflict (<i>oratio</i>).
66	Reading	45	Citizens of Saint-Omer*	To William Clito.
69	Speech	95	Baldwin VI of Flanders	Preliminary to oath (<i>promulgavit verba</i>).
82	Speech	17	Robert Puer†	Plea to citizens of Bruges.
84(a)	Speech	40	Isaac†	Remorse.
84(b)	Speech	30	Isaac†	Remorse.
84(c)	Speech	19	Bertulf†	Premonition of doom.
95(a)	Speech	251	Iwein of Aalst	Spokesman for Gent to William Clito (<i>prolocutor civium</i>).
95(b)	Speech	28	William Clito	Reply to above.
95(c)	Reading	54	Iwein of Aalst	To William Clito.
95(d)	Reading	29	Iwein of Aalst	To towns of Flanders.
95(e)	Speech	70	Citizens of Flanders*	Deliberations on above.
99	Reading	51	Thierry of Alsace	To citizens of Bruges.
100	Speech	97	Gervaise of Praat	To citizens of Bruges (<i>habuit cum eis orationem</i>).
101	Dialogue	54	Iwein, Daniel/Bruges*	(<i>interrogabant ... cives</i>).
104	Speech	139	Gervaise of Praat	To Thierry of Alsace, Changes sides (<i>oratio</i>).
106(a)	Reading	67	Louis VI of France	
106(b)	Speech	327	Citizens of Bruges*	Deliberations on above (<i>rationis et consilii studium inierunt</i>).
119	Speech	14	Godfrey duke of Louvain	Announces death of William Clito.

† = Member of Erembald family

* = Member of commonality

Les origines gantoises du chroniqueur George Chastelain (ca.1414 - ca.1441)

Graeme SMALL¹- Daniel LIEVOIS

Parmi les nombreux écrivains associés à la cour de Bourgogne, peu ont attiré l'attention des historiens et des romanistes autant que George Chastelain², chroniqueur officiel de Philippe le Bon et de Charles le Téméraire. Les grandes lignes de la pensée de 'George l'aventurier' se distinguent dans les ouvrages de circonstance en prose ou en vers qu'il écrivit pour la cour, dans ses nombreux traités concernant les relations politiques entre ses maîtres ducaux et le roi de France, enfin, dans sa 'Chronique' qui, malgré son état fragmentaire, est l'une des sources les plus précieuses pour nos connaissances de la période de 1419 à 1470. Si l'on fait grand cas de son oeuvre, c'est parce qu'il fut souvent un témoin privilégié des événements qu'il décrivait et commentait. Entré au service de Philippe le Bon en 1446 après un séjour indéterminé - mais apparemment assez long - à la cour de Charles VII, il fut nommé aux postes d'écuyer pannetier, chroniqueur officiel (1455) et conseiller ducal (1457). Dans l'exercice de ses fonctions il fut chargé de plusieurs missions diplomatiques délicates en France, aux Pays-Bas et dans les terres de l'Empire. Il eut l'occasion aussi de s'intégrer dans les milieux politiques les plus exclusifs à la cour ducale. Deux ans avant sa mort en 1475, ce serviteur fidèle de la maison de Bourgogne fut armé chevalier par Charles le Téméraire en reconnaissance de sa longue carrière active.

1 Graeme Small est l'auteur d'une thèse de doctorat inédite qu'il a présentée en 1994 à l'Université d'Edinbourg sous le titre: *The chronicle and career of George Chastelain (c.1415-1475). A study in the political and historical culture of the court of Burgundy.*

Nous exprimons notre vive gratitude au Dr. Marc Boone, ainsi qu'à Mme. Marie Christine Laleman pour les nombreux conseils dont nous avons bénéficié de leur part.

2 Nous respectons l'orthographe du nom du chroniqueur tel qu'il l'écrivait lui-même dans ses lettres autographes conservées aux ADN, B 17698.

Les abréviations suivantes sont employées: ADN, B (Archives Départementales du Nord, Lille, série B) et AVG (Archives de la Ville de Gand - pour l'inventaire raisonné de ces archives, voir: DECAVELE, J. & VANNIEUWENHUYSE, J., *Stadsarchief van Gent. Archiefgids, deel I: Oud archief, Gent, 1983.*)

Malgré l'intérêt qu'éveille toujours son oeuvre, il faut dire pourtant que nos connaissances du '*curriculum vitae*' de Chastelain restent à certains égards assez faibles. La question des origines sociales et des débuts de carrière du chroniqueur en est un exemple particulier. Ayant accédé à une position d'influence, le serviteur laissa inévitablement des traces dans les archives de l'administration centrale. Par contre, celles-ci n'éclaircissent que rarement les moyens par lesquels il avait gagné accès à cette position. On touche là à un problème général de l'analyse de la composition des élites politiques. Le problème peut être réparti en plusieurs questions. Quel fut le milieu familial du serviteur et comment ce milieu influa-t-il sur ses aspirations? Quelle fut sa formation et comment cette formation contribua-t-elle à la réalisation de ses espoirs? Dans quelle mesure fut-il le bénéficiaire du patronage des grands ou d'autres circonstances favorables? Grâce à une recherche collaborative menée sur des sources jusqu'ici peu exploitées par les commentateurs de l'oeuvre de Chastelain, notamment les archives communales de la ville de Gand, nous nous trouvons en mesure de formuler des solutions à certains de ces problèmes. Le tableau qui en résulte diffère à plusieurs égards de celui que l'on a présenté dans le passé. En même temps, on espère mettre en évidence quelques aspects des modalités de l'ascension sociale et des relations entre le pouvoir central et le milieu urbain en Flandre à la fin du moyen âge.

Les données fournies par le chroniqueur

Il est évident que l'oeuvre écrite de George Chastelain doit être la première source pour notre connaissance au sujet de la biographie de l'auteur. A la fin du 'Prologue' de sa 'Chronique' il se présente lui-même comme : *'fils Jehan, né en l'impériale conté d'Alost en Flandres, extrait de la maison de Gavre et de Mammynes, sobrement instruit ès lettres, nourry en fleur de jeunesse ès armes, et en la hantise des cours royales et nobles hommes, souverainement des François, enaigri durement ès armes et exercité sous longues annuyeous fortunes contraires (I,12)³*.

Dans un de ses opuscules, l' 'Exposition sur vérité mal prise', il prétend : *'clair assez soye de génération, et que moult noble et vertueux ventre me répandi en main de matrone'* (VI, 435). Les titres de noblesse dont il se prévalait étaient donc surtout d'origine matrilinéaire. En se présentant comme originaire d'un milieu plutôt rural (situé au pays d'Alost), il se

3 Sauf autre indication, les textes cités proviennent de l'édition du texte par KERVYN DE LETTENHOVE, J.C., Oeuvres de Georges Chastelain, 8 volumes, Bruxelles, 1863-1866,

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

conformait à des exigences d'un certain style pastoral qui était à la mode en son temps et qui était fort apprécié par les audiences aristocratiques. Il se présenta en effet dans l'opuscule des 'Douze dames de rhétorique', qu'il écrivit vers 1463, comme un hobereau et comme un '*homme de palais bestiaux*' (VII, 160), et parle de sa '*rudesse champêtre*' (VII, 179).

Qu'il naquit en territoire impérial, et non en celui du comte de Flandre, ne lui pose apparemment aucun problème. Selon lui le pays d'Alost, de même que le Brabant, le Hainaut et le comté de Bourgogne, appartenait aux '*pays que le duc tenoit en l'Empire ayans affinité audit royaume [de France]*'⁴.

Au sujet de son éducation, Chastelain nous confie qu'il fut '*mis à puérole escolle*' à l'âge de sept ans (VI, 265). Etant '*jeune enfant*' il fut témoin, en 1430, de la joyeuse entrée à Gand de Philippe le Bon et d'Isabelle de Portugal (II, 16). Selon la 'Chronique', où se trouve ce renseignement, Chastelain fut '*escollier*' à Louvain en cette même année (II, 76). L'Exposition donne plus de détails sur cette éducation en histoire, philosophie et poésie - des '*études glorieuses et louables à l'homme*' - au cours desquelles Chastelain s'intéressa en particulier aux histoires des empereurs, rois, ducs, barons et nobles '*dès le principe du monde jusqu'au présent*' (VI, 280-281).

'*Distrait des écoles*', Chastelain nous dit qu'il progressa vers des '*affections mondaines*' telles que voyages, amours et armes (VI, 265). Durant ses voyages il dit avoir visité plusieurs régions qui sont souvent mis en relation avec un séjour au royaume de France. '*Cuidant prospérer [s]on chemin*', il cherchait '*la grâce des princes*' et la '*hantise des cours royales*', par lesquelles il espérait '*grandir ... sourdre et monter*' (VI, 265). Il reçut '*nourriture*' (VI, 433) au royaume, ce qui implique qu'il réussit à obtenir un emploi au service du roi ou un de ses principaux servants. Bien qu'il ne donne aucune indication sur l'identité de celui dont il s'agissait, Chastelain insiste par deux fois sur le fait que ce séjour fut d'assez longue durée (VI, 433). En indiquant qu'il fut '*mainteneur de querelle des ... François, tant à l'espée comme à la plume*' (VI, 300), il suggère que ses services étaient aussi d'ordre militaire. Il impressionna fortement ses lecteurs français en mettant en évidence ses contacts avec les milieux les plus hauts du royaume. Il assista à une messe en présence de Charles VII (II, 53) et rencontra à la cour et en d'autres '*conventions*

4 DELCLOS, J.C. (éd.), Georges Chastelain. Chronique. Les fragments du livre IV révélés par l'Additional manuscript 54156 de la British Library, Genève, 1991, pp.125-126.

royales' (II, 169-170) Jean IV et Jean V, comtes d'Armagnac, Bernard, comte de Pardiac, et Agnès Sorel, la maîtresse de Charles, '*la quelle je vis et cognu'* (IV, 365). Parmi ses connaissances de cour et confidents il mentionne aussi Marguerite d'Anjou, la future reine d'Angleterre, ainsi que Marguerite de Valois, la demi-soeur de Charles VII, et deux des plus influents conseillers du roi, Georges de la Trémoille (I, 337-341) et Pierre de Brézé, avec lequel il continua d'entretenir des relations après qu'il fut entré au service de la maison ducale de Bourgogne (IV, 231, 357 et V, 93).

Comparé aux nombreux détails qu'il donne à ses lecteurs au sujet de son séjour en France, il n'insiste au contraire que très peu sur son entrée au service des Bourguignons, ce qui peut être expliqué probablement par le fait que cette transition se fit de manière fort aisée. Son seul commentaire à ce sujet se trouve dans l' 'Exposition', où il nous apprend que Philippe le Bon l'éleva de son humble état pour le placer au milieu des '*princes de son peuple'* (VI, 435). Chastelain laisse à croire à son public qu'il dut cet honneur à ses origines nobles, à son éducation et à son expérience à la cour de France.

Comme on le verra, ces déclarations ont servi comme point de départ pour toute recherche ultérieure sur les origines sociales et les débuts de carrière de Chastelain. Mais est-ce qu'il faut vraiment les prendre au pied de la lettre? De façon inévitable, l'auteur adapte son discours selon le genre littéraire qu'il choisit ou qu'on lui impose, et encore plus selon le public auquel il s'adresse. Puisqu'il s'agit d'un public aristocratique, il n'est guère étonnant que Chastelain ait souligné ses titres de noblesse; et comme il s'adressait aussi à un public qui comprenait des sujets de la couronne française, il n'est surprenant non plus qu'il ait mis en valeur son séjour dans le royaume plutôt que d'insister sur les années formatrices qu'il avait passées en Flandre. Celles-ci sont traitées d'une façon superficielle, pour dire le moins. Ces constatations nous ont conduites à réexaminer les sources alternatives afin d'y trouver une vérité peut-être plus complète que celle que nous rencontrons dans l'oeuvre de Chastelain lui-même.

L'apport des documents

Le nombre de documents dont les biographes de George Chastelain disposaient jusqu'à l'heure actuelle s'avérait assez maigre par comparaison avec les informations relatives à ses collègues, tels que Philippe

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

de Commynes et Olivier de la Marche⁵. Les documents mentionnés par Luc Hommel, son biographe le plus récent⁶, se limitent aux pièces suivantes : une copie tardive de l'épithaphe du chroniqueur⁷ qui contient une erreur quant à sa date de naissance (située vers 1415, non pas vers 1405); deux mentions confirmant la présence d'un '*Georgius Casteleyn de Gandavo*' à l'université de Louvain entre 1430 et 1432⁸; et quatre paiements prouvant qu'il fut au service du duc de Bourgogne en 1434 et du roi de France en automne 1444⁹.

Quant au sujet de la famille du chroniqueur, les commentateurs de Chastelain s'en tiennent toujours aux informations publiées, il y a plus d'un siècle, par Alexandre Pinchart¹⁰. N'ayant pas trouvé une famille du nom de Chastelain parmi les listes relativement complètes des fiefs et des arrières-fiefs du comté d'Alost au début du 15e siècle, Pinchart suggéra que le chroniqueur descenda d'une branche cadette de la famille Tollin, châtelains héréditaires de la ville d'Alost depuis le milieu du 14e siècle. La famille du chroniqueur aurait emprunté un 'alias' de la famille Tollin qui résultait de leur office, à savoir '*de Borchgrave*' ou '*le Chastelain*'. A l'appui de son argument, Pinchart nota aussi une correspondance entre les armoiries des Tollins (*écu de sable à la fasce d'argent à trois*

5 DUFURNET, J., *La vie de Philippe de Commynes*, Paris, 1969; STEIN, H., *Etude biographique, littéraire et bibliographique sur Olivier de La Marche*, Bruxelles, 1888.

6 HOMMEL, L., *Chastelain 1415 - 1474*, Bruxelles, 1946.

7 L'épithaphe suivante se trouvait jusqu'au 17e siècle dans l'église de la Salle-le-Comte à Valenciennes: '*Cy dessous gist d'excellente mémoire George Chastelain, chevalier; lequel, après avoir circuy diverses régions et en icelles exercé les armes militaires, en éage florissante, au pouvoir de ses sens, s'est venu rendre service du très-victorieux Philippe, duc de Bourgogne, en estat de panetier et privé conseil, et au reste de vieillard, a prins sa glorieuse occupation à réduire les gestes de ce feu tout triomphant prince, par tel ordre et diligence, que à la récitation de ses escripts fleuriront en perpétuelle récordation ès coeurs des nobles et clairs engins. Vive et règne son esprit en éternelle félicité ! Et au comble de LXX ans, décéda de ce siècle, le XX de mars MCCCCLXXIII. Priez Dieu pour son âme*' (cité par: KERVYN DE LETTENHOVE, J.C., 1863, p.XXXVII).

8 REUSSENS, E., *Matricule de l'Université de Louvain*, I, 1426 (origine) - 30 août 1453, Bruxelles, 1903, p.48: '*Gregorius [sic] Casteleyn de Gandavo. Determinavit 14 novembris 1430.*'; '*Georgius Casteleyn. Bac.Art. 16 martii 1432: Georgius*'.

9 ADN, B 1951 f.119v, B 1982 f.201, B 1988 f.188v et 196.

10 PINCHART, A., *Historiographes, indiciaires, écrivains: Chastelain (George)*, in: *Archives des arts, sciences et lettres*, Gand, 1860-1881, vol.2, pp.301-321.

merlettes du même en chief) et celles qui se trouvaient sur l'épithaphe du chroniqueur à Valenciennes (écu également de sable à une fasce d'argent). La différence entre les deux armoiries s'expliquerait par la coutume selon laquelle les cadets supprimaient ou ajoutaient certaines pièces dans les armoiries patrimoniales. Bien que l'évidence apportée par Pinchart fut plutôt mince et que l'historien lui-même insista sur ce fait, d'autres la reprirent sans la moindre réticence.

Il ne faudrait peut-être pas renoncer pour autant à l'hypothèse de Pinchart. Il existait en effet des relations entre les Tollins et les Gavre auxquels Chastelain se disait lié. En 1401 ou 1402 Marguerite de Gavre, la soeur de Jean de Gavre, évêque de Tournai, épousa Jean IV de Gand, alias Vilain, seigneur de Huysse et de Sint-Janssteen. Marie Vilain, une fille issue de cette union, se maria plus tard en secondes noces avec Philippe Tollin, le seigneur héréditaire d'Alost, qui porta aussi le nom '*le Chastelain*'¹¹. D'autre part, George Chastelain insiste dans sa '*Chronique*' par deux fois sur les hautsfaits de certains membres des familles de Gavre et de Vilain. Il mentionne le rôle de Jean de Gavre, l'évêque de Tournai précité, comme parrain d'Antoine, fils mort prématurément de Philippe le Bon, ainsi que les prouesses martiales des fils de Jean Vilain lors de la bataille de Mons-en-Vimeu en 1421.

Est-ce que l'on pourrait donc adopter une version corrigée de l'hypothèse de Pinchart? Il semble que non. Les mentions dans la '*Chronique*' des actions de certains membres des familles de Vilain et de Gavre ne constituent guère une preuve solide des filiations de Chastelain. D'ailleurs, le chroniqueur ne se prévalait pas d'une filiation aux Vilain. L'évidence de sa tombe n'est pas plus fiable. Celle-ci fut sans doute érigée après la mort du chroniqueur, et l'on sait qu'elle subit des modifications au début du 16e siècle. D'ailleurs, comme le démontra Hommel, le rédacteur de l'épithaphe se trompait au sujet de la date de naissance de Chastelain - il n'est pas certain que la représentation de l'écusson du chroniqueur soit exacte. Enfin, de sérieux arguments généalogiques rendent impossible l'hypothèse modifiée esquissée ci-dessous. Même si Marie Vilain naquit peu après le mariage de ses parents en 1401 ou 1402, il est inconcevable que son mariage à Philippe Tollin eût pu produire une branche cadette de la famille avant le milieu du 15e siècle. A cette époque-là, Chastelain était déjà entré au service de Philippe le Bon.

¹¹ DE LIEDEKERKE, R., *La Maison de Gavre et de Liedekerke*, vol.2, Bruxelles, 1969, tableaux généalogiques n°s I, IV.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

Si l'on prend toujours les arguments de Pinchart relatifs aux filiations patrilinéaires de Chastelain pour argent comptant, c'est sans doute parce qu'ils cadrent si bien avec l'image d'une jeunesse aristocratique et rurale que voulait présenter le chroniqueur lui-même. Pinchart n'avait trouvé aucun lien entre Chastelain et la famille de Masmines à laquelle il se disait lié de par sa mère. Malgré leur fragilité, les hypothèses relatives à l'ascendance paternelle de Chastelain semblaient donc combler une lacune importante. Et pourtant de tels liens entre Chastelain et la famille de Masmines existaient. Ils firent l'objet de deux études qui, pour des raisons quelconques, passèrent inaperçues de la vaste majorité des commentateurs de Chastelain.

En première instance, ce lien fut prouvé par l'existence de deux documents relatifs à des transactions commerciales d'une certaine Marie van Massemine et de son mari Jan Castelain. Ces textes, publiés par de Limburg-Stirum en 1871¹², proviennent des registres des contrats passés devant les échevins de la Keure de Gand. Dans le premier, daté du 7 juillet 1425, Marie van Massemine, qui agissait pour le compte de son mari, reconnut une dette envers un certain Gillis Lambrechts. Le remboursement fut fixé en trois paiements. Un bateau avec tout son grément appartenant à Marie van Massemine fut donné en gage¹³. Le 22 septembre 1432, Marie, la légitime épouse de Jan Kastelein et agissant en son nom, reconnut une dette de 32 sous de gros envers Ghiselbrecht Martins pour l'achat de draps de lin¹⁴.

Ferdinand vanden Bemden, qui semble lui-même avoir ignoré les informations de De Limburg-Stirum, donna de plus amples informations au sujet de la progéniture du couple en question¹⁵.

12 DE LIMBURG-STIRUM, T., Notes sur la famille de Georges Chastelain, in: *Annales de la Société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, série 3, vol.6, 1871, pp.1-6.

13 de Limburg-Stirum publia le texte en annexe. Sa référence à '*Gand. Register van schepenen van der Keure, 1424 tot 1426, f.115v*' est toutefois inexacte, puisqu'il s'agit en réalité de AVG, série 301, 28, 1424-1425 f.114v.

14 AVG, série 301, 32, 1432-1433, f.12v.

15 VANDEN BEMDEN, F., Renseignements généalogiques inédits sur Georges Chastelain, historien gantois, dans: *Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Gand*, 9e année, 1901, pp.319-324. Vanden Bemden ne publia pas tous les résultats de ses recherches; ses notes manuscrites sont toutefois conservées à l'Université de Gand, ms.2693. Nous avons pris comme point de départ ses notes copieuses, que nous avons complétées et le cas échéant corrigées au cours de nos recherches dans les dépôts d'archives de Gand. Nous ne

Jan Castelain et Marie van Massemine eurent quatre enfants, Joris, Lisbette, Lodekine (ou Lodewijk) et Mergriete. Le 26 novembre 1439, lors d'un règlement partiel de l'héritage de leur grand-mère, Joris et Lisbette étaient déjà émancipés, tandis que leur frère et soeur cadets sont mentionnés dans l'acte comme enfants de Jan Castelain et de sa femme Marie van Massemine sous la tutelle d'un prêtre du nom de Jan Gaffelkin. Puisque nous ne rencontrons que le père dans des documents postérieurs, il en découle que la mère était alors décédée¹⁶. Selon un autre acte du 22 novembre de la même année '*Lodewyc Castelain ende Mergriete Castelains, kinderen van Jan Kastelain bij joncfrouwe Marie van Massemen*' furent émancipés ayant atteints l'âge requis pour agir indépendamment¹⁷. Leurs parents s'étaient mariés entre le 20 mai 1405, date à laquelle Marie van Massemine, fille de Gheeraert, se trouvait toujours sous la tutelle de son grand-père, Gillis bâtard de Masmines¹⁸, et le 11 avril 1409, date à laquelle nous trouvons une mention de '*Marie van Masmine, dochter van ... Gheeraert*' comme épouse de Jan Casteleyn¹⁹.

Ce Joris Castelain avait donc un père dont le nom était Jan et une mère qui était une van Massemine. Il vivait à Gand, tout comme le '*Georgius*' qui obtint son diplôme à l'université de Louvain en 1432, et comme le '*jeusne enfant*' qui avait assisté en 1430 à la joyeuse entrée de Philippe le Bon en la capitale des Flandres. Tout comme le chroniqueur que l'on enterra à Valenciennes en 1475, Joris Castelain naquit très probablement au courant de la seconde décennie du 15e siècle. Ces constatations nous autorisent à conclure que Joris Castelain est identique à George Chastelain.

La famille de Joris Castelain

Gheerart van Massemine, son grand-père maternel Essayons de reconstruire plus en détail le groupe familial auquel le chroniqueur appartient. Sa mère fut Marie van Massemine, fille unique de Gheerart,

saurions assez insister sur la valeur du travail par trop négligé de ce pionnier de la recherche historique à Gand.

16 AVG, série 330, 22, 1439-1440, f.39v. La même composition de la famille apparaît dans un autre document concernant cet héritage, daté du 16 avril 1440 (AVG, série 330, 22, 1439-1440, f.84v).

17 AVG, série 330, 22, 1440-1441 f.17v.

18 AVG, série 330, 13, 1404-1405, f.44.

19 AVG, série 330, 14, 1408-1409, f.37.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

qui succomba à une mort violente à Gand avant le 20 mai 1405²⁰, et de Sophie van Culsbrouc, qui décéda vers la fin de l'année 1439²¹. La somme qui dut être payée en réparation de l'assassinat de Gheerart fut fixée au montant considérable de 400 livres parisis²². Ceci peut servir d'indication de l'importance relative de l'infortuné grand-père de Joris Castelain et de la famille à laquelle il appartient. Nous croyons trouver une confirmation de cette importance dans ce que nous savons au sujet de Gillis van Massemine, le père de Gheerart. Celui-ci fut bailli du comte de Flandres au village d'Eke, situé au sud de la ville de Gand²³. Bien qu'il fut bâtard²⁴, il semble avoir maintenu des liens assez conséquents avec la branche la plus importante de la maison de Masmines, dont le représentant le plus en vue à cette époque était Robert de Masmines, chambellan et conseiller de Philippe le Bon, qui devint l'un des premiers chevaliers de la Toison d'Or lors de la création de l'ordre en 1430²⁵. Il est d'ailleurs fort intéressant de remarquer à ce sujet que Chastelain ait altéré les données qu'il avait empruntées à la chronique d'Enguerran de Monstrelet en mentionnant que Robert de Masmines fut adoubé chevalier par le duc dès avant d'engager la bataille de Mons-en-Vimeu en 1421 (I, 257)²⁶.

20 La convention scellant la réparation de ce meurtre est datée du 22 octobre 1405 (AVG, série 330, 13, 1404-1405, f.66v).

21 L'union de Gheerart van Masmines et de Sophie van Culsbrouc est attestée par la mention qu'elle fut sa veuve le 20 octobre 1405 (AVG, série 330, 13, 1404-1405, f.11v. Le testament de Sophie van Culsbrouc est daté du 19 octobre 1439 (AVG, série 330, 1439-1440, f.32).

22 AVG, série 330, 13, 1404-1405, f.66v. Aux 400 livres parisis, il faut ajouter les 60 livres parisis qui étaient prévues pour les messes pour le repos de l'âme du défunt. Le débiteur le plus important était Willem van Mourssele. Au sujet des coutumes gantoises relatives au 'prix du sang', voir: NICHOLAS, D., *The metamorphosis of a medieval city. Ghent in the âge of the Van Artevelde*, 1302-1390, Lincoln [Nebraska]-London, 1987, p.181.

23 HOU BRECHTS, M., *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1400-1401*, vol.1, Gent, s.d., p.8, 39. Il est improbable qu'il s'agisse du 'Gilles de Masmines' que l'on trouve dans les documents de l'administration comtale à Ypres et ses environs (VAN ROMPAEY, J., *Het Grafelijk Baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode*, Brussel, 1967, p.652).

24 Voir entre autres: AVG, série 330, 13, 1404-1405, f.11v.

25 Voir à ce sujet: DE REIFFENBERG, F., *Histoire de la Toison d'Or*, Bruxelles, 1830; BALTHAU, E., *Robert de Masmines*, in: DE SMEDT, R. (éd.), *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle*, Frankfurt, 1994, pp.54-55.

26 DOUET-D'ARCO, L., *La Chronique d'Enguerran de Monstrelet*, Paris, 1857-1862, vol.4, p.67.

Sophie van Culsbrouc, sa grand-mère maternelle Sophie van Culsbrouc paraît avoir appartenu, elle-aussi, à une famille d'un rang social assez élevé. Jan, l'un de ses trois frères, devint prévôt de l'église de Sainte-Pharaïlde à Gand²⁷. Ghisbrecht, son second frère, eut au moins une fille du nom de Mergriete²⁸. De Gheeraerd, son troisième frère, sont issus au moins cinq enfants connus de nom²⁹. La famille van Culsbrouc avait des propriétés à Haaltert, un village près d'Alost, où un 'Hof te Culsbrouc', en 1450, fut détenu par le premier Gheeraerd mentionné³⁰. Elle possédait d'autres terres dans le sud-est du comté de Flandre, notamment à Idegem, Schendelbeke et Moerbeke³¹, ainsi qu'à Lede comme on le verra ci-dessous. Après l'assassinat de Gheerart van Massemine, sa veuve Sophie van Culsbrouc devint la troisième conjointe de Jan van Munte, qui obtint un rang assez important au sein de l'administration communale de Gand. Sa carrière a sans doute été fort influencée par son appartenance à l'une des familles les plus importantes de cette ville au bas moyen âge³². Le chroniqueur avait donc toute raison d'être fier de la lignée dont il descendait du côté maternel et dont il fit grand cas dans le 'Prologue' de sa 'Chronique'. La même remarque ne peut point être faite au sujet de sa famille du côté paternel.

Jan Castelain et Lisbette van Erpe, les grand-parents paternels de Joris Castelain En exerçant les métiers de bateliers et de marchands, Jan Castelain et Marie van Massemine, les parents de Joris, ne faisaient que continuer une tradition familiale. Le grand-père du chroniqueur, aussi du nom de Jan³³, décéda en 1405. Le 17 février 1405 il est mentionné

27 Ses frères furent Jan, Ghisbrecht et Gheerart (AVG, série 330, 13, 1404-1405, f.11v et série 330, 19, 1427-1428, f.4v).

28 AVG, série 330, 19, 1427-1428, f.4v.

29 Gheerart van Culsbrouc avait au moins cinq enfants dont nous connaissons les noms Jan, Anthonis, Lievine, Gheerart et Mergriete (AVG, série 330, 22, 1439-1440, f.32; série 301, 37, 1443-1444, f.35; série 330, 23, 1445-1446, f.57). Le premier d'entre eux succéda à son oncle en tant que prévôt de Sainte-Pharaïlde.

30 VAN DEN BRUELLE, J., *Geschiedenis van Haaltert*, tome 1, s.l., 1975, p.65 et 67 (texte et illustration).

31 AVG, série 330, 13, 1404-1405, f.11v.

32 Voir pour la généalogie des Van Munte: DE L'ESPINOY, P., *Recherches des antiquitez et noblesse de Flandres*, Douai, 1632, pp.277-278; DE HERCKENRODE, J., *Nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne*, Gand, 1865, vol.2, pp.1399-1400.

33 Il se peut que Jan père soit à identifier avec le Jan Castellain qui vendit à Jan Lammins un bateau le 19 juillet 1401 (AVG, série 301, 16, 1400-1401, f.77), mais il est tout aussi possible qu'il s'agisse de son fils homonyme.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

comme Jan Castelain '*daude*' en la compagnie de son fils Jan Castelain '*de jonghe*' en tant que témoin légal³⁴, tandis que son épouse Lisbette van Erpe apparaît à une date ultérieure, mais dans la même année, comme sa veuve³⁵. Lisbette van Erpe, que l'on trouve parfois mentionnée comme Lisbette Castelains, fut la seconde épouse de Jan Castelain père. La précédente, qui s'appellait Margriete Scaepdrivers, était décédée dès avant le 26 octobre 1403³⁶. Dans un seul document elle fut appelée Lisbette Soys '*diemen eedt Van Erpe*'³⁷. Déjà en 1401 nous la rencontrons lorsqu'elle acheta un bateau à un certain Farange Wandaerd³⁸. Elle continua à s'occuper des affaires familiales après son veuvage en collaboration avec ses deux fils Jan et Pieter. Le 14 juillet 1405, Lisbette se porta garant de Jan qui échangea son bateau contre un autre, moyennant le paiement supplémentaire de 5 livres de gros³⁹. Le 7 mai 1406, elle demanda à Pieter de lui rendre le même service lorsqu'elle fit elle-même l'acquisition envers Jan Lammins d'un bateau⁴⁰.

A partir du milieu de l'année suivante, pourtant, elle semble avoir dû faire face à des problèmes d'ordre financier. Lorsqu'elle se procura, le 9 mars 1408, un autre bateau ('*eenen deuremscepe*')⁴¹, elle ne pouvait apparemment plus faire appel à ses fils. Se voyant à découvert, elle fut obligée d'engager le bateau lui-même comme garantie⁴². D'autres indications laissent à supposer qu'elle se trouva à court d'argent pour payer les traites. Aussi emprunta-t-elle le 19 avril 1408 suivant trois livres de gros à Gillis de Clerc⁴³. Elle fut condamnée le 15 décembre par les '*vinders*' de la paroisse Saint-Jacques à payer la somme de 20 deniers gros à maître Jan van Denremonde, augmentés de 18 deniers gros pour frais de justice. Il incombait à ces officiers - des véritables juges de paix dans les différentes circonscriptions paroissiales de Gand - d'intervenir et de

34 AVG, série 301, 18, 1404-1405, f.28v.

35 AVG, série 330, 13, 1404-1405, f.65v.

36 AVG, série 301, 17, 1403-1404, f.15v.

37 AVG, série 301, 21, 1410-1411, f.1 - acte du 16 août 1410.

38 AVG, série 301, 16, 1400-1401, f.61.

39 AVG, série 301, 18, 1406-1407, f.44v.

40 AVG, série 301, 18, 1405-1406, f.44v.

41 Pour tout ce qui concerne la description des bateaux dont il sera question dans cet article, voir: CORRYN, F., *Het schippersambacht te Gent (1302-1492)*, in: *Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Nieuwe reeks*, nr.1, 1944, pp.165-204. Selon cet auteur la '*pleyte*' aurait pesé jusqu'à 63 tonnes, tandis que la '*sei*' ou '*soy*' et le '*durmeschip*' faisaient plus ou moins le tiers du premier type.

42 AVG, série 301, 19, 1407-1408, f.9.

43 AVG, série 301, 19, 1407-1408, f.68.

rendre des jugements en cas de dispute entre individus⁴⁴. En l'obligeant de payer une dette aussi modeste, les 'vinders' démontraient leur méfiance à l'égard de sa solvabilité. Leur jugement fut d'ailleurs confirmé par les échevins de la Keure le 22 décembre⁴⁵. Les problèmes de la grand-mère de Joris continuèrent et le 22 juin 1409 elle dut engager l'un de ses bateaux, un '*pleytschip*', pour une dette de 5 livres 10 sous de gros qu'elle avait contractée de longue date envers Gillis van Langheraect⁴⁶. Au cours du même été, elle accusa une dette de 29 sous de gros pour achat de bière envers Clais van Nimmaghen⁴⁷. En moins de trois semaines elle se vit condamner par les 'vinders' à payer cinq dettes d'importances différentes⁴⁸. Tout porte à croire que ses affaires ne prospéraient pas du tout. Le 10 septembre, Lisbette et ses fils Jan et Pieter furent contraints à reconnaître le non-paiement à Marie Clobbaerts d'une dette de 8 livres de gros qui remontait au 4 juillet 1407⁴⁹. En outre, Lisbette était obligée aussi de faire face à d'urgentes réparations à son bateau. Le 16 août 1410, elle fut obligée à payer 43 sous 11 deniers gros pour des planches qui servirent à exécuter ces réparations⁵⁰. Sur ces entrefaits Marie Clobbaerts était venu à bout de patience : Lisbette van Erpe lui devait toujours 6 livres 15 sous de gros et se vit contrainte le 16 septembre 1411 de laisser entre les mains de sa créancière son bateau, un '*platschip*', qui se trouvait pour lors à Béthune. Tous les revenus de l'usage du bateau, tous frais déduits, lui reviendraient jusqu'au paiement intégral. Dans le registre où cette convention fut notée, le secrétaire ajouta que Lisbette avait consenti que, si la dette n'était pas acquittée pour la fête Saint Bavon, soit le 1er octobre 1412, Marie Clobbaerts serait en droit de tenir définitivement le '*platschip*' en sa possession⁵¹. Cet

44 Au sujet des 'vinders', voir: HEINS, M., Gand. Sa vie et ses institutions, vol.1, Gand, 1912, pp.517-518; BOONE, M., Gent en de Bourgondische hertogen, ca.1384-ca.1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces, Brussel, 1990, pp.124-129.

45 AVG, série 301, 20, 1408-1409, f.18.

46 AVG, série 301, 20, 1408-1409, f.76v.

47 AVG, série 301, 20, 1408-1409, f.67.

48 Trois jugements du 12 juillet 1409 à la demande des 'vinders' de la paroisse Saint-Nicolas: AVG, série 301, 20, 1408-1409, f.66 - dette de 6 sous 6 gros; série 301, 20, 1408-1409, f.66 - dette de 9 sous 6 gros; série 301, 20, 1408-1409, f.66 - acte du 12 juillet 1409 - dette de 29 sous 3 gros. Deux jugements du 2 août 1409 à la demande des mêmes 'vinders': AVG, série 301, 20, 1408-1409, f.78v - dette de 3 sous 6 gros et série 301, 20, 1408-1409, f.78v - dette de 7 sous 1 gros.

49 AVG, série 301, 20, 1409-1410, f.4.

50 AVG, série 301, 21, 1410-1411, f.1.

51 AVG, série 301, 21, 1411-1412, f.14.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

acte est le dernier où nous voyons apparaître Lisbette van Erpe. Ceci nous mène à croire qu'elle fit faillite ou qu'elle décéda.

Les problèmes de Lisbette van Erpe semblent aussi avoir affecté son fils Pieter Castelain. En 1407, il fut appelé en justice et condamné par les 'vinders' de la paroisse Saint-Nicolas et par les échevins de la Keure à payer une dette pourtant assez modeste⁵². Lorsqu'il tenta d'acquérir un nouveau '*pleitscip*', le 29 novembre 1408, il n'avait à son actif que le bateau qu'il cherchait à remplacer. Le '*pleitscip*' d'ailleurs devait rester entre les mains du vendeur Jan Seys jusqu'au règlement de la différence du montant⁵³. Le 17 février 1410, Jan Tournemuelle de Tournai lui procura un autre bateau, appelé '*scherpoysse*', moyennant 24 livres de gros. Le vendeur tenait encore une fois le bateau en ses mains jusqu'au paiement intégral⁵⁴. Pieter semble avoir été assez actif dans le commerce, mais son activité ne dura guère. Il acheta de la toile de lin et deux armures⁵⁵. En outre des dettes qu'il dut contracter pour ce faire, il se vit obligé, en février 1410, d'en reconnaître une autre envers Lisbette vander Pale⁵⁶. Ceci semble être la dernière mention de Pieter Castelain. Vu la disparition de sa mère vers la même époque, il nous est permis de croire que la responsabilité du commerce familial retomba dès lors entièrement sur Jan Castelain.

Jan Castelain Bien que l'on ait toujours supposé que le nom de Chastelain impliquât une origine noble, force nous est de constater qu'en réalité l'étymologie du nom est bien plus variée. Soyons clair: Jan Castelain était tout simplement roturier. Tout comme son père, sa mère et son frère, il fut mentionné comme batelier dans les registres échevinaux de Gand⁵⁷. D'autre part, nous le trouvons souvent mentionné comme commerçant. Tout autant que sa femme, Marie van Massemine, il s'occupait de la vente des cargaisons de ses bateaux, notamment de draps en laine.

Il ne peut pas être question ici de dresser une liste complète des activités commerciales de Jan Castelain, mais il nous semble nécessaire de donner un aperçu de celles qui sont mentionnées dans plusieurs registres de

52 AVG, série 301, 19, 1406-1407, f.72 - acte du 10 août 1407.

53 AVG, série 301, 20, 1408-1409, f.15.

54 AVG, série 301, 20, 1409-1410, f.46.

55 AVG, série 301, 20, 1408-1409, f.1v - acte du 20 août 1408; série 301, 20, 1409-1410, f.27 - acte du 12 janvier 1410; série 301, 20, 1409-1410, f.29v - acte du 28 janvier 1410.

56 AVG, série 301, 20, 1409-1410, f.40.

57 AVG, série 301, 19, 1407-1408, f.24v.

la Keure de Gand. Ses activités commerciales sont attestées par un grand nombre de documents, tous datés entre le 26 novembre 1404 et le 5 juillet 1441, date à laquelle, pour des raisons que l'on verra, nous avons limité nos recherches à son sujet.

Le 26 novembre 1404 il se porta garant pour Lievin Dhane qui devait une somme de 16 livres parisis à Jacop Doedin⁵⁸. Le 17 février suivant il s'obligea à restituer la somme de 6 livres de gros qu'il avait emprunté de Matthys de Wagheneer pour venir en aide au constructeur naval Philippe ('*Lippin*') Scelpe pour lequel il s'était porté garant; pour ce faire il pouvait compter sur la caution de son propre père⁵⁹. Les affaires de Jan semblent avoir prospéré. Aussi se décida-t-il le 14 juillet 1405 d'échanger son bateau contre un autre, moyennant un paiement supplémentaire de 5 livres de gros au même constructeur; cette fois-ci ce fut sa mère qui se porta garant⁶⁰. Peut-être que Jan s'était engagé un peu trop, car en la même année 1405, il fut cité en justice par Margriete vander Haghen qui exigea de lui la somme importante de 100 livres parisis, l'équivalent de 8 livres 6 sous 8 deniers gros⁶¹. Le 3 novembre de la même année, il fut condamné par les 'vinders' de la paroisse Saint-Nicolas à payer une dette de 5 sous 4 deniers gros à Jacop de Meys avant la Noël de 1407⁶². Il semble toutefois que Jan se soit bien tiré d'affaire puisque nous n'avons plus de ses nouvelles jusqu'à l'été de 1407. Le 14 juin 1407, il s'engagea à payer 16 sous de gros pour l'achat de draps et, le 25 octobre suivant, il fit de même envers Willem de Vremde pour l'acquisition d'un diamant⁶³. Peut-être s'agit-il d'une action purement commerciale, mais il est alléchant de supposer que ce joyau fut un cadeau de noces que le père de George Chastelain offrit à Marie van Massemine en vue de leur mariage. Entretemps, Jan devait faire face à trois condamnations par les 'vinders' et par les échevins de la Keure à payer des dettes⁶⁴. Au printemps de l'année suivante les affaires reprirent et Jan remplaça son bateau, une '*seye*', par un autre bâtiment plus gros, à savoir une '*pleyte*'. Pour cet échange il s'engagea, le 2 mars 1408, envers Wouter Callen pour 15 li-

58 AVG, série 301, 18, 1404-1405, f.24v.

59 AVG, série 301, 18, 1404-1405, f.28v.

60 AVG, série 301, 18, 1404-1405, f.62v.

61 AVG, série 330, 13, 1404-1405, '*Soendinc bouc*' f.68.

62 AVG, série 301, 19, 1406-1407, f.59v.

63 AVG, série 301, 19, 1406-1407, f.50; série 301, 19, 1407-1408, f.29.

64 AVG, série 301, 19, 1407-1408, f.11v - acte du 2 décembre 1407 - 32 deniers gros; série 301, 19, 1407-1408, f.8 - acte du 12 décembre 1407 - 22 sous de gros; série 301, 19, 1407-1408, f.6 - acte du 12 décembre 1407 - 10 sous de gros.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

vres de gros, celui-ci ayant droit à la '*pleyte*' jusqu'au paiement complet⁶⁵. On croit s'apercevoir de certaines difficultés financières lorsqu'il reconnaît, le 7 mars 1408, envers Willem van Eeken une dette de 2 livres de gros pour solde d'un bateau, probablement le même ('*vander reste van eenen scheepe*')⁶⁶. Jan se montra à cette étape dans sa carrière un commerçant sinon prospère, du moins fort entreprenant. En cette même année 1408, il avait encore d'autres obligations financières pour lesquelles il s'engagea de plein gré ou fut condamné⁶⁷.

L'année suivante semble avoir été meilleure pour Jan, bien que la première mention de ses activités soit la condamnation du 12 février par les '*vinders*' de la paroisse Saint-Jacques, confirmée le 26 mars par les échevins de la Keure, à rembourser 5 sous 6 gros à Jacop Parys⁶⁸. C'est peu après, à savoir le 11 avril 1409, qu'apparaît pour la première fois Marie van Massemine comme l'épouse de Jan Casteleyn⁶⁹. Les circonstances dans lesquelles cette mention nous est parvenue sont assez remarquables. Il s'agit en effet d'une action devant les échevins des Parchons où le couple exigea de Gillis van Massemine, le grand-père de Marie, le paiement d'une partie de l'argent qui lui était dû à cause de l'indemnisation pour le meurtre, quatre ans plus tôt, de son père. Malgré les objections de Gillis, les échevins apaisèrent les partis en condamnant le grand-père à payer 30 livres parisis. Les jeunes mariés avaient besoin d'argent.

Sur ces entrefaits et comme nous l'avons déjà démontré, la situation financière de la mère et du frère de Jan Castelain devenait précaire. Vers la fin de l'année, il reconnut une dette de 29 sous de gros envers Clays Nymhaghen, probablement le même qui avait vendu de la bière à sa mère le 6 juillet de la même année⁷⁰. Le 18 novembre 1409, Jan acheta un bateau '*seye*' de Pieter Sleyman auquel il resta à payer 3 livres 6 sous de gros⁷¹. Tout porte à croire que les paiements de Gillis van Massemine venaient au bon moment. Nous n'avons pas relevé d'indication relative

65 AVG, série 301, 19, 1407-1408, f.37.

66 AVG, série 301, 19, 1407-1408, f.24v.

67 AVG, série 301, 19, 1407-1408, f.51 - acte du 9 mars - 3 livres de gros; série 301, 19, 1407-1408, f.42 - acte du 7 mai - 5 sous 10 gros; série 301, 19, 1407-1408, f.52 - acte du 17 mai - 31 sous 8.5 gros; série 301, 19, 1407-1408, f.45 - acte du 30 mai - 24 sous de gros; série 301, 20, 1408-1409, f.7v - acte du 5 novembre - 4 sous de gros.

68 AVG, série 301, 20, 1408-1409, f.43.

69 AVG, série 330, 14, 1408-1409, f.37.

70 AVG, série 301, 20, 1409-1410, f.6.

71 AVG, série 301, 20, 1409-1410, f.15.

aux actions commerciales de Jan et de Marie entre cette date et 1418. Signalons que la naissance de Joris, leur fils aîné, eut lieu au cours de ces années et que le chroniqueur naquit non pas à Gand, mais dans *'l'impériale comté d'Alost'*. Ceci nous mène à croire qu'en conjonction avec la disparition de Lisbette van Erpe et de Pieter Castelain, Jan et sa femme se retirèrent de la ville à un moment inconnu pendant cette période. Comme on le verra plus loin, il est même possible de suggérer l'endroit où ils furent accueillis.

On retrouve le ménage Castelain à Gand et en pleine activité commerciale à partir de 1418. Au cours de cette année, Beatryce van der Hellen, épouse de Wauter Nolle, exigea d'eux le paiement de la somme importante de 100 livres pour des raisons inconnues⁷². Le couple paraît avoir travaillé ensemble et Marie van Massemine, qui parut parfois comme Marie Castelains, disposa d'une délégation de pouvoirs pour agir au nom de son mari. Celui-ci prometta le 7 mars 1419 de rembourser 2 livres 16 sous de gros à Jan de Winter pour achat de fourrures, tandis que Marie s'engagea le 20 juin et le 4 juillet 1420 à payer pour certains achats de draps de laine⁷³. Le 18 octobre de la même année, Jan acheta un bateau *'duermschepe'* à Jacob Pauwels et se déclara prêt à lui payer pour solde 5 livres 6 sous de gros avant Noël⁷⁴. Après quelque temps et peut-être en conséquence de la dette de 1418, Marie van Massemine, agissant au nom de son mari, s'obligea le 7 juillet 1425 à payer 100 livres parisis à un certain Gillis Lambrechts qui s'était porté garant pour Jan et qui avait été contraint à déboursier cette somme. Marie remettait un bateau *'sey'* avec tout son gréement entre les mains de Lambrechts, qui en recevait l'usage jusqu'au paiement complet de la dette qui devait se faire en trois échéances avant Noël 1426⁷⁵. Il est possible que le couple commerçant avait eu du mal à rembourser la deuxième échéance à la Saint Jean. En tout cas, ils vendirent le 21 juin 1426 certains terrains que Marie avait hérités au village d'Ottergem et aux environs dans le pays d'Alost⁷⁶. Tout ceci pourrait indiquer encore une période difficile pour les Castelain. En outre, en 1428 et en 1430, Jan fut par deux fois condamné par les *'vindere'* de la paroisse Saint-Nicolas à payer une dette⁷⁷. Mais il ne faut pas pour autant s'imaginer que le couple se

72 AVG, série 330, 16, 1415-1416, *'Soendinc bouc'* f.6v.

73 AVG, série 301, 25, 1419-1420, f.40v; série 301, 25, 1419-1420, f.73; série 301, 25, 1419-1420, f.82v.

74 AVG, série 301, 26, 1420-1421, f.14.

75 AVG, série 301, 28, 1424-1425, f.114v.

76 AVG, série 301, 28, 1425-1426, f.116v.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

trouvait à bout de ses ressources. En effet, Jan faisait suffisamment confiance à l'avenir pour investir, avec la caution de trois personnes, la somme énorme de 21 livres de gros en échangeant en octobre 1430 son bateau '*sey*' contre le bateau '*pleytschip*' de Jacop Wandelaert⁷⁸. Quelques semaines plus tard il envoya son fils aîné à l'université de Louvain.

A partir de ce moment, les époux ne furent plus cités devant les '*vinders*'. On ne relève que deux dettes modestes pendant les années trente⁷⁹. En 1438 Jan acheta une maison à Anthone de Jonghe⁸⁰. Il s'agit du seul immeuble appartenant aux parents de Joris Castelain qui nous soit connue, mais dont la situation exacte nous échappe malheureusement. Cette transaction et les autres faits que nous venons de constater, nous mènent à supposer que leurs affaires prospéraient. D'autres avaient la même impression, puisque Jan Castelain est mentionné à plusieurs reprises comme leur représentant. Il s'agit probablement de marchands qui l'avaient choisi pour agir en leur nom en justice à Gand⁸¹. Après une carrière commerciale apparemment assez mouvementée, Jan parvint donc à s'imposer comme un homme de confiance⁸².

Les horizons de Joris Castelain

Voilà, en bref, le milieu familial duquel sortit le chroniqueur: non pas un milieu rural et aristocratique comme il le disait lui-même, mais un milieu roturier et urbain, bien enraciné dans le commerce des bateliers de Gand. Il est évident qu'il y eut de grandes divergences entre le contexte familial immédiat du chroniqueur et la personnalité qu'il se

77 AVG, série 301, 30, 1430-1431, f.81 - acte du 3 juin 1430 - dette de 16 sous de gros; série 301, 30, 1430-1431, f.79v - acte du 18 juillet 1430 - dette de 16 sous de gros.

78 AVG, série 301, 31, 1431-1432, f.4v.

79 Le 22 septembre 1432, Marie van Massemine reconnut une dette de 32 sous de gros pour l'achat d'une quantité de lin fin au profit de Ghiselbrecht Martins et en 1435 Andries vander Woestijne se porta garant pour Jan Castelain pour une dette de 20 sous de gros (AVG, série 301, 32, 1432-1433, f.12v; série 301, 34, 1436-1437, f.70).

80 AVG, série 301, 34, 1437-1438, f.68v.

81 AVG, série 301, 35, 1439-1440, f.40v - acte du 20 décembre 1439; série 301, 36, 1440-1441, f.71v - acte du 29 janvier 1440; série 301, 36, 1440-1441, f.79v - acte du 14 mars 1441; série 301, 36, 1440-1441, f.122v - acte du 5 juillet 1441.

82 Mis à part les interventions de Jan Castelain au profit de son fils Joris, nous n'avons pas jugé qu'il fut nécessaire de rechercher de plus amples informations au sujet de Jan Castelain après l'année 1441.

développa au cours sa carrière postérieure. A en juger par sa destination ultime, Joris Castelain appartenait à la race des ambitieux. Dans le contexte présent, il nous incombe d'expliquer son ascension sociale. Il ne naquit pas fortuné contrairement à un Olivier de La Marche ou un Philippe Pot, ses confrères et amis à la cour, mais il ne faut pas non plus s'imaginer que son milieu social l'eût limité d'une façon irréparable. En fait, les horizons géographiques, linguistiques, sociaux et politiques de Joris Castelain étaient bien plus larges que l'on ne pourrait penser.

Son horizon géographique En Flandre, au cours de la fin du 14e et du début du 15e siècle, les bateliers constituaient un groupe économique de première importance. Leur succès correspond au déclin de l'industrie de la laine qui se produisit à la même époque. L'industrie du transport permettait aux villes flamandes de se réorienter en cette époque de crise. Gand devint le centre de distribution de toutes les denrées dont les habitants de sa région très fortement urbanisée avaient besoin⁸³. Il s'agissait de nécessités de l'habitat, du chauffage, du vêtement et de la nourriture. Avec des '*pleiten*', des '*soy*' ou des '*duerme(scepe)n*', les bateliers gantois organisaient les transports sur le réseau fluvial des environs de leur ville et au-delà. Ils développèrent leurs activités vers les régions du nord de la France actuelle, surtout pour le commerce des grains, dont ces régions étaient les plus importants producteurs pour la Flandre. N'oublions d'ailleurs pas que Gand possédait le droit d'étape pour tout le grain qui entrait en la ville en passant sur l'Escaut et la Lys. En conséquence de ces activités commerciales, certains bateliers gantois possédaient des maisons dans le nord de la France ou y maintenaient des bateaux à leur service. Ceci fut aussi le cas pour la famille de Joris Castelain. Son oncle Pieter, par exemple, acheta en 1409 un bateau à Tournai⁸⁴. Deux ans plus tard, sa grand-mère disposait d'un bateau à Béthune⁸⁵.

Son horizon linguistique Ces intenses relations commerciales, qui comprenaient par exemple aussi le trafic de la pierre de Tournai, néces-

83 Voir BIGWOOD, G., Gand et la circulation des grains en Flandre, du XIVe siècle au XVIIIe siècle, in: Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 4, 1906, pp.397-460; NICHOLAS, D., 1987, pp.224-267; BOONE, M., Gestion urbaine, gestion d'entreprise; l'élite urbaine entre pouvoir d'état, solidarité et intérêts privés dans les Pays-Bas méridionaux à l'époque bourguignonne (XIVe-XVe siècle), in: CAVACIOCCHI, S. (éd.), L'impresa, industrio, commercio, banco, secc.XIII-XVIII, Firenze, 1991.

84 AVG, série 301, 20, 1409-1410, f.46.

85 AVG, série 301, 21, 1411-1412, f.14.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

sitaient naturellement un bilinguisme au sein de ce groupe socio-professionnel dont la langue maternelle était le flamand. Cette remarque ne vaut pas seulement pour les commerçants et les bateliers, mais aussi pour les mesureurs, les changeurs, les constructeurs et les réparateurs de bateaux. Par conséquent, certaines écoles à Gand s'appliquèrent à enseigner le français et des jeunes enfants étaient envoyés au pair en des régions francophones afin d'apprendre ou d'approfondir cette langue⁸⁶. Bien que nous ne détenions aucune preuve que ce fut le cas pour Joris Castelain, tout prête à supposer que les intérêts commerciaux de sa famille l'encouragèrent à bien apprendre le français. Parmi les familles aisées, dont les Van Munte et les Van Culsbrouc auxquelles Joris était apparenté, la connaissance du français était également de mise à cause du fait que l'élite dominante qui entourait le duc de Bourgogne était essentiellement francophone. Les diplômés de ce milieu, d'ailleurs, avaient souvent fait leurs études à Paris ou à Orléans⁸⁷. Quant à Joris, il lui restait évidemment un long chemin à parcourir avant de maîtriser le français châtié et fleuri dont il fit preuve dans sa 'Chronique'. 'Le grand George' se rendait très bien compte que le langage était fonction du contexte social auquel un individu appartenait. Il s'exprimait avec la condescendance d'un parvenu au sujet du 'thiois' de la populace flamande et d'autres personnes qui parlaient mal le français. Dans ses écrits il se plaint de ceux qui *'n'entendoient françois ne que bestes brutes'* (III, 104), qui ne parlaient autre chose que leur *'povre rude patois'* (III, 258) ou leur *'grosse naturelle langue bourguinotte, la plus grosse et rude qu'oncques on l'avoit oy'* (IV, 263). D'autres au contraire avaient droit aux louanges du chroniqueur à cause de leur français raffiné. Tout laisse à supposer que ce genre de remarques dénote la mentalité de quelqu'un qui aspire à appartenir à une classe plus élevée que celle dont il est sorti, ainsi qu'un anglais du 14e siècle qui remarqua que *'oplondysch men wol lykne hamsylff to gentil men, and fondeth with gret bysynes for to speke Freynch for to be ytold of'* ('L'ambitieux se compare au gentilhomme et se plaît à parler le Français afin qu'on dise plus de bien de lui')⁸⁸.

Son horizon social L'horizon social des Castelain lui permettait aussi de regarder au delà des bornes de la ville de Gand. Sa famille proche a

86 HEINS, M., *Les écoles à Gand*, Gand, 1885; NICHOLAS, D., *The domestic life of a medieval city: women, children and the family in fourteenth-century Ghent*, London-Lincoln [Nebraska], 1983, p.127.

87 ROGGE, P., *De Gentse klerken in de XIVe en XVe eeuw. Trouw en verraad*, in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 11, 1960, pp.5-142.

88 BURKE, P. & PORTER, R. (éd.), *The social history of language*, Cambridge, 1987, pp.7-8.

connu des hauts et des bas, mais il faut dire que les membres de celle-ci tentèrent néanmoins d'améliorer leur condition et d'élever leur standing. En contractant un mariage avec la famille de Masmynes, même à un niveau inférieur, Jan Castelain fit la première démarche qui permettrait par la suite à Joris de revendiquer des titres de noblesse.

Le chroniqueur était conscient lui-même des possibilités de progrès social que pouvait offrir un beau mariage, comme le démontrent ses commentaires à propos de Jehan de la Driesche qui s'était '*richement marié à une noble femme de Bruges, avecques laquelle il monta en estat*' (V, 221). Joris, ainsi que son frère et ses soeurs, provenaient donc d'une couche sociale où les citadins réussis et la petite noblesse s'entremêlaient sans trop de respect pour les strictes consignes de la vraie noblesse, tels que d'être noble par naissance ou par anoblissement, de ne point exercer un métier ou un commerce et d'entretenir un certain train de vie que l'on attendait d'un noble dans la société de l'époque⁸⁹. Lorsque George Chastelain prétendait qu'il fut d'extraction noble, il ne fit autre chose que tant d'autres se trouvant obligés de décliner leur descendance, en termes plutôt flatteurs, exagérés et même fallacieux⁹⁰. Lorsqu'il entra à la cour de Bourgogne, Joris Castelain semble avoir appréhendé qu'on ne prêtât pas assez de crédibilité à ses titres de noblesse. Aussi se présenta-t-il aux officiers comptables du duc comme George Chastelain, '*dit de Mamines*'⁹¹.

La réussite commerciale difficilement acquise de la famille Castelain fut la condition préalable du succès subséquent de leur fils aîné. A une époque où le revenu d'un maître-ouvrier peut être évalué à douze livres de gros par an⁹², les Castelain pouvaient rassembler à des moments donnés suffisamment d'argent pour dépenser entre 5 et 24 livres de gros en

89 Voir DE WIN, P., *Queeste naar de rechtspositie van de edelman in de Bourgondische Nederlanden*, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 53, 1985, pp.273-274; De La Marche, Olivier, *Livre de l'avis de gage de bataille*, publié dans: PROST, B. (éd.), *Traité du duel judiciaire*, Paris, 1876, pp.45-46.

90 Voir PERROY, E., *Social mobility among the French noblesse in the later Middle Ages*, in: *Past and Present*, 21, 1962.

91 ADN, B 2040 f.234. Il est intéressant de noter que Jean Lefèvre, collègue de Chastelain à la cour ducale, affectionna lui-aussi une particule - '*de Saint Rémy*' - afin de déguiser ses origines relativement basses: MORAND, F. (éd.), *Chronique de Jean Lefèvre, seigneur de Saint Rémy*, vol.1, Paris, 1876, pp.xi-xiv.

92 BOONE, M., *Plus deuil que joie. Les ventes de rentes par la ville de Gand pendant la période bourguignonne: entre intérêts privés et finances publiques*, in: *Bulletin trimestriel du Crédit Communal de Belgique*, 176, 1991-1992, p.8.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

fonction de l'achat de bateaux. Vers 1430, Jan Castelain se sentait à même d'envoyer son fils prometteur à l'université de Louvain. Comme on le verra, l'exemple de certains membres de sa famille étendue encouragea et facilita ce tournant dans la vie du jeune homme.

Son horizon politique Afin de définir les orientations politiques de George Chastelain et de son groupe familial proche, l'on pourrait se questionner sur les intérêts et les prédispositions de l'ensemble des bateliers gantois⁹³. Leur importance économique les amenait à traiter en premier lieu avec les dirigeants de la ville de Gand. Les bateliers figuraient parmi les plus importants des cinquante trois menus métiers dont les représentants élus constituaient le second des trois groupes qui se trouvaient à la base du régime politique des Trois Membres faisant la loi à Gand entre 1370 et 1453. Les autres groupes étaient constitués de bourgeois ou 'poorters' et de la corporation de l'industrie lainière. Bien que les bateliers eussent de bonnes raisons de maintenir le status quo qui leur assurait un rôle politique relativement important à Gand même, ils étaient aussi obligés de tenir compte de certains loyautés et intérêts au delà. A la fin du quatorzième et au début du 15e siècle la plupart d'entre eux se défirent de leur défiance traditionnelle vis-à-vis du comte de Flandre pour apporter un support à leurs nouveaux princes, les ducs de Bourgogne. Ceci fut clairement démontré en différents moments de crise entre la ville et l'autorité centrale. Déjà en 1385 lors de l'élaboration de la paix de Tournai entre Gand et le duc Philippe le Hardi, le doyen des bateliers, Rogier Everwyn, joua un rôle prépondérant⁹⁴. En novembre 1436, le duc accorda à la corporation des bateliers un renouvellement de leurs privilèges, probablement en reconnaissance du rôle qu'ils avaient joué au début de la même année en se chargeant du transport de la milice gantoise à l'occasion du malchanceux siège de Calais⁹⁵. Il se

93 Marc Boone a démontré qu'au milieu des bateliers à Gand la position politique de leur groupe socio-économique fut en majeure partie basée sur les solidarités familiales de ce qui devint, au début du 15e siècle, une profession essentiellement héréditaire. Voir à ce sujet: BOONE, M., 1990, pp.122-123.

94 BOONE, M., 1990, p.203.

95 Au sujet du siège de Calais, voir: THIELEMANS, M.-R., Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas bourguignons et l'Angleterre. 1436-1467, Bruxelles, 1966, pp.90-107. Le texte du renouvellement des privilèges est conservé en AVG, série 180, Vrije Schippers, 2, f.37-38v. Pour les autorités centrales les bonnes relations avec ceux qui disposaient des moyens de transport et qui connaissaient bien les voies fluviales étaient de mise; voir: FOURQUIN, G., La batellerie à Paris au temps des Anglo-Bourguignons (1418-1435), in: Le Moyen Âge, 69, 1963, pp.721-724.

pourrait aussi que le duc pensait se ménager et renforcer les sympathies de ceux parmi les Gantois qu'il reconnut comme ses supporteurs. Deux ans après, lors de l'insurrection de Bruges, les bateliers intervinrent pour éviter que Gand ne se joignât au parti rebelle, ce qui sauva le duc d'une situation franchement périlleuse. En 1447 encore, les bateliers tenaient le parti ducal lors de la réaction contre la gabelle qui fut à l'origine de la guerre de Gand. En 1451, certains d'entre eux figuraient parmi ceux qui s'efforçaient à déstabiliser les autorités à Gand qui devenaient de plus en plus radicales. Quant à Charles le Téméraire, lui aussi put compter sur l'appui des bateliers. Lorsqu'en 1467, à l'occasion de sa première visite à Gand en tant que duc de Bourgogne, il fut confronté au Vrijdagmarkt, le marché du Vendredi, à une foule menaçante, les membres de certaines corporations le protégèrent en l'entourant de leur nombre⁹⁶. Il s'agissait des *'navieurs, bouchers et poissoniers et aucuns gens qui là se vinrent joindre avecques luy atout leurs bannières'*, écrit Chastelain lui-même (V, 269). Il n'y a aucun doute que les bateliers étaient pour lors des collaborateurs du régime ducal à Gand. Issu d'une ville qui avait eu durant plusieurs décennies des relations assez troublées avec le pouvoir central et avec l'élite bourguignonne, Castelain lui-même appartint à un groupe qui supportait vigoureusement le duc, qui pour sa part leur en savait fort gré⁹⁷.

L'horizon de la famille étendue de Joris Castelain

Toutefois, il ne faut pas se borner à la famille proche de l'individu lorsque l'on essaie de retracer ses horizons politiques et sociales au 15e siècle. Comme Nicholas l'a indiqué, il faut se rappeler qu'à cette époque l'influence à cet effet de la famille étendue ne peut être sousestimée⁹⁸. Bien que son arrière-grand-père maternel ait servi l'administration bourguignonne, la carrière de Gillis van Massemine reste malheureusement trop obscure pour y ajouter de plus amples commentaires. Au contraire, nous disposons d'assez nombreuses informations au sujet de deux autres membres de la famille qui permettent de bien définir leur position politique à cette époque. Il s'agit de Jan van Munte, le mari en secondes noces de la grand-mère de Joris Castelain, et de Jan van Culsbrouc, le frère de celle-ci. Tous deux appartenaient à la plus haute bourgeoisie qui,

⁹⁶ PREVENIER, W. & BOONE, M., 1300-1500. De 'stadsstaat'-droom, in: DECAVELE, J., *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, pp.93-98.

⁹⁷ Voir FRIS, V., *La conspiration de Pierre Tyncke à Gand en 1451*, in *Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Gand*, tome 13, 1905, pp.121-126.

⁹⁸ NICHOLAS, D., 1983, pp.175-181.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

tout comme les bateliers, pouvaient espérer bien plus de profit de la part du parti ducal que d'une alliance de raison avec les représentants de l'industrie de la laine. Le premier d'entre eux appartient à une famille qui avait naguère servi la dynastie, l'autre fut lui-même conseiller du duc.

Jan van Munte Au bas moyen âge, les Van Munte étaient l'une des familles les plus prospères à Gand. Ils figuraient parmi les clans d'élite qui accordèrent des prêts à leur ville natale en 1436⁹⁹. Certains de leurs membres avaient assez d'importance pour être commémorés par un monument funéraire¹⁰⁰. Un des leurs avait été pannetier à la cour de Flandre¹⁰¹. Ce détail permet de situer les Van Munte parmi ceux qui supportaient la dynastie régnante et il existe de l'évidence que cela fut toujours le cas au milieu du 15e siècle. Willem Quillette, beau-fils et l'un des héritiers de Jan van Munte, fut au nombre de ceux qui furent compromis en 1451 ou 1452 par suite à leur support à la cause de Philippe le Bon¹⁰². Il est vrai que la loyauté de Jan van Munte lui-même ne fut jamais mise à l'épreuve de la même sorte puisqu'il décéda bien avant la guerre de Gand. Toutefois, il nous paraît que le cas échéant il n'aurait jamais eu à partager le même sort en raison de son importance au sein de la cité. Il servit, en 1417, comme échevin des Parchons et fut en 1426¹⁰³ et 1428 électeur au nom du prince¹⁰⁴. En 1401 déjà, il avait été l'un des seigneurs de la halle qui avaient à noter et à régler la vente de la production textile locale¹⁰⁵. En outre, il était membre de certains

99 BOONE, M., *De Gentse lening van 1436. Bijdrage tot de studie der stedelijke elite*, in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 39, 1988, pp.96.

100 VAN HOOREBEKE, A.L., *Recueil des épitaphes de la ville de Gand*, [19e siècle], Bibliothèque de l'Université à Gand, ms G 11478, vol.1, ff.77 et 82-83 (église de Saint-Jean, actuellement la cathédrale de Saint-Bavon); ms G 11481, vol.4, ff.53 (église abbatiale de Saint-Pierre) et 165 (église des Grands Carmes).

101 DE POTTER, F. & BROECKAERT, J., *Geschiedenis van de gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen. Eerste reeks. Arrondissement Gent*, vol.5, Gent, 1864-1870, Munte, pp.8-11.

102 Les relations familiales entre Willem Quillette et Jan van Munte sont attestées dans AVG, série 330, 20, 1432-1433, f.18, 31v, 75v, 86v et 101v; série 330, 21, 1435-1436, f.68 et 108. Au sujet de son expulsion de Gand, voir: FRIS, V., *Bewijsstukken betreffende den Opstand van Gent tegen Philips den Goede in 1451-54*, in: *Bulletijn der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 22, 1914, pp.367.

103 AVG, série 400, 12, *Comptes de la ville de Gand 1417-1418*, f.204.

104 VAN DER MEERSCH, P. (éd.), *Memorieboek der stad Ghendt van 't jaar 1301 tot 1793*, vol.1, Gent, 1859, p.166 (1417), 181 (1426) et 184 (1428).

'clubs' dont on se servait pour gagner de l'influence et pour obtenir les faveurs des gens en vue. Une miniature contemporaine le représente comme l'un des quatre maîtres de la table du Saint Esprit de l'église de Saint-Jacques, dont il était apparemment paroissien¹⁰⁶. Ce genre d'organisation charitable était devenu l'un des apanages exclusifs de l'élite sociale citadine. Encore plus révélateur est le fait que Jan van Munte semble avoir appartenu à l'Ordre de Saint-Jean, non seulement comme chevalier, mais aussi comme ancien commandeur de l'Ordre en Flandre. Sans en pouvoir apporter la preuve définitive, l'auteur de l'étude la plus récente des affaires de l'Ordre estime qu'il s'agit de Willem van Munte plutôt que de Jan¹⁰⁷. Quoiqu'il en soit, un fait nous semble incontestable. L'Ordre de Saint-Jean étant l'un des points de contact les plus importants entre les élites urbaines et les chevaliers de la cour de Bourgogne, Joris - grâce à ses filiations aux Van Munte, soit Jan, soit Willem - pouvait envisager des horizons politiques plus larges que ceux qui prédominaient dans le milieu des bateliers.

Jan van Culsbrouc Les aspirations de Joris et de sa famille proche semblent encore avoir été plus encouragées par l'exemple de son grand-oncle Jan van Culsbrouc. La suite de cet exposé indiquera qu'il fut bien plus rapproché de Joris que le degré de relation familiale ne le laisse supposer à première vue. A Paris, Jan obtint le degré de maître ès arts et la licence en droit canon¹⁰⁸. Cela aidant, il accumula une impressionnante série de bénéfices dont il se servit sans doute pour lancer sa carrière à un niveau socialement plus élevé¹⁰⁹. Le 4 novembre 1413, il avait été promu

105 VANDENSTEEN, H., *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1401-1402*, Gent, 1981, passim.

106 Cette miniature se trouve aux archives de l'église de Saint-Jacques à Gand, 649, f.11. Elle fut récemment publiée en couleurs. Voir: PREVENIER, W. & BOONE, M., 1989, p.88.

107 VANDER STICHELE, M., *De Hospitaalbroeders van St.-Jan van Jeruzalem in de balij et commanderij Vlaanderen tot 1550. Een prosopografische benadering*, Thèse de doctorat inédite, Louvain, 1982, p.48,4. Au sujet de Willem, qui fut sans aucun doute chevalier de l'ordre de Saint-Jean, voir: PREVENIER W., *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1384-1405)*, Brussel, 1959, p.465.

108 BRIEGLER, P. & LARET-KAYSER, A. (éds.), *Documents relatifs au Grand Schisme, VI: suppliques de Benoît XIII (1394-1422)*, vol.1, Bruxelles-Rome, 1973, p.664, 3096, où Jan fut mentionné en 1403 comme '*magistro in artibus et licentiato in jure canonico Parisius*'.

109 TITS-DIEUAIDE, M.-J., *Documents relatifs au Grand Schisme, V: lettres de Benoît XIII (1394-1422)*, vol.2, Bruxelles-Rome, 1960, pp.120-121, 283.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

à la prévôté de l'église collégiale de Sainte-Pharaïlde à Gand¹¹⁰. Plus tard, il servit le duc comme ambassadeur à la cour papale¹¹¹. Bien que Jan fût inévitablement astreint aux affaires ecclésiastiques, ses activités ne se limitaient point aux intérêts de ces milieux. Les ducs de Bourgogne avaient bien entendu l'habitude de placer des serviteurs dignes de leur confiance à des postes ecclésiastiques influents¹¹². La collégiale de Sainte-Pharaïlde, en tant qu'église castrale des comtes de Flandre, fut liée de près à la dynastie régnante. C'est d'ailleurs durant la prévôté de Jan van Culsbrouc que l'église fut ornée vers 1433, d'un vitrail représentant la crucifixion, saint Jean l'évangéliste et le couple ducal qui prouvait son attachement spécial à cette église¹¹³. Jan van Culsbrouc occupa la dignité de prévôt jusqu'à sa mort le 18 juillet 1443, ce qui lui permit de poursuivre une carrière parallèle en politique ecclésiastique autant qu'en affaires temporelles.

En 1416 nous le retrouvons dans la ville de son '*alma mater*' en compagnie des députés des Quatre Membres de Flandre. Jan, qui semble avoir été le doyen de cette députation auprès de Charles VI, s'occupa à gagner l'assentiment du roi à la trêve d'un an entre la Flandre et l'Angleterre¹¹⁴. Philippe le Bon se rappela des bons services de Jan, ce qui l'amena à le charger, en collaboration avec le secrétaire ducal Thierry Gerbode, de négocier, en décembre 1419, le traité commercial entre l'Angleterre et la Flandre. Il s'agissait d'une matière extrêmement

110 CANIVEZ, L.-A., Collégiale de Sainte-Pharaïlde à Gand, in: *Annales de la Société Royale des beaux-arts et de la littérature de Gand*, 4, 1851-1852, pp.203-204. Une copie du 18e siècle du document relatant l'installation de Jan van Culsbrouc à Sainte-Pharaïlde est conservée à la bibliothèque de l'Université à Gand, ms.567, DE CASTILLON, J.B., *Chronicon S. Pharaïldis*, f.2. Au sujet de quelques relations entre le prévôt et certains membres du bas clergé des Pays-Bas, voir: VLEESCHOUWERS, C., *Het archief van de Abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent*, vol.2, Brussel, 1983, pp.618-620, 844 et 845.

111 FOPPENS, J.F. (éd.), A. O'KELLY DE GALWAY. *Histoire du Conseil de Flandre*, Bruxelles, 1869, p.101, où Jan est mentionné comme '*conseiller des ducs de Bourgogne et leur ambassadeur vers le Saint Siège*'.

112 Voir à ce sujet: DE MOREAU, E., *Les familiers des ducs de Bourgogne dans les canonicats des anciens Pays-Bas*, in: *Miscellanea L. Vander Essen*, Bruxelles, 1947, pp.429-437.

113 SMITH, J.C., *The artistic patronage of Philip the Good, duke of Burgundy (1418-1467)*, Thèse de doctorat inédite, Université de Columbia, 1979, p.307.

114 ZOETE, A., *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419)*, vol.2, Brussel, 1982, pp.1051-1052.

délicate¹¹⁵. Leur succès en cette affaire difficile contribua à la signature endéans de quelques semaines de l'alliance entre Philippe le Bon et Henry V¹¹⁶. Le grand-oncle du chroniqueur fut l'instrument d'une politique qui réunit les intérêts immédiats du duc et les tendances anglophiles bien plus enracinées de certains de ses sujets, plus spécialement de ceux appartenant au secteur textile de Gand¹¹⁷.

Au cours de ses activités, Jan van Culsbrouc entra nécessairement en contact avec les serviteurs de la cour de Bourgogne les plus expérimentés. Grâce à sa correspondance avec Thierry Gherbode et notamment par une lettre du 30 mars 1419, nous apprenons que le fils de ce secrétaire ducal se trouvait sous son regard attentif à l'école de Sainte-Pharaïlde à Gand¹¹⁸. Il se pourrait d'ailleurs que Joris Castelain lui-même ait reçu son premier enseignement à cette même école, hypothèse qu'il n'a malheureusement pas encore été possible de corroborer. Van Culsbrouc entretenait également d'importants contacts grâce à ses activités au sein du Conseil de Flandres, l'institution judiciaire la plus importante du comté et l'un des moyens dont le duc fit usage pour contrecarrer le particularisme gantois¹¹⁹. En 1424 par exemple, Van Culsbrouc participa

115 DE COUSSEMAKER, F., Thierry Gherbode, secrétaire et conseiller des ducs de Bourgogne et comtes de Flandre, Philippe le Hardi et Jean sans Peur, et premier garde des chartes de Flandre, 13..-1421. Etude biographique, in: Annales du Comité flamand de France, 26, 1901-1902, p.368; SCOTT, E. & GILLIODTS VAN SEVEREN, Le Cotton manuscrit Galba B.I., Bruxelles, 1896, pp.391-410; ADN, B 569, 15418 et B570, 15423; MOLLAT, M. & FAVREAU, R. (éds.), Comptes généraux de l'état bourguignon entre 1416 et 1420, vol.1, Paris, 1965, p.314 et p.318. Surtout DE KEYSER, R., Diederik Gherbode, in: Nationaal Biografisch Woordenboek, tome 5, 1972, col.372-376. Jan van Culsbrouc tenta en décembre 1419 d'éviter à avoir à participer à ces négociations en arguant que '*il n'avoit argent, ne robes, ne se savoit rien de la matiere par ce que onques mais n'en avoit oy parler*' (Archives Générales du Royaume, Chambres des Comptes, 21797, f.38v). Nous exprimons notre gratitude envers le Dr. Marc Boone d'avoir attiré notre attention sur ce passage et sur d'autres aspects de la carrière de Jan van Culsbrouc.

116 VARENBERGH, E., Histoire des relations diplomatiques entre le comté de Flandre et l'Angleterre au Moyen Âge, Bruxelles, 1874, pp.509-510.

117 Voir à ce sujet: HAEGEMAN, M., De anglofilie in het graafschap Vlaanderen tussen 1379 en 1435: politieke en economische aspecten, Kortrijk-Heule, 1988.

118 ADN, B 570, 15423 - lettre du 30 mars 1419.

119 Il fit partie du Conseil au moins durant deux ans, de 1424 à 1426, dont les paiements se trouvent aux ADN, B 4093 f.42, B 4094, f.50 et B 4095 f.89. Il

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

à la députation du Conseil lors des négociations avec les représentants du duc de Brabant à Malines à l'occasion d'un désaccord entre cette ville et celle de Bruxelles¹²⁰. A cette occasion il se retrouva aux côtés d'autres servants éminents de Jean sans Peur, tels que Roland d'Utkerke, Simon de Fourmelles, Louis de Moerkerke et, chose intéressante, Collart de Commynes, le père du fameux mémorialiste. Il n'y a pas l'ombre d'un doute que Jan van Culsbrouc jouissait d'une réputation bien établie dans les milieux politiques les plus influents de la Flandre de la première moitié du 15e siècle, que ce soit dans les affaires d'église, dans celles du gouvernement central ou de l'administration communale de la ville de Gand. Il n'est pas surprenant que le duc lui confia la tâche prestigieuse d'accueillir le négociateur, le cardinal Nicolo Albergati, qui, au nom du pape, venait préparer dans les coulisses le traité d'Arras¹²¹. Le 18 juillet 1443, Jan van Culsbrouc décéda et fut inhumé dans le choeur de l'église de Sainte-Pharaïlde. Sa mémoire fut honorée par une plaque commémorant ses nombreuses années au service de l'église et de l'état¹²².

Bien que Joris Castelain ne disposât pas des avantages et des aspirations d'un propriétaire terrien noble, il développa donc les moyens de diriger ses regards plus loin et plus haut que laissaient prévoir ses origines au milieu du monde restreint de l'industrie batelière gantoise. Ses atouts, si l'on peut les décrire comme tels, consistaient en les facteurs suivants: l'exemple et les relations des membres les plus influents de sa famille étendue, la loyauté à la dynastie régnante du milieu socio-professionnel d'où il sortait, enfin, la situation financière et les aspirations de sa famille proche. Il reste à savoir comment Joris Castelain les mit à profit.

semble avoir été remplacé par Joos van Steeland. Pour le Conseil de Flandre, voir: BOONE, M., 1990, p.188-191.

120 ADN, B 4092, ff.83v-84.

121 Archives du Royaume, Gand, Fonds Sint-Veerlekapittel, 157, f.50, copié en la Bibliothèque de l'Université à Gand, ms 572, Privilegia capituli Sanctae Pharaïldis, ff.189-191. Au sujet du rôle de négociateur du cardinal Albergati, voir: DICKINSON, J., *The Congress of Arras 1435*, Oxford, 1955, passim.

122 VAN HOOREBEKE, Bibliothèque de l'Université à Gand, ms G 11481, vol.4, ff.369 et 375 (collégiale de Sainte-Pharaïlde): '*Hic jacet Joa.es de Culsbrouck, in Artibus Magister et in Decretis Licentiatius, quondam huius ecclesiae praepositus et excellentissimi Dni. Principis Phli. Ducis Burgundiae et Comititis Flandriae Consiliarius, qui obiit Anno Dni. 1443 die 18 Julij. Orate pro eo.*'

Les débuts de carrière de George Chastelain

Autant que l'on puisse parler d'un processus normatif en cette matière, il semble que le jeune homme qui ambitionnait une position à la cour devait débiter par l'acquisition du soutien d'un serviteur ducal bien établi, de préférence un parent, un ami de la maison ou bien un supérieur féodal. Par l'entremise du patron, il pouvait trouver pied ferme au sein de l'hierarchie de service. Ce moyen de recrutement avait tendance à créer une certaine continuité dans le personnel de la cour et, en même temps, à réduire les possibilités de progrès social pour ceux dont la lignée ou les connexions laissaient à désirer. En raison de son milieu familial immédiat, Joris Castelain entra dans cette dernière catégorie. Pour ces hommes-là, il fallait tirer le meilleur parti des talents et des connexions à leur disposition; il leur fallait en outre de l'ambition, un sens de l'opportunisme et une faculté d'adaptation culturelle. Ces qualités peuvent être retrouvées au fil du récit de l'ascension sociale de Joris aux débuts de sa carrière.

La première démarche consistait en la décision d'entreprendre des études universitaires. Bien que la profession de batelier fût de facto héréditaire au début du 15e siècle¹²³, les Castelain - comme on l'a vu - acceptèrent de se passer des services de leur fils aîné et de déboursier les sommes nécessaires afin de lui permettre de poursuivre une formation académique¹²⁴. Ce genre de décision semble avoir été plus fréquemment pris par des familles bourgeoises ou même par la petite noblesse que par des familles du milieu des corporations¹²⁵. On ne peut pas se défaire de l'impression que les Castelain, une fois engagés dans la voie de l'ascension sociale grâce au mariage avec les Masmynes, envisagèrent que leur fils pourrait leur permettre d'accéder à un niveau encore plus élevé. Ils y furent probablement encouragés par certains succès académiques au sein de leurs autres connexions familiales, tel que l'exemple de Jan van

123 Au sujet du caractère héréditaire de la corporation des bateliers à Gand, voir: BOONE, M., 1990, p.246.

124 Pour un aperçu du coût d'une éducation universitaire à Louvain vers cette époque, voir WILS, J., Documents relatifs à l'histoire de l'université de Louvain. Les dépenses d'un étudiant à l'université de Louvain (1448-1453), in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, tome 38, 1912, pp.489-507.

125 La preuve en a été apporté au sujet des étudiants d'origine brabançonne par DE RIDDER-SYMOENS, H., Possibilités de carrière et de mobilité sociale des intellectuels-universitaires au moyen âge, in: BULST, N. & GENET, J.-P. (éds.), *Medieval lives and the historian. Studies in medieval prosopography*, Kalamazoo, 1986, p.346.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

Culsbrouc qui était une preuve vivante des bénéfices que l'on pouvait retirer d'une éducation plus rigoureuse.

Il est évident que le niveau social auquel Joris pourrait parvenir se définissait surtout par rapport à son degré de formation intellectuelle. A l'époque, l'université de Louvain s'imposait comme l'institution la plus appropriée aux circonstances de Joris. Erigée en 1426, elle avait commencé à s'établir comme point focal pour la formation des cadres séculiers et ecclésiastiques des régions environnantes - d'autant plus que les alternatives les plus évidentes, Paris et Orléans, furent difficilement accessibles à cause des opérations militaires dans le nord et le centre de la France¹²⁶. L'université de Louvain eut d'inévitables contacts avec les autorités tant locales que centrales des Pays-Bas bourguignons et elle fut nourrie par un grand nombre d'étudiants appartenants en majeure partie aux six diocèses de ces régions¹²⁷. Ceci eut pour conséquence qu'en nombres toujours croissant les diplômés de Louvain figuraient parmi les employés de l'administration bourguignonne et parmi les occupants de postes dont la nomination revenait à celle-ci dans les hiérarchies civiles autant que qu'ecclésiastiques endéans le territoire contrôlé par les ducs. Pour Joris et pour ses parents, l'université de Louvain était par conséquent un choix bien plus logique que celui de la '*alma mater*' plus cosmopolite de son grand-oncle. Une position dans la bureaucratie ou un bénéfice semblaient être en perspective¹²⁸.

Ce genre de prétention pouvait réellement être envisagé par Joris Castelain. N'oublions pas que deux membres de sa famille firent une carrière dans l'administration ducale et dans l'église. En outre, Jan van Culsbrouc était de toute évidence prêt à soutenir les jeunes gens ambitieux appartenants à ses propres cercles familiaux et amicaux. Non seulement surveilla-t-il les études du fils de Thierry Gherbode, mais

126 L'université de Paris favorisa à cette époque le parti bourguignon. Voir: VERGER, J., *The University of Paris at the end of the Hundred Years' War*, in: BALDWIN, J. & GOLDTWAITHE, R. (éds.), *Universities in politics. Case studies from the late Middle Ages and early modern period*, Baltimore-London, 1973, pp.52-53; THOMPSON, G.L., *Paris and its people under English rule. The Anglo-Burgundian régime 1420-1436*, Oxford, 1991, p.158 et p.196.

127 PAQUET, J., *Bourgeois et universitaires à la fin du moyen âge. A propos du cas de Louvain*, in: *Le Moyen Âge*, 67, 1961, pp.325-340; DERVILLE, A., *Les étudiants morins à l'Université de Louvain au XVe siècle*, in: *Bulletin de la Société des antiquaires de la Morinie*, 18, 1955, pp.365-384.

128 Par contraste à ce que dit à ce sujet HEXTER, J., *The education of the aristocracy in the Renaissance*, in: *Reappraisals in History*, London, 1961, p.60.

encore fut-il succédé en tant que prévôt de Sainte-Pharaïlde par son propre neveu qui portait d'ailleurs le même nom et qui devint chapelain de la chapelle de la Sainte-Croix au château de Menin¹²⁹, plus tard chanoine et chantre à la cathédrale de Notre-Dame à Tournai¹³⁰. Sans pouvoir les identifier pour l'instant, on peut dire que Jan van Munte et son épouse Sophie van Culsbrouc auraient pu être à même d'offrir d'autres encouragements et possibilités à Joris. Celui-ci pouvait donc envisager de sérieuses perspectives de carrière après ses études à Louvain. En fin de compte, pourtant, Joris ne semble avoir suivi ni l'un ni l'autre des chemins les plus évidents qui s'ouvraient à lui en 1432.

Deux explications peuvent être suggérées pour ce fait. En premier lieu le degré ès arts constituait une qualification insuffisante pour les fonctions plus lucratives qu'atteignirent le grand-oncle et le cousin au second degré de Chastelain. L'étude de la théologie, de la médecine et surtout du droit étaient les disciplines les plus appropriées pour les gens de faible extraction qui cherchaient à traduire une formation spécialisée en profits matériels¹³¹. Il est à noter à ce sujet que les ducs de Bourgogne et les autres membres de la famille ducale étaient plutôt inclinés à soutenir matériellement des études plus avancées que le simple degré ès arts¹³². L'on peut donc supposer que Joris Castelain, qui s'était limité à cette qualification, ne pouvait pas pousser bien loin ses ambitions¹³³.

Une deuxième explication pour le développement de la carrière de Joris peut être avancée. Les carrières ecclésiastiques ou bureaucratiques, tout en étant des choix logiques, n'étaient pas les seules alternatives pour un

129 AVG, série 301, 39, 1446-1447, f.191v - acte du 14 juillet 1447.

130 AVG, série 301, 49, 1466-1467 f.21v - acte du 3 octobre 1466 et série 301, 54, 1477-1478 f.52v - acte du 5 février 1478. Au sujet de Jan van Culsbrouc junior, voir: DE VOS, J., *Les dignités et les fonctions de l'ancien chapitre de Notre-Dame de Tournai*, vol.2, Bruges, 1898, pp.28-30; KAUCH, P., *L'apparition d'un nouveau groupe social aux Pays-Bas bourguignons: celui des fonctionnaires*, in: *Revue de l'Institut de sociologie Solvay*, 15, 1935, p.128.

131 PREVENIER, W., *Officials in town and countryside in the Low Countries. Social and professional developments from the fourteenth to the sixteenth century*, in: *Acta historiae Neerlandicae*, 7, 1974, pp.7-8.

132 Entre les nombreux exemples, citons ceux de Jehan de Brabant, étudiant en droit, subsidié en 1446 par Isabelle de Portugal à Paris (ADN, B 1991, ff.161v-162), de Guy de Douzy, étudiant en théologie, subsidié en 1453 à Paris (ADN, B 2012, f.65), et de Antoine Paternostre, étudiant en médecine, subsidié en 1461 par Philippe le Bon à Louvain (ADN, B 2040, f.209).

133 Au sujet des limitations du simple degré de bachelier ès arts, voir: VERGER, J., *Histoire des universités de France*, Paris, 1986, p.97.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

jeune homme qui avait des prétentions sociales. Surtout à cette époque troublée, il lui restait aussi des moyens plus traditionnels pour s'attirer l'attention du prince ou de l'homme de cour, à savoir le service en armes. Ne négligeant aucune occasion de soigner ses intérêts, Joris opta pour cette alternative.

Ses débuts militaires

Bien qu'il fût découvert il y a plus d'un siècle par Pinchart, on n'a pas encore tenté de replacer dans son contexte et d'expliquer le document qui nous informe de cet événement. Il s'agit du paiement exécuté à Lille le 30 avril 1434 au profit de *'George Chastelain, escuier, auquel mondit seigneur pour les bons et agréables services qu'il lui a faiz en ses armées et autres manières et espere qu'il fera encores a donné de sa grâce especial pour une foiz la somme de quatre vins dix frans monnoie royale'*¹³⁴.

Les campagnes auxquelles se réfère ce document sont celles du grand contingent militaire qui accompagna Philippe le Bon et durant lesquelles le duc déploya une énergie inhabituelle et remporta un grand succès. Elles eurent lieu à l'intérieur comme à l'extérieur du duché de Bourgogne entre les mois de juillet et novembre 1433¹³⁵. Le montant total du paiement semble indiquer que Chastelain fut payé pour huit ou neuf mois de service. Il aurait dès lors pu appartenir au contingent initial composé de Flamands et de Picards, qui accompagna le duc alors qu'il s'orienta vers le midi au mois de juillet, ou bien aux troupes de renfort que Philippe de Ternant leva en ces mêmes régions au mois d'août. La date du paiement prête à supposer que Chastelain figurait encore parmi le contingent réduit qui resta au service du duc jusqu'à son retour aux Pays-Bas au printemps de l'année 1434¹³⁶. Nous pouvons supposer que les connexions familiales de Gillis van Massemine ou de Jan van Culsbrouc l'aidèrent à entrer dans

134 ADN, B 1951, f.119v.

135 VAUGHAN, R., *Philip the Good. The apogee of Burgundy*, London, 1970, pp.66-67; DU FRESNE DE BEAUCOURT, G., *Histoire de Charles VII*, vol.2, Paris, 1881, pp.46-48.

136 Au sujet de l'emploi de troupes flamandes durant la campagne de juillet et août, voir: BOSSUAT, A., Perrinet Gressart et François de Surienne, agents de l'Angleterre. Contribution à l'étude des relations de l'Angleterre et de la Bourgogne avec la France sous le règne de Charles VII, Paris, 1936, p.208, et ADN B 1951, ff.96v-97. L'itinéraire du duc Philippe durant ces mois a été publié par VANDER LINDEN, H., *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)*, Bruxelles, 1940, pp.110-120.

ce contingent en attirant sur lui l'attention bienveillante de Philippe de Ternant ou d'un des autres capitaines au service du duc, mais il faut avouer que toute preuve explicite manque à ce jour. Il est toutefois prouvé que dans les dix huit mois après son départ de l'université de Louvain, Chastelain avait réussi grâce à l'anoblissante profession d'armes, à s'insérer dans les rangs des écuyers de l'élite essentiellement francophone. En d'autres mots, il se retrouva à l'extrémité inférieure de l'échelle de l'aristocratie¹³⁷. A l'encontre de ceux qui ont insisté sur le récit du chroniqueur au sujet des débuts de sa carrière sous les armes de France, il faut souligner le fait qu'il paraît avoir passé à cette époque plusieurs mois au service du duc sans aucune interruption. L'on peut supposer qu'il profita de cette occasion pour s'intégrer dans ce milieu et pour développer des contacts avec ceux qui partagerent son sort, contacts qu'il mettra plus tard à profit. L'on est en droit dès lors de se demander si les opinions de Chastelain ont surtout été formées par ses contacts avec la chevalerie de Charles VII, tel qu'il le prétend à l'intention de son audience (française) dans l' 'Exposition', ou si, au contraire, il fut influencé en premier lieu par l'entourage de Philippe le Bon.

L'on dit communément qu'à la suite du traité d'Arras en 1435 qui mit fin théoriquement aux hostilités entre le duc et le roi de France, Joris fut obligé de poursuivre sa carrière militaire ailleurs. Il aurait donc quitté le service de Philippe le Bon à ce moment pour se rendre auprès de Charles VII. Dans cette même logique on prétend que ce séjour en France, long de neuf ou dix ans, lui offrit l'occasion de développer les opinions politiques qu'il conserva tout au long de sa vie. Il est bien possible que la paix scellée entre les deux branches des Valois ait profondément impressionné Joris qui, bien qu'il fut déjà un militaire expérimenté, venait tout juste d'avoir vingt ans. Toutefois, un grand nombre d'informations récentes indiquent que même s'il fut affecté par de tels sentiments, il n'a pas agi ou n'était pas à même d'agir en conséquence.

137 A cette époque, le titre d'écuyer fut *'la dernière catégorie de la hiérarchie nobiliaire, les simples bourgeois et autre 'canaille' n'en ayant jamais fait partie, si ce n'est à titre d'usurpation'* (DUBLED, H., L'écuyer en Alsace au moyen âge, in: *Revue d'Alsace*, 92, 1953, p.51). Voir aussi: DE BARTHELEMY, M., De la qualification d'écuyer, in: *Revue Nobiliaire*, 3, 1865, pp.33-40. Au sujet de la carrière d'armes comme profession anoblissante, voir: KEEN, M., Chivalry, nobility and the man-at-arms, in: ALLMAND, C.T. (éd.), *War, literature and politics in the late Middle Ages*, Liverpool, 1976, pp.32-45.

De retour à Gand

Après sa démission du service ducal et durant le temps qu'il est présumé avoir passé de 'longs ans' en France, Chastelain se trouvait en réalité à Gand. Sa carrière de marchand et de batelier indépendant semble débiter en mai 1439. Le premier document où nous le trouvons mentionné est une reconnaissance du 10 mai concernant une dette de 2 livres 16 sous 4 deniers gros envers Perrin van der Kerke pour achat de fourrures¹³⁸. Il s'installa comme batelier en achetant le 18 mai à son père un bateau avec tout son grément, moyennant reconnaissance d'une assez grande dette de trois livres de gros. En outre, Joris devait transmettre à Boudewyn Sculpaert le solde de ce qui restait à payer par Jan pour l'achat du même bateau¹³⁹. Nous trouvons la confirmation qu'il s'était intégré dans les affaires familiales par une autre transaction, onze jours plus tard, où Joris et sa soeur Lisbette conclurent un accord avec Jan van Ghent, fils de Heinric, pour l'achat d'une grande quantité de draps de laine. Le volume de la transaction est indiqué par le montant de 2 livres 19 sous de gros¹⁴⁰, dont il resta à payer par Lisbette 13 sous 4 gros le 2 septembre 1439¹⁴¹. Son inexpérience lui attira bientôt des déboires. Le 23 juillet il dut comparaître devant les 'vinders' de la paroisse Saint-Jacques pour non-paiement à Symoen Utenhove d'une dette de 16 sous de gros. Il se vit condamné à rembourser la somme pour la Saint Martin de la même année et à payer les frais de justice. Ce jugement fut enregistré par les échevins de la Keure le 22 mars 1440¹⁴². Nous aurons l'occasion de démontrer que cette condamnation était d'assez mauvaise augure et même prémonitoire. Joris Castelain continua toutefois sur sa lancée et conclut en cette même année plusieurs contrats commerciaux à son propre compte. Le 20 décembre il fit un sérieux investissement en achetant à Jan de Grave, qui habitait près du beffroi à Gand, du bois pour un montant de 8 livres de gros payables à la Saint Jean de 1440¹⁴³. Ce genre de bois fut souvent acheté par les bateliers pour effectuer des réparations à leurs bateaux ou pour le revendre comme bois de construction.

Malgré sa formation et ses premières expériences en armes, il n'y a aucun doute que George Chastelain s'engagea en 1439 dans le monde du commerce à Gand. Il existe d'ailleurs un parallélisme frappant entre ce

138 AVG, série 301, 35, f.106v - voir le texte en Annexe I.

139 AVG, série 301, 35, 1438-1439, ff.177v - voir le texte en Annexe II.

140 AVG, série 301, 35, 1438-1439, f.174v - voir le texte en Annexe III.

141 AVG, série 301, 35, 1439-1440, f.11v.

142 AVG, série 301, 35, 1439-1440, f.39v - voir le texte en Annexe VII.

143 AVG, série 301, 35, 1439-1440, f.61 - voir le texte en Annexe V.

tournant de sa carrière et celle du chroniqueur du 14e siècle, Jean Froissart¹⁴⁴. Celui-ci fut tout aussi discret au sujet de ses origines bourgeoises et devint un parvenu de la même trempe, mais à un certain moment il revint à Valenciennes après son premier flirt avec la société aristocratique. Peut-être ne devons nous pas nous étonner de cette similarité du sort des deux historiographes. L'échelle sociale pouvait être franchement glissante pour ceux dont les titres de noblesse ou le réseau de patronage laissaient beaucoup à désirer.

D'ailleurs il n'est pas certain que Chastelain soit monté bien loin à la suite de son service militaire en 1434. S'il n'apparaît à Gand dans les registres échevinaux qu'en 1439, ce fut peut-être à cause des lois et coutumes de la ville, plutôt qu'en raison d'un séjour putatif en France en ces années-là. On ne pouvait poursuivre son propre commerce à Gand qu'à partir de la majorité¹⁴⁵. On accepta souvent l'âge de vingt cinq ans comme le point à partir duquel on pouvait agir indépendamment dans le monde des affaires¹⁴⁶. Cela pourrait très bien expliquer pourquoi Chastelain n'apparaît dans les registres échevinaux qu'à partir de 1439. Si en effet il naquit vers 1415, il est plausible, voire probable, qu'il attint la majorité en cette année. Dans ce cas, il attendait tout simplement le moment de sa majorité en faisant son apprentissage aux affaires de famille.

Quoiqu'il en soit, le batelier inexpérimenté profita d'un coup de chance tout au début de sa nouvelle carrière. Il eut l'aubaine d'hériter de sa grand-mère Sophie van Culsbrouc, décédée entre le 18 octobre 1439, date de son testament, et le 26 novembre, date à laquelle nous trouvons mentionnés Joris Castelain, ainsi que son frère et ses deux soeurs, comme héritiers principaux de la défunte¹⁴⁷.

144 Après le décès en 1369 de son mécène, Philippa de Hainaut, Froissart qui avait déjà franchi la trentaine, retourna à Valenciennes où à son propre aveu 'je me suis mis dans la marchandise'. Cité chez COULTON, G., *The chronicler of European chivalry*, London, 1930, p.39; voir: SHEARS, F.S., *Froissart, chronicler and poet*, London, 1930, p.33.

145 NICHOLAS, D., 1983, p.136.

146 GHELDOLF, A.F., DE BOIS, A. & DE HONDT, L. (éds.), *Coutume de la ville de Gand*, vol.1, Bruxelles, 1868, pp.666-667; VAN HOUTTE, J., *De voogdij over de minderjarigen in het Oud-Belgisch recht*, Gent, 1930; surtout GODDING, P., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, in: *Académie Royale de Belgique. Mémoires de la classe des lettres. Collection in-4°, 2e série, tome XIV, fasc.1*, Bruxelles, 1987, pp. 72-73.

147 AVG, série 330, 22, 1439-1440, f.39v - voir le texte en Annexe IV.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

En analysant de plus près ce testament¹⁴⁸, il faut en conclure que la dame Sophie van Culsbrouc fut assez opulente. Elle exigea d'être enterrée soit en l'église de Saint-Pierre à Gand auprès de son mari Jan van Munte, au cas où elle venait à mourir en cette ville, soit en l'église de Notre-Dame à Lede dans le caveau de ses ancêtres. Pour ses obsèques elle avait prévu huit torches à 3 sous de gros la pièce, qui seraient par après offertes à ses huit églises préférées, à savoir celle de Notre-Dame et de Saint-Jean à Gand, celle de Notre-Dame à Lede, celle du monastère de Tussenbeke et celles des villages de Wetteren, Kalken et Uitbergen. Le jour de son enterrement on devait distribuer aux pauvres 1500 pains blancs à 3 deniers parisis la pièce et 10 sous de gros en monnaie. Elle avait prévu que Jan Gaffelkin, le tuteur des deux enfants cadets Castelain, serait payé 4 gros pour chacune des 31 messes qu'il ferait à son intention les mardi, et que le prêtre qui ferait une messe par jour durant toute une année serait rétribué de 3 livres de gros. Bien qu'elle légua quelques objets personnels et des sommes d'argent à des parents et amis, la plus grosse partie de son héritage revint aux enfants de Jan Castelain et de Marie van Massemine. Il ne nous est pas connu de détails au sujet des meubles, objets et argent liquide qu'ils reçurent, mais en ce qui concerne les biens immeubles, nous disposons au contraire du document de répartition. A Joris Casteleyn, l'aîné des héritiers, dévoluèrent tous les biens féodaux, tandis qu'à son frère et à ses soeurs revindrent les propriétés immeubles à Wetteren. Si toutefois ces derniers biens s'avéraient être plus grevés de rentes ou d'autres obligations que l'on avait constaté au moment de la répartition, Joris serait obligé à en restituer le quart de la valeur à ses cohéritiers¹⁴⁹.

Le bien féodal principal de Sophie van Culsbrouc fut le fief de Ghinderop, situé en plein centre du village de Lede au pays d'Alost. Le fief fut en sa possession dès avant le 8 février 1400, lorsqu'elle en vendit à Pieter van Doerne une partie située derrière le verger de l' 'Hof te Cuulsbrouc'¹⁵⁰. Il est précisé dans l'acte de vente que son père s'appellait

148 AVG, série 330, 22, 1439-1440, f.32.

149 AVG, série 330, 22, 1439-1440, f.84v - voir le texte en Annexe X.

150 Et non en 1399 comme le prétend DE BROUWER, J., *Geschiedenis van Lede*, Lede, 1963, p.22. Le document original concernant cette transaction est toujours conservé à ce jour dans la collection de la famille Cooreman - Van den Haute, habitants de l'actuelle maison 'Ginderop', Hoogstraat 12 à Lede. Nous exprimons notre profonde gratitude envers le docteur et madame Cooreman de nous avoir permis de consulter ce document, ainsi que d'autres documents en leur possession et dont on aura l'occasion de reparler. Il s'agit en effet d'un exemple frappant de continuité dans l'histoire d'une maison. Nous exprimons également

Gheeraerd et qu'elle était l'épouse de Gheeraerd van Massemine. La superficie de ce qui restait du fief original fut estimé, le 9 juillet 1440, à quelques 17 bonniers de superficie, soit plus de 20 hectares. Il s'agissait donc d'un capital assez important dont la signification pour les affaires commerciales de Joris sera traitée plus loin. Pour l'instant, cet héritage jette une lumière nouvelle sur certains aspects problématiques des origines et de la jeunesse du chroniqueur. Tout d'abord, il nous semble que son lieu de naissance soit à identifier avec Ghinderop. Comme on l'a vu, George Chastelain se dit né *'en l'impériale conté d'Alost'*. Ayant eu assez de déboires d'ordre financier à Gand à l'époque qui précédait la naissance de leur fils aîné, les Castelain semblent avoir quitté temporairement la ville. Il serait logique dès lors de supposer qu'ils aient cherché refuge auprès de la mère de Marie dans la maison 'Ghinderop' à Lede où Sophie van Culsbrouc avait sa demeure. Cela aurait évidemment renforcé les relations familiales et sentimentales, ce qui explique pourquoi les Castelain furent tellement privilégiés dans le testament de Sophie, tandis que les Van Culsbrouc devaient se contenter de quelques objets personnels en souvenir. Dans cette ligne de penser, il serait fort bien concevable que Joris Castelain serait né à Lede où, selon lui, *'moult vertueux ventre me répandi en main de matrone'*. Cette matrone ne serait alors autre que Sophie van Culsbrouc. En outre, l'héritage de Ghinderop peut résoudre le problème des filiations dont se vantait le chroniqueur à la famille de Gavre. Ghinderop étant un sous-fief de la cour féodale d'Oordegem, la propriété de Chastelain se trouvait sous la juridiction des seigneurs de Gavre¹⁵¹. Malheureusement, pour le moment il n'y a aucun moyen de savoir si Chastelain pouvait se vanter d'un lien à cette famille qui fut plus conséquent que les obligations féodales, ou bien si le chroniqueur, en décrivant sa jeunesse, s'était adonné une fois de plus à la licence poétique. Dans cette supposition, comme on le verra, Chastelain aurait fait plus de cas du fief de Ghinderop dans son récit littéraire qu'il ne fit dans la vie réelle.

En fait, l'aubaine dont on vient de parler lui venait très bien à point. En 1440, les 'vindere' de différentes paroisses de Gand le condamnèrent à neuf reprises à payer des dettes et en demandèrent aux échevins de la Keure de Gand l'enregistrement¹⁵². Les raisons de ces dettes ne sont pas

notre gratitude à l'égard de la famille De Monie, les précédents propriétaires de la maison Ghinderop qui nous a mis sur la piste de cette documentation inconnue et inattendue.

151 DE BROUWER, J., 1963, p.22-23.

152 AVG, série 301, 35, 1439-1440, f.131 - condamnation du 4 février enregistrée le 22 juillet - 2 livres 12 gros à Jan van Ghend - voir le texte en

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

toujours mentionnées, mais il est à supposer qu'il s'agit, dans tous les cas, d'achats de denrées commerciales.

Le 14 avril, deux jours avant qu'eut lieu la répartition déjà citée des biens immeubles de feu Sophie van Culsbrouc, Joris acheta un cheval à Ghiselbrecht Ardinc pour la somme de 10 livres de gros¹⁵³. Le fait que le bâtard Hector van Massemine lui porta caution prouve les liens avec la famille de sa mère. Afin de répondre à ses besoins de liquide, Joris décida au cours du même mois d'avril, donc pour ainsi dire immédiatement après la répartition, de vendre à Gillis de Knijf moyennant la somme de 6 livres de gros du bois sur pied. Les arbres pouvaient rester sur ses terres de Ghinderop durant une année. En outre de ses dettes déjà citées, Joris se déclara le 7 juillet débiteur de Clare Aghins, la veuve de Jacop Bake, pour un montant de 29 sous 11 gros à cause d'un achat de drap de laine¹⁵⁴. En totalisant tous les investissements qui nous sont connus, nous arrivons pour la période entre le 6 avril 1439 en le 14 août 1440 au montant considérable de plus de 38 livres de gros.

Joris dut bientôt faire face aux conséquences de cette période assez dispendieuse. Quelques mois après avoir hérité son fief, il se vit obligé, le 9 juillet, d'en revendre la moitié à son grand-oncle Jan van Culsbrouc, le prévôt de Sainte-Pharaïlde à Gand. Ces informations ont été retrouvées, elles aussi, dans la documentation conservée dans l'actuelle maison 'Ginderop' à Lede. Bien que cette vente lui permit temporairement à

Annexe XIV; série 301, 35, 1439-1440, f.43v - condamnation du 23 février enregistrée le 14 août - 17 sous 4 gros à dame Van Hecke - voir le texte en Annexe XIX; série 301, 35, 1439-1440, f.43 - condamnation du 27 février enregistrée le 22 mars - 5 sous 1 gros à Ghiselbrecht van Brakele - voir le texte en Annexe VI; série 301, 35, 1439-1440, f.43 - condamnation du 6 avril enregistrée le 10 mai - 24 sous gros pour achat d'une armure et 2 sous 6 gros en argent à Jan van Ghend - voir le texte en Annexe XI; série 301, 35, 1439-1440, f.43 - condamnation du 16 avril enregistrée le 3 juin - 20 sous de gros à Joos Pieters - voir le texte en Annexe XII; série 301, 35, 1439-1440, f.43v - condamnation du 7 juin enregistrée le 19 juillet - 14 sous 6 gros à Pieter vanden Abeele - voir le texte en Annexe XVI; série 301, 35, 1439-1440, f.43v - condamnation du 21 juin enregistrée le 19 juillet - 21 sous 3 gros à dame de Hane - voir le texte en Annexe XVIII; série 301, 35, 1439-1440, f.43v - condamnation du 27 mai enregistrée le 19 juillet - 20 deniers gros à Laureins van Hyfte - voir le texte en Annexe XVII; série 301, 35, 1439-1440, f.132v - condamnation du 30 juillet enregistrée le 14 août - 10 sous 8 gros à Olivier Herbouc - voir le texte en Annexe XX.

153 AVG, série 301, 35, 1439-1440, f.119v - voir le texte en Annexe IX.

154 AVG, série 301, 35, 1439-1440, f.146v - voir le texte en Annexe XIII.

GRAEME SMALL, DANIEL LIEVOIS

pallier à ses problèmes d'ordre financier, il encourrait le risque de ne s'enliser que plus profondément en se dépouillant d'une source importante de revenus. La vente à Gillis de Knijf de bois sur pied dont nous avons déjà fait mention fut remise en cause. Le 22 septembre 1440, un accord à ce sujet fut conclu entre l'acheteur Gillis de Knijf et Jan van Culsbrouc¹⁵⁵. La vente fut annulée et les arbres en question - il s'agissait de 195 *'sticken upgaende houts grepen wijt ende daer boven'*, ce qui signifie 195 arbres d'une envergure d'une palmée et d'avantage - pouvaient rester sur le fief de Ghinderop. Le 20 octobre 1440, les dettes de Joris Castelain le poussèrent même à vendre l'autre moitié du fief à Jan van Culsbrouc. Deux autres documents, qui se trouvent toujours dans l'actuelle maison 'Ginderop', nous renseignent sur ce qui advint alors au fief. Le 22 décembre 1444, Jan van Cuelsbrouc, fils de Gheeraerd, renonça en faveur de son frère Gheeraerd à tous les droits qu'il pourrait faire valoir sur les deux fiefs qui constituaient 'Ghinderop' - il s'agit en fait des deux moitiés de ce qui restait du fief original - et qui faisaient partie de l'héritage de leur oncle, feu maître Jan van Cuelsbrouc, en sa vie prévôt de l'église de Sainte-Pharaïlde à Gand¹⁵⁶. Le 2 juillet 1449 enfin, la partie du fief original qu'avait vendue Sophie van Culsbrouc en 1400, réintégra celui-ci lorsque son propriétaire à cette époque, le prêtre Jan van Busseghem, la vendit à Gheeraerd van Cuelsbrouc. Ainsi, le fief de 'Ghinderop' avait recouvert son intégralité.

Ces événements, durant lesquels Joris perdit tant de chances opportunes, ne se passèrent pas au gré de son père. Celui-ci fut conduit ou même obligé à intervenir lui-même : le 15 février 1441, Jan Castelain entreprit de contraindre Jan van Culsbrouc à payer la grande dette de 25 livres de gros à laquelle son fils s'était obligé envers Ghiselbrecht Ardinc et pour laquelle il avait engagé le fief de Ghinderop. La soeur de Ghiselbrecht Ardinc exigea elle-aussi un dépôt de 25 livres de gros par le prévôt entre les mains des échevins à cause de certaines revendications. Rappelons que ce fut ce même Ghiselbrecht qui avait le 14 avril 1440 vendu un

155 AVG, série 301, 36, 1440-1441, f.5v - voir le texte en Annexe XXI.

156 DE BROUWER (1963, p.22) supposait à tort que c'était Jan van Culsbrouc, le premier prévôt de Sainte-Pharaïlde de ce nom, qui avait transmis le 22 décembre 1440 le fief entre les mains de son propre frère Gheeraert, tandis qu'il s'agissait en réalité de leurs homonymes, tous deux fils de Gheeraerd, qui appartenaient donc à la génération suivante des Van Culsbrouc. En plus, DE BROUWER fit erreur quant à la date de la transaction qui eut lieu en 1444, après le décès de celui qui avait acquis le fief de Joris Castelain.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

cheval à Joris Castelain. L'action en justice fut toutefois déjouée par Jan van Culsbrouc¹⁵⁷.

Au début de l'année 1441 donc, George Chastelain se retrouva sans ressources, ses intérêts commerciaux étaient repris en mains par son père et les relations entre sa famille proche et son grand-oncle Jan van Culsbrouc, l'homme le plus influent de la famille, étaient gâchées¹⁵⁸. Dans son style habituel, George Chastelain semble avoir fait allusion dans sa Chronique à cette suite de désastres lorsqu'il écrivit qu'il avait été '*exercité sous longues annuyeous contraires fortunes*' (I, 11). Pour une fois il parlait juste !

Plusieurs éléments nous amènent à croire que Joris ait pris dès lors la décision de réorienter sa carrière languissante. La dernière de ses ressources semble avoir été sa part de certains bijoux et objets personnels qui appartenaient probablement à la demeure familiale des Castelain. Le 15 février 1441 Jan Castelain, agissant en son propre nom et muni d'un plein pouvoir de la part de son fils Joris, se déclara dûment payé pour leur quotepart dans les bijoux et objets personnels qui se trouvaient alors en la possession de Mergriete¹⁵⁹. Il semble ressortir de ce document que Joris avait déjà quitté Gand. D'autres renseignements viennent étayer l'hypothèse. Son frère cadet, ayant été émancipé le 22 novembre 1440¹⁶⁰, apparaît par la suite comme le batelier actif de la famille¹⁶¹. Joris, pour sa part, n'apparaît plus dans les actes échevinaux. Lorsque son grand-oncle décéda deux ans après, le neveu jadis prometteur et favorisé n'apparut pas parmi les bénéficiaires du testament¹⁶². Il nous est donc permis de croire que George Chastelain avait quitté la ville de Gand sous

157 AVG, série 301, 36, 1440-1441, f.76 - acte du 16 février 1441.

158 Jan Castelain, en son propre nom et en celui de son fils Joris, donna le 18 février 1441 pleins pouvoirs à sa fille aînée Lisbette pour continuer les poursuites contre maître Jan van Culsbrouc, le prévôt de Sainte-Pharaïlde (AVG, série 301, 36, 1440-1441, f.103v - voir le texte en Annexe XXIV).

159 AVG, série 301, 36, 1440-1441, f.78 - voir le texte en Annexe XXIII.

160 AVG, série 330, 22, 1440-1441, f.17v.

161 Il agissait pour son propre compte au moins à partir du 12 décembre 1440 lorsqu'il reconnut une dette de 3 livres de gros envers Rombout de Mueleneere (AVG, série 301, 36, 1440-1441, f.29v). A la fin du mois de janvier 1441 il acheta une armure et le 5 avril il fit l'acquisition d'une pièce de terre (AVG, série 301, 36, 1440-1441, f.69v et 93v).

162 Les héritiers de Jan van Culsbrouc l'aîné sont mentionnés dans un acte du 20 août 1443 (AVG, série 301, 37, 1443-1444, f.35).

un ciel passablement assombri au début de 1441 - et non pas en 1435, comme on le pensa.

Si l'on peut dire quand et pourquoi Chastelain partit pour la France, il nous reste toutefois un dernier problème à aborder: comment put-il effectuer ce changement de carrière assez dramatique ? Selon l'historien des armées royales de cette époque, les capitaines de Charles VII, se trouvant confrontés à une noblesse française de moins en moins disposée à aller au rassemblement, étaient prêts à accepter 'sans formalité' ceux qui se présentèrent au début des années quarante pour le service militaire¹⁶³. Et pourtant combien de jeunes gens se présentèrent-ils de cette manière sans le soutien d'un protecteur ou sans des lettres qui se portaient garant de leurs aptitudes ? Et comment Chastelain se munit-il de ce genre de soutien ? Il est difficile de croire qu'il eût pu le trouver dans le milieu de sa famille proche ou étendue dont les horizons ne s'étendaient pas aussi loin que la France royale. Il nous semble plus vraisemblable qu'il l'eût recherché parmi les membres du groupe social dans lequel il avait commencé à s'insérer quelques années plus tôt, c'est-à-dire la noblesse ducale. En effet, la participation de certains serviteurs bourguignons aux campagnes royales est bien attestée. Jean de Villiers et Philippe de Ternant - dont nous avons déjà parlé relativement à la première période de service militaire de Chastelain - participèrent à la reprise de Paris en 1436¹⁶⁴. En 1441, c'est-à-dire la même année où Chastelain partit pour la France, Louis de Luxembourg mena une force de 600 combattants pour assister au siège de Pontoise¹⁶⁵. Vers la fin des années quarante, d'autres serviteurs bourguignons partirent pour la reconquête de la Normandie¹⁶⁶. Bien que sa première association en 1434 avec les militaires bourguignons ne semble pas lui avoir procuré de l'avancement, il ne faudrait pas pour autant s'imaginer que Chastelain n'eût plus de contacts dans ce domaine. Selon Vanden Bemden, le frère

163 CONTAMINE, P., *Guerre, état et société à la fin du moyen âge. Etude sur les armées des rois de France 1337-1494*, Paris-La Haye, 1972, pp.253-273.

164 COSNEAU, E., *Le connétable de Richemont, Artur de Bretagne (1393-1458)*, Paris, 1886, pp.242-249; THOMPSON, G., *Paris and its people under English rule. The Anglo-Burgundian régime, 1420-1436*, Oxford, 1991, pp.234-236.

165 DU FRESNE DE BEAUCOURT, G., *Histoire de Charles VII*, Paris, 1881, tome 3, p.179.

166 BOSSUAT, A., *Perrinet Gressart et François de Surienne, agents de l'Angleterre. Contribution à l'étude des relations de l'Angleterre et de la Bourgogne avec la France sous le règne de Charles VII*, Paris, 1936, pp.340-341; COSNEAU, E., 1886, p.396.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

du chroniqueur fut membre de la guilde de Saint George¹⁶⁷. Cette confraternité militaire gantoise - tout comme l'Ordre de Saint-Jean - faisait se rencontrer les élites urbaines et les chevaliers de la cour ducale¹⁶⁸. En décembre 1440, au moment précis où Chastelain cherchait une issue à ses problèmes, la guilde organisa un grand concours de tir à l'arc entre les confraternités militaires des villes de Flandre¹⁶⁹. Philippe le Bon fut représenté à ce grand événement par certains de ses capitaines les plus renommés, y compris deux vétérans de la guerre des cent ans en France, Jean de Villiers - qui fut mentionné ci-dessus - et Simon de Lalaing. Est-ce que Chastelain a profité de cette occasion pour renouveler ses contacts et pour relancer sa carrière ailleurs ? Rien ne nous permet de l'affirmer. Tout ce que l'on peut dire, c'est que l'occasion était à saisir - et qu'elle ait pu mener à la suite de cette carrière mouvementée que l'on sait.

En conclusion

En dernière analyse, et pour au moins deux raisons, il ne faut pas s'étonner du fait que Joris Castelain ne perce que peu sous l'image du Grand Georges.

En premier lieu, Joris fut fils d'un roturier. Bien que l'on ait attribué une certaine valeur théorique à une conception de la noblesse basée sur les mérites ou les vertus personnelles à l'époque de Philippe le Bon¹⁷⁰, la noblesse de sang avait toujours le dessus en ce qui concernait la vie politique et culturelle de la cour de Bourgogne. Le chroniqueur n'en était que trop conscient lui-même, comme le prouve - pour ne citer qu'un exemple - sa description de Pierre Bladelin, gouverneur général des finances ducales: '[il] n'estoit qu'un bourgeois de Bruges, venu et fait comme tel, moy voyant et vivant'. Il est tentant de dire que la poêle se moque du chaudron dans cette remarque, mais, en effet, Chastelain ne faisait que refléter des attitudes prédominantes dans un milieu où le sang bleu et le savoir-vivre étaient toujours considérés comme des attributs

167 VANDEN BEMDEN, F., 1901, p.321.

168 MOULIN-COPPENS, J., De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent vanaf de vroegste tijden tot 1887, Gent, 1982, surtout pp.84-106.

169 Pour cette phrase et celle qui suit, voir: DE POTTER, F., Jaarboeken der Sint-Jorisgilde van Gent, Gent, 1866, pp.61-98.

170 VANDERJAGT, A., Qui sa vertu anoblist. The concepts of noblesse and chose publique in Burgundian political thought, Groningen, 1981, passim; WILLARD, C.C., The concept of true nobility at the Burgundian court, in: Studies in the Renaissance, tome 14, 1967, pp.33-48.

normatifs. Comme le démontrent ses remarques autobiographiques, le chroniqueur lui-même s'était approprié ces qualités.

En second lieu, et malgré le lieu de naissance que nous avons proposé, Joris fut Gantois. Il est loin d'être certain que George en était fier. A en juger par la politique de charme qu'il mena à son égard au début des années quarante, Philippe le Bon avait l'intention pendant un certain temps d'accorder un rôle important, peut-être même primordial, à la ville de Gand dans l'ensemble de ses territoires. La suite, que l'on sait, le désenchantait de l'idée : d'abord le conflit de la gabelle et les relations froides qui en résultèrent, ensuite la guerre de Gand et la longue période de tension qu'elle entraîna. De retour de son séjour en France, et comme on pouvait s'y attendre, Chastelain unit sa destinée à celle du pouvoir centralisateur. Dès lors la ville où il avait passé sa jeunesse a dû lui sembler parfois comme une zone interdite. Lorsqu'il la visita dans l'exercice de ses fonctions en novembre 1449, c'était comme représentant d'un pouvoir extérieur de plus en plus mal vu d'une grosse partie de la population¹⁷¹. En s'installant à Valenciennes dans la demeure que lui avait fourni le duc à la Salle-le-Comte, Chastelain se dissocia physiquement de son milieu original. Ses écrits témoignent d'une attitude ambivalente à l'égard de celui-ci : s'il laisse parfois percer un certain esprit du clocher gantois, il faut dire qu'il le fait d'une façon extrêmement discrète. La dernière connexion connue entre le chroniqueur et la ville de Gand nous semble caractéristique de la transformation de Joris. En 1469, lors de l'entrée triomphale de Charles le Téméraire pour marquer la soumission de la ville à la puissance d'un nouveau duc qu'elle avait d'abord tenté de rudoier, les citoyens de Gand eurent droit à un spectacle dans la plus pure tradition de l'état bourguignon. Certaines représentations théâtrales (*'figueren'*) furent placées à cinq endroits précis tout au long du parcours du duc pour expliquer ou rappeler aux Gantois la raison de sa visite. Les lieux traditionnels pour ce faire étaient le cimetière derrière l'église de Saint-Nicolas, le marché aux Grains, le marché aux Poissons, le pont de la Décollation et devant la Cour des Princes. Certains décors de ces représentations furent exécutés par Hughe van der Goes et ses collaborateurs¹⁷². Quelques semaines plus tard, un serviteur de George Chastelain reçut 4 sous 8 deniers gros pour avoir apporté de Valenciennes l'explication écrite des *'figueren'*¹⁷³. Ceci impli-

171 ADN, B 2002, f.141.

172 AVG, série 400, 22, Compte de la ville de Gand 1468-1469, f.88v.

173 AVG, série 400, 22, Compte de la ville de Gand 1468-1469, f.41. Ce document fut publié par FRIS, V., La restriction de Gand (13 Juillet 1468), in: Bulletin de la société d'histoire et d'archéologie de Gand, tome 31, 1922, p.138.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

que que le chroniqueur officiel du duc avait participé lui-même à l'humiliation de la ville de sa jeunesse.

Le long déclin de la ville de Gand apparaît donc à l'arrière-fonds de la carrière de Chastelain après 1446. Par contre, le succès de l'état bourguignon - adversaire acharné du particularisme urbain - se fait sentir à travers les étapes principales du périple que l'on vient de décrire. Joris appartenait de par sa famille proche à un groupe socio-professionnel qui, par contraste avec son prédécesseur du siècle précédent, appréciait les avantages offerts par la dynastie régnante et lui prêtait son soutien. Il avait aussi des relations parmi l'élite urbaine plus conservatrice - la 'poorterij' - qui avait toujours été plus sensible aux souhaits du pouvoir centralisateur. Joris fit ses études dans le cadre d'une institution dont beaucoup des diplômés devinrent intéressés matériellement au succès de la dynastie. Grâce enfin aux voies de communication entre l'élite de cour et les élites urbaines, il put envisager des alternatives aux carrières auxquelles son milieu et sa formation semblaient le destiner. C'est peut-être là l'aspect le plus important de cette histoire mouvementée. George Chastelain devint le porte-parole devant la postérité de l'état bourguignon. La jeunesse dont il n'a pas voulu parler nous montre comment cet état se formait lentement au sein même du plus grand centre urbain qui l'opposait.

GRAEME SMALL, DANIEL LIEVOIS

ANNEXES - ACTES CONCERNANT JORIS CASTELAIN

ANNEXE I - 1440, 10 mars - Joris Castelain reconnaît une dette envers Perrin van der Kerke pour achat de fourrures - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure de Gand, 1439-1440, f.106v/8

Kenlic etc. dat Joris Castelain commen es etc. bekende Perrin van der Kerke ij lb. xvj s.iiij d.gr. van pelterien ende vyf gr. van costen te betaelen deen heelt ter brugghemerct ende dander heelt tsinxene beede eerstcommende. Versekert etc. Actum xa martij anno xxxix.

ANNEXE II - 1439, 18 mai - Joris de Castelein achète un bateau à son père Jan - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure de Gand, 1438-1439, f.177v/8

Kenlic dat Joris de Castelein bekende Janne den Castelain zynen vadre iij lb.gro. van den coepe van eenen scepe midgaders den ghewande ende zoot vaert ende roert. Welke vorscreven somme te betaelen te paesschen eerstcommend ende voort zal de vorsejde Joris betalen Boudewyne Sculpaert de welke zyn vorscreven vader noch sculdich es den vorscreven Boudewyne van den selven scepe te sulken daghe als de paeemente in deerste coopmanscap gheordineert zyn. Verzekert etc. Actum xvij die may anno xxxix.

ANNEXE III - 1439, 29 mai - Joris Castelein et sa soeur Lisbette reconnaissent une dette envers Jan van Ghent, fils de Henric, pour achat de drap - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure de Gand, 1438-1439, f.174v/3

Kenlic etc. dat Joris Castelein ende joncfrouwe Lisbette Casteleins, zyn zuster, commen zyn etc. Bekenden Jan van Ghent, filius Henrics, ij lb. xix s.gro. van lakene te betaelen deen helt te bamesse ende dandere te lichtmesse. Verzekert etc. ende elc over al. Actum xxix may anno xxxix.

ANNEXE IV - 1439, 26 novembre - Jan de Knyf et Jan de Peystere, promettent à Joris Castelain et à sa soeur Lisbette, tous deux émancipés, et au prêtre Jan Gaffelkin, tuteur de Lodekine et Grielkine Casteleyns, enfants mineurs de Jan et de Marie van Massemine, de payer les dettes qu'ils devaient à feu Sophie van Culsbrouc, veuve de Jan van Munte -

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

AVG, série 330, 22, Registre des échevins des Parchons de Gand, 1439-1440, f.39v/5

Kenlijc zy etc. dat alzo van den ix lb.gr. die Jan de Knyf ende iiij lb.gr. die Jan de Peystere tachter ende sculdich bleven joncfrouwe Sofyen van Kulsbrouc, weduwe Jan van Munte was tharen overlidene, van voerwaerden pacht daer van zom de payementen af verscenen syn. Van welker joncfrouwe Sofyen vornoemt gheel hojr bedeghen syn Joeris Castelain, Lisbette Casteleins, syn zustere, beede haer selfs lieden zynde, ende her Jan Gaffelkin, priestere, in den namen ende als vooght van Lodekine ende Grielkine Casteleyns, Jans kinderen waren by joncfrouwe Marye van Massyminen, by dien ghehauden ende ghelast in den costen ende lasten van der selver joncfrouwe Sofyen testamente, twelke zy beloofte hebben te vulcommen naer der manieren ende inhaudene vandien etc. Zo heyst dat den vornoemden Jan de Knyf ende Jan de Peystere vorscreven eendrachtelic commen zyn voer scepenen ende hebben beloofte ende hemlieden verbonden Diederic den Vremden in den namen vanden testamente vander vorscreven joncfrouwe Sofyen elc syn scult al zoe voeren verclaert staet te betaelne ende over te legghene, te wetene Jan de Knyf ij lb.gr. binnen eene maent, iij lb. x s.gr. te Lichtmesse eerst commende ende iij lb. x s.gr. te sente Jans messe daer naer volghende ende de vorscreven Jan den Peystere gheel ten Dertien daghe oec eerst commende, twelk sy versekert hebben elc up hem ende up al tsine, ende dat omme tvorscreven testament in al zo verre als de vornoemde scult ghedraeghen mach te betaelne. Ende up dese kennesse ende belofte zo hebben den vorscreven Joeris, Lisbette, syn zustere, ende den vorscreven vooght den vorscreven ij pachteren ende sculdenaeren vander vorscreven scult ontslegghen gheel ende al quite ghescolden etc. Actum xxvj novembris [1439].

ANNEXE V - 1439, 20 décembre - Joris de Castelain reconnaît une dette envers Jan de Grave pour achat de bois - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure de Gand, 1439-1440, f.61/8

Kenlic zy etc. dat Joeris de Castelain commen es etc. Bekende sculdich zynde tachttere zynde Janne den Grave an dbeelfroet de somme van viij lb.gr. vanden coepe van houtte te betaelne gheel tsente Jansmesse anno xl eerstcommende. Versekert etc. Actum xx decembris [1439].

ANNEXE VI - 1440, 12 mars - Les 'vinders' de la paroisse Saint-Jean communiquent aux échevins de la Keure qu'ils condamnèrent le 27

GRAEME SMALL, DANIEL LIEVOIS

février 1440 Joris Castelain à payer une dette à Ghiselbrecht van Brakele - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure de Gand, 1439-1440, f.43/19

De zelve [Olivier Kesel, Jan de Coepman, etc. vindren etc. commen zijn ende gaven over in recorde dat zij] wysden xxvija februarij lestleden Joris Castel[ain] te betaelen Ghiselbrecht van Brakele v s j d gr binnen iijden daghe etc. ende van costen xvij gr. ij ingh. Actum ut supra [12 mars 1440].

ANNEXE VII - 1440, 22 mars - Les 'vindres' de la paroisse Saint-Jacques communiquent aux échevins de la Keure qu'ils condamnèrent le 23 juillet 1439 Joris Castelein à payer une dette à Symoen Utenhove - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure de Gand, 1439-1440, f.39v/28

Deselve [Boudin van der Moure, Gillis Boene ende haren ghezellen vindren van sente Jacops prochie] vonden ghewyst xxijja Julij anno predicto [1439] Joris Castelein naer de kennesse etc. te betaelen Symoen Uten Hove xvj s.gr. te sente Martinsmesse doe etc. ende van costen xvij gr. ij ingh. Actum ut supra [22 mars 1440].

ANNEXE VIII - 1440, avril - Joris Castelain confirme le paiement par Gillis de Knijf de certains arbres, ceux-ci pouvant rester sur ses terres durant un an - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure de Gand, 1439-1440, f.133v/13

Kenlic zy etc. dat Joris Castelain commen es etc. ende heeft wettelijck quite ghescolden Gillisse den Knijf vander somme van VJ lb gro die hy den voorseyden Joeris sculdich was vanden coepe van zekeren upgaenden houtte ende kende hem vander zelve somme vul bewyst, wel vermoet ende al ghenouch ghedaen van Gillis den Knyf voornoemt ende de vorscreven Joris heeft hem gheconsenteert dat tvornoemde upgaende hout up zynen gront sal bliven staende ende rustende een jaer lanc eerstcommende. Actum ¹⁷⁴ aprilis anno [1440].

174 La date n'est pas inscrite dans le document.

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

ANNEXE IX - 1440, 14 avril - Joris Castelain reconnaît une dette envers Ghiselbrecht Ardinc pour l'achat d'un cheval - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure de Gand, 1439-1440, f.119v/1

Kenlic etc. dat Joeris Castelain bekende Ghiselbrechte Ardinc x lb.gro. van den coepe van eenen perde te betaelne te sinxen anno xlj eerstcommende. Verzekert etc. ende voort es borghe over hem Hector van Massemine, bastaert. Actum xiiij die aprilis anno xl post pasca.

ANNEXE X - 1440, 16 avril - Joris Casteleyn et sa soeur Lysbette Casteleyns, tous deux émancipés, et le prêtre Jan Gaffelkin, tuteur de Lodekine et Merkine Casteleyn, les héritiers de leur grand-mère Sophie van Culsbrouc, veuve de Jan van Munte, font la répartition des biens concernés. Joris reçoit tous les biens féodaux, les autres reçoivent les biens immeubles situés en la paroisse de Wetteren. Au cas où les charges sur ces derniers biens seraient plus lourdes qu'elles paraissent l'être à présent, Joris se déclare d'accord de payer le quart à son frère et soeurs - AVG série 330, 22, Registre des échevins des Parchons de Gand, 1439-1440, f.84v/6

Kenlic zy etc. dat Joeris Casteleyn ende Lysbette Casteleyns, beede haer sellefs lieden zynde, ende her Jan Gaffelkin, presbyter, als vooght van Lodekine ende Merkine Casteleyn, de selve persoenen als gheheel hoir van sulken goede en versterften als daer joncfrouwe Souphie van Culsbrouc, wedewe Jan van Munte, haerlieder groetvrauwen, ute verstorven es, eendrachtelic commen zyn voor scepenen. Kenden van allen leenen ende erfachticheeden, metgaders den catheylen der up staende, uten selven sterfhuuse commende, vriendelic omme alle costen ende moyten van ghedinghe te belettene ende scuwene ende omme minne ende omme vrienscepe tusschen hemlieden te onderhouden ende voedene verhoirsaedt ende verdeelt zyn in deser manieren. Dat de voornoemde Joeris als haudste naeste vaerblikenste hoir achter de voornoemde joncfrouwe Sophien ziere groetvrauwe bleven, hebben, behauden ende paysivel ghebrucken sal tsinen properen goede alle de leenen metten huusinghen, catteylen der up staende ende toebehoerende, also wel die den gronde vanden zelven leenen niet sculdich en zyn te volghene als andersins niets ute ghesondert, sonder zynen broeder ende susteren der anne ofte yet datter ancleven mach het zy leeninghe, latinghe, prisie ende besaetheden eenich deel ofte recht te hebbene in eenigher manieren. Hier jeghen sal de vorscreven Lysbette ende dandere twee weesen voornoemt hebben, behauden ende paysivel ghebrucken alle de parcheelen van lande ende erven ghelegghen inde prochie van

GRAEME SMALL, DANIEL LIEVOIS

Wetteren den sterfhuuse vander voornoemde joncfrouwe Sophyen was toebehoerende met allen den boemen, catheylen, leeninghen, latinghen, prysien ende besaetheden der up staende ende toebehoerende niets ute ghesondert ende met sulken commere alsser jaerlyvx uut gaet, behauden dien waert also dat den gront vanden lande breeder belast ofte becommert van renten of andersins namaels bevonden werde dan al nu ghebleken ende ter kennessen commen es, de vornoemde Joris zyn voornoemde broederen ende susteren restitucie ende begrotinghe van zynen vierdendeele dueghelic doen sal sonder scamp. Ende hier van kenden zy hemlieden van allen den leenen ende arfachtigheden met al datter toebehoort ende ancleeft niets ute ghesondert vriendelic verheffent, verhoirsaedt ende al wel verscheeden teeuweliken daghe ende dit by consente van scepenen als uppervoochden vanden zelven weesen. Actum xvj die Aprilis anno xl.

ANNEXE XI - 1440, 10 mai - Les 'vindres' de la paroisse Saint-Jean communiquent aux échevins de la Keure qu'ils condamnèrent le 6 avril 1440 Joris Castellain à payer une dette à Jan van Ghend entre autre pour l'achat d'une armure - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure de Gand, 1439-1440, f.43/26

De zelve Olivier Kesel etc. wysden vja aprilis lestleden Joris Castell[ain] te betalen Jan van Ghend xxiiij s.gr. van j pantsiere ende ij s. vj d.gr. binnen derden daghe etc. ende van costen xxij gr. Actum xa may anno xl.

ANNEXE XII - 1440, 3 juin - Les 'vindres' de la paroisse Saint-Jean communiquent aux échevins de la Keure qu'ils condamnèrent le 16 avril 1440 Joris Castelain à payer une dette à Joos Pieters - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure de Gand, 1439-1440, f.43/29

Kenlic etc. dat Olivier Kesel etc. vindren etc. commen zyn etc. ende gaven over in recorde dat zy wysden xvjta aprilis lestleden Joris Castel[ain] te betalen Joos Pieters xx s.gr. binnen iijden daghe etc. ende van costen xxj gr. Actum den iijden dach van junio anno xl.

ANNEXE XIII - 1440, 7 juillet - Jacop Lammins reconnaît une dette à Clare Aghins, la veuve de Jacop Bake; il dit agir en tant que garant pour Joris Castelain. En plus il est lui-même redevable d'une dette à la même créancière - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure, 1439-1440, f.146v/19

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

Kenlic zy etc. dat Jacop Lammins kende als borghe voor Joris Castelain so hy seeght sculdich zynde Claren Aghins, weduwe Jacops Baken, xxix s. xj d.gr. Item noch vij s.gr van zyns zelves weghe van ghesnedenen lakenen te betaelen gheel te bamesse eerstcommende. Verzekert etc. Actum vij July anno xl.

ANNEXE XIV - 1440, 9 juillet - Les 'vinders' de la paroisse Saint-Jean communiquent aux échevins de la Keure qu'ils condamnèrent le 4 février 1440 Joris Castelein à payer une dette à Jan van Ghend - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure, 1439-1440, f.131/30

De zelve [Daneel Rym, Gillis Meerensone etc. vindren vander over costerien van sente Jans prochie etc. ende gaven over in recorde dat zy] wysden iiijta february lestleden Joris Castelein naer de kennesse etc. te betaelen Jan van Ghend ij lb. xij d.gr. ter Brugghe merct ende Sente Jansmesse etc. ende van costen xxj gr. Actum ixa july anno xl.

ANNEXE XV - 1440, 9 juillet - Bailli et hommes de fief de la Dame de Gavre de sa cour féodale de Oordegem scindent le fief de Ghinderop à Lede en deux sous-fiefs égaux dont Joris Castelain tiendra en sa possession l'une moitié et Jan van Cuelsbrouc, prévôt de l'église de Sainte-Pharaïlde à Gand, l'autre moitié qu'il avait acheté à Joris Castelain - Archives privées de la famille Cooreman - Van den Haute à Lede.

Wij Laureins van Busseghem, bailliu ende wettelic maenre van hoogher ende moghender vrouwen miere vrouwen van Gavere van haren heerscepe van Oerdeghem ende dat daer toebehoort ten tyden doe dese dinghen waren ghedaen, ende wij Jan Strijmeersch, Diederic de Vremde, Abin de Hase, Willem de Bul, Pieter Heinricx, manne van leene miere vorseider vrouwen van haren vornomden hove ende heerscepe ter selver vornomder tijt. Doen te wetene ende maken cont ende kenlic allen den ghenen die desen presenten wetteliken tsaertere zullen zien of hoeren lesen, dat voor ons commen es in propren persooone als voor bailliu ende manne in hove van wette Joris Castelain, de welke tziere begheerten wettelic te vooghde ghedaen was met eenen bistaenden vooght, mids dat hem vooghts behoufde in dese sake, kende ende verlijde metgaders sinen vooght voor ons bi sinen goeden dancke ende vryen wille, dat hij heeft vercocht wel ende redelic eerweerdeghen heere meester Janne van Cuelsbrouc, proofst tsente Veerelden te Ghend, deene heeltsceede van eenen goede dat de vorseide Joris was houdende in eenen vullen leene

GRAEME SMALL, DANIEL LIEVOIS

van miere vorseider vrouwen van Gavere van haren vornomden hove van Oerdeghem dat men heet tgoed te Ghinderop, gheleghen in de prochie van Lede int Lant van Aelst, gheheel groot zijnde zeventien buunre lettel min of meer, metgaders der heeltwinninghen diere toebehoort, dat Jan de Knijf nu in pachte houdt, alsoot al ghestaen ende gheleghen es in lande, mersche, bossche, wateren ende weeden ende allen den huusinghen, boomen, cateylen, besaeden, leeninghen, latinghen, prisyen, ende allen synen toebehooren, niens uteghesteken noch ghesondert. Desen coepe es ghedaen omme eene zekere somme van ghelde van welken ghelde hem de vorseide Joris Castelain metgaders sinen vooght kenden zijnde wel betaelt ende al vergolden van meester Janne van Cuelsbrouc vorseit ende hebben af quiteghescolden den selven meester Janne, sinen hoyre ende naercommeren, ende hem allen dies quitanche toebehoort metten rechte, teuweliken daghe. Van welken vorseiden leengoede waren ghedaen drie sondaeghs wettelike kercghebode van sondaghe te sondaghe alsoemen leengoede sculdich es te ghebiedene ter kerken ende steden daermen de ghebode sculdich was te doene. Welke ghebode vry ende zuver leden zijn die de vorseide Joris Castelain metgaders sinen vooght an hem drouch ende doe bi maninghen van den bailliu ende wijsdomme van ons mannen boven ghenoeft. So drouch de vorseide Joris Castelain metgaders sinen vooght tvorseide gheel leengoed up den bailliu in handen als in sheeren handen, begheerde ende versochte datte te hebbene ghespleten in tween leengoeden ende in tween vullen manscepen beede te houdene van miere vorseider vrouwen van Gavere van haren vornomden hove, elc leen zijnde ende blivende deen heeltscede van den vornomden gheelen goede even groot ende even ghelijc, deen leen ende deen heeltscede den vorseiden Joris bliven behoudende in eenen leene ende in eenen vullen manscepe van miere vorseider vrouwen te alzulken rechte ende dienste als hijt ghehouden heeft tooten daghe van heden. Begheerde voort ende versochte de selve Joris metgaders sinen vooght hem wettelic te onthuutene, ontervene ende ontgoedene van der andere heeltsceden duergaende van den vornomden gheelen goede als ghespleten ende een leengoed zijnde up hem selven, ende datmen daer in verghiften, verleenen, erven ende goeden sal meester Janne van Cuelsbrouc als coepere. Uut welker begheerten ende versouke van den vorseiden Joris Castelain metgaders sinen vooght ende dat hij hem wel vernoucht ende vulbetaelt van al sinen ghelde ende coepscatte ende ic bailliu mi kende wel vernoucht ende al ghenouch ghedaen van al miere vorseider vrouwen rechte als van sheeren rechte ende wij bailliu ende manne onsliden kenden wel vermoedt, ghepaeyt ende al ghenouch ghedaen van onsen rechte ende dat coepere ende vercoepere ghedaen hadden deen jeghen dandere al dat zij sculdich waren te doene also coep ende voerwaerde inhadde. So waest dat ic

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

bailliu als heere in den name van miere vorseide vrouwe van Gavere tvorseide gheel goed wel ende wettelic spleet ende maecte der af twee leengoede ende twee vulle manscepe, elc evengroot ende evenghelijc, deen leengoed twelke es de heeltscede van den gheelen goede den vorseiden Joris Castelain te hebbene ende te behoudene in eenen leene ende in eenen vullen manscepe ghehouden van miere vorseider vrouwe van Gavere, ghelyc vooren gheseyt es. Ende van den anderen leenen twelke es dandere heelscede duergaende van den vornomden gheelen goede, so was de vornomde Joris Castelain wettelic onthuudt, ontleent, onderft ende ontgoedt met hande, met halme ende met monde, waerps ende ghincs te buten, ende en kender hem gheen recht an hebbende, hij noch zijn vooght. Ende ter begheerten ende versouke van den vorseiden Joris metgaders sinen vooght, so wasser meester Jan van Cuelsbrouc wel ende wettelic in verghift, verleent, gheerft ende ghegoedt als in zijn propre ghecochte leengoed, omme den zelven meester Jan van Cuelsbrouc ende sinen hoyre ende naercommeren tselve leen ende heeltsceede van den gheelen goede voorscreven te hebbene, te behoudene ende paeyssivel te ghebrukene in eenen leene ende in eenen vullen manscepe van miere vorseider vrouwen van Gavere van haren vornomden hove van Oerdegem, als zijn proper leengoed teeuweliken daghen te alziken rechten ende dienste alst gheleghen heeft ende sculdich es te ligghene metten rechte. Waer af de vorseide meester Jan mi bailliu vorseit in den name van miere vorseider vrouwen van Gavere manscip ghedaen heeft ende al dat hij als man van leene te haren vorseiden hove sculdich es te doene metten rechte. Ende al dese vorseide dinghen ende elc point zonderlinghe waren ghedaen ende al vuldaen wel ende al wettelic met allen den wettelicheden, maninghen ende vonnessen diere toebehoorden ende sculdich waren ghedaen te sine, al naer recht, wet, costume ende usage van den hove van Oerdeghem vorseit daer bi dat zij sculdich zijn stede te houdene, goed, gherechtich ende van werdden te sine ende te blivene teeuweliken daghen, ghelijc ende in al der manieren dat zij vooren ghescreven staen. In orcontscepen ende kennessen der waerheden so hebben wij bailliu ende manne boven ghenoeft ons alle dese vorseide dinghen kenlic zijnde ter beden ende versoucke van partijen an beede zijden desen presenten wetteliken tsaertere ghezeghelt elc van onsleden zonderlinghe met sinen zeghel uuthanghende. Dit was al wettelic ghedaen den neghensten dach in hoeymaendt int jaer ons heeren alsmen screef duust vierhondert ende viertich.

ANNEXE XVI - 1440, 19 juillet - Les 'vinders' de la paroisse Saint-Jean communiquent aux échevins de la Keure qu'ils condamnèrent le 7 juin

GRAEME SMALL, DANIEL LIEVOIS

1440 Joris Castelain à payer une dette à Pieter vanden Abeele - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure, 1439-1440, f.43v/4

De zelve [Olivier Kesel etc. vindren] wysden vija Juny lestleden Joris Castel[ain] naer de kennesse te betaelen Pieter vanden Abeele xiiij s. vj d.gr. tsent Jansmesse doe etc.ende van costen xix gr. ij ingh. Actum etc [19 juillet 1440].

ANNEXE XVII - 1440, 19 juillet - Les 'vindres' de la paroisse Saint-Jean communiquent aux échevins de la Keure qu'ils condamnèrent le 27 mai 1440 Joris Castelain à payer une dette à Laureins van Hyfte - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure, 1439-1440, f.43v/7

De zelve [Olivier Kesel etc. vindren] wysden xxvija may lestleden Joris Castel[ain] te betaelen Laureins van Hyfte xx d.gr. binnen iijden daghe etc. ende van costen xix gr. Actum ut supra [19 juillet 1440].

ANNEXE XVIII - 1440, 19 juillet - Les 'vindres' de la paroisse Saint-Jean communiquent aux échevins de la Keure qu'ils condamnèrent le 21 juin 1440 Joris Castelain à payer une dette à dame de Hane - AVG série 301, 35, Registre des échevins de la Keure, 1439-1440, f.43v/10

De zelve [Olivier Kesel etc. vindren] wysden xxja juny lestleden Joris Castel[ain] te betaelen der vrouwen sHanen xxj s. iij d.gr. binnen iijden daghe etc. ende van costen xxij gr. Actum ut supra [19 juillet 1440].

ANNEXE XIX - 1440, 14 août - Les 'vindres' de la paroisse Saint-Jean communiquent aux échevins de la Keure qu'ils condamnèrent le 23 février 1440 Joris Castelain à payer une dette à la dame Van den Hecke - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure de Gand, 1439-1440, f.43v/16

De zelve [Olivier Kesel, Jan de Coepman, etc. vindren vander ondercosterien van sent Jans etc. commen zyn ende] wysden xxiiij februarij lestleden Joris Castel[ain] te betaelne der vrouwen Vanden Hecke xvij s. iij d.gr. binnen iijden daghe etc. ende van costen ij s. iij d.gr. Actum ut supra [14 août 1440].

ANNEXE XX - 1440, 14 août - Les 'vindres' de la paroisse Saint-Nicolas communiquent aux échevins de la Keure qu'ils condamnèrent le 30

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

juillet 1440 Joris Castelein à payer une dette à Olivier Herbouc - AVG, série 301, 35, Registre des échevins de la Keure, 1439-1440, f.132v/8

Kenlic etc. dat Gheeraerd vanden Dyke etc. vindren [van sente Niclaes prochie] etc. commen zyn etc. ende gaven over etc. dat zy wysden xxxa july lestleden Joris Castelein te betaelen Olivier Herbouc x s. viij d.gr. binnen iijden daghe etc. ende van costen ij s. iiij d.gr. Actum xiiiija augusty anno xl.

ANNEXE XXI - 1440, 22 septembre - Gillis de Knyf déclare avoir revendu à maître Jan van Culsbrouc, prévôt de l'église de Sainte-Pharaïlde à Gand, les 195 arbres que Joris Castelain lui avait vendu le 9 mai 1440. Il se déclare dûment payé par Jan van Culsbrouc, qui en outre a pris tous les frais à sa charge et qui l'a assuré envers toutes les prétentions de la part de Joris Castelain - AVG, série 301, 36, Registre des échevins de la Keure, 1440-1441, f.5v/3

Kenlic dat Gillis de Knyf commen es kende vercocht meester Jan van Culsbrouc, proost sente Veerelden te Ghend, c ende xcv sticken upgaende houts grepen wijt ende daer boven die noch staende ende groeyen up tgoet te Ghinderop inde prochie van Lede by Aelst, toebehoorende den voorscreven meester Janne ende Jorise Castelain, zieren neve, ende dat van alsulcken houte als den voorseyden Gillis voortyts cochte jeghen Joris Castelain, alsoot blyct by eenre kennessen ghedaen den 9sten dach van meye anno xl int scephendom van Adriaen Vilains, ruddere, her Jan sGraven, etc.f. cxxxij, meester Jan vorscreven hebbende den selven stant die de vornomde copie inhoudt. Desen coop es ghedaen elc stic omme vij gr. waer af hem de vorscreven Gillis kent zynde betaelt ende de vorscreven Jan heeft beloofd Gillis de Knyf vorscreven van desen coope als vanden stande vry costeloes houden jeghen Joris Castelain. Actum xxij die Septembris anno xl.

ANNEXE XXII - 1440, 20 octobre - En présence et avec l'accord du bailli et hommes de fief de la Dame de Gavre de sa cour féodale de Oordegem Joris Castelain vend la moitié du fief de Ghinderop à Lede à Jan van Cuelsbrouc, prévôt de l'église de Sainte-Pharaïlde à Gand, dont celui-ci avait acquis récemment l'autre moitié de Joris Castelain - Archives privées de la famille Cooreman - Van den Haute à Lede.

Wij Laureins van Busseghem, bailliu ende wettelic maenre van hoogher ende moghender vrouwen miere vrouwen van Gavere van haren

GRAEME SMALL, DANIEL LIEVOIS

heerscepe van Oerdeghem ende dat daer toebehoort ten tyden doe dese dinghen waren ghedaen, ende wij Jan Strijmeersch, Diederic de Vremde, Heinric Strymeersch ende Pieter Heinricx, manne van leene miere vorseider vrouwen van haren vornomden hove ende heerscepe ter selver vornomder tijt. Doen te wetene ende maken cont ende kenlic allen den ghenen die desen presenten wetteliken tsaertere zullen zien of hoeren lesen, dat voor ons commen es in propren persoone als voor bailliu ende manne in hove van wette Joris Castelain, de welke tziere begheerten wettelic te vooghde ghedaen was met eenen bistaenden vooght, mids dat hem vooghts behoufde in dese sake, kende ende verlijde metgaders sinen vooght voor ons bi sinen goeden dancke ende vryen wille, dat hij heeft vercocht wel ende redelic eerweerdeghen heere meester Janne van Cuelsbrouc, proofst tsente Veerelden te Ghend, deene heeltsceede van eenen goede dat de vorseide Joris was houdende in eenen vullen leene van miere vorseider vrouwen van Gavere van haren vornomden hove van Oerdeghem twelke es deene heeltsceede van eenen goede datmen heet tgoed te Ghinderop, gheleghen in de prochie van Lede int Lant van Aelst, gheel groot zijnde zeventien buunre lettcl min of meer, metgaders der heeltwininghen diere toebehoort, dat Jan de Knijf nu in pachte houdt, alsoot al ghestaen ende gheleghen es in lande, mersche, bossche, wateren ende weeden ende allen den huusinghen, boomen, cateylen, besaadden, leeninghen, latinghen, prisyen, ende allen synen toebehooren, niets uteghesteken noch ghesondert, waer af dander heelt van den selven goede in al der manieren dadt vooren verclaert staet datmen insghelijcx houdende es in eenen vullen leene van miere vornomden vrouwen van Gavere van haren vorseiden hove van Oerdeghem, twelk up hem selven afghespleten es den vornomden meester Jan van vooren toebehoort also hijt onlanghs leden cochte jeghen den vornomden Joris ende wettelic toequam, ghelijc te vullen bliken mach by den wetteliken tsaertere die daer af es bij den bailliu ende manne miere vorseide vrouwen van haren selven hove daer in ghenoeft zijnde onder haerlieder zeghelelen uuthanghende, ghedaen den ixsten dach in hoeymaendt int jaer ons heeren duust vierhondert ende viertich. Desen coepe es ghedaen omme eene zekere somme van ghelde van welken ghelde hem de vorseide Joris Castelain metgaders sinen vooght kenden zijnde wel betaelt ende al vergolden van meester Janne van Cuelsbrouc vorseit ende hebben af quiteghescolden den selven meester Janne, sinen hoyre ende naercommeren, ende hem allen dies quitanche toebehoort metten rechte, teeuweliken daghe. Van welken vorseiden leengoede waren ghedaen drie sondaeghs wettelike kercghebode van sondaghe te sondaghe alsoemen leengoede sculdich es te ghebiedene ter kerken ende steden daermen de ghebode sculdich was te doene. Welke ghebode vry ende zuver leden zijn die de vorseide Joris Castelain metgaders sinen vooght an hem

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

drouch. Ende mids dat de voorseide Joris Castelain metgaders sinen vooght begheerde ende versochte hem wettelic te onthutene, onttervene ende ontgoedene van desen forseiden leengoede dwelke es de andere rechte heeltsceede van den vornomden gheelen goede te Ghinderop ende datmen daer in soude verghiften, verleenen, erven ende goeden meester Janne van Cuelsbrouc als coepere. So wart bi maninghen van mi bailliu als heere ende bi wijsdomme van ons mannen boven ghenoeft de forseide Joris Castelain metgaders sinen vooght van desen vornomden leengoede wettelic onthuudt, ontleent, onterft ende ontgoedt met hande, met halme ende met monde, waerps ende ghincxs te buten, ende en kende hem gheen recht an hebbende, hij noch zijn vooght. Ende doe ter begheerten van den vornomden Joris metgaders sinen vooght, mids dat hij hem kende wel vernoucht ende vulbetaelt van al sinen gelde ende coepschatte van den vornomden leengoede ende ic bailliu forseit mi kende wel vernoucht ende al ghenouch ghedaen van al miere forseider vrouwen rechte als van sheeren rechte ende wij bailliu ende manne onsliden kenden wel vermoedt, ghepaeyt ende al ghenouch ghedaen van onsen rechte ende dat coepere ende vercoepere ghedaen hadden deen jeghen dandere al dat zij sculdich waren te doene also coep ende voerwaerde inhadde, so was de forseide meester Jan van Cuelsbrouc wel ende wettelic ghedaen te desen forseiden leengoede welke es dandere heeltsceede duergaende van den gheelen goede te Ghinderop ghelijc dat boven ghescreven staet ende wasser de selve meester Jan van Cuelsbrouc wel ende wettelic in verghift, verleent, gheerft ende ghegoedt als in zijn propre ghecochte leengoed, omme den zelve meester Jan van Cuelsbrouc ende sinen hoere ende naercommeren tselve leen ende heeltsceede van den gheelen goede voorscreven te hebbene, te behoudene ende paeyssivel te ghebrukene in eenen leene ende in eenen vullen manscepe van miere forseider vrouwen van Gavere van haren vornomden hove van Oerdegem, als zijn proper leengoed teeuweliken daghen te alzuken rechten ende dienste alst ghelegghen heeft ende sculdich es te liggene metten rechte. Waer af de forseide meester Jan mi bailliu forseit in den name van miere forseider vrouwen van Gavere manscip ghedaen heeft ende al dat hij als man van leene te haren forseiden hove sculdich es te doene metten rechte. Ende al dese forseide dinghen ende elc point zonderlinghe waren ghedaen ende al vuldaen wel ende al wettelic met allen den wettelicheden, maninghen ende vonnesen diere toebehoorden ende sculdich waren ghedaen te sine, al naer recht, wet, costume ende usage van den hove van Oerdeghem forseit daer bi dat zij sculdich zijn stede te houdene, goed, gherechtich ende van werdden te sine ende te blivene teeuweliken daghen, ghelijc ende in al der manieren dat zij vooren ghescreven staen. In orcontscepene ende kennessen der waerheden so hebben wij bailliu ende manne boven

GRAEME SMALL, DANIEL LIEVOIS

ghenoemt ons alle dese vorseide dinghen kenlic zijnde ter beden ende versoucke van partien an beede zijden desen presenten wetteliken tsaertere ghezeghelt elc van onsleden zonderlinghe met sinen zeghel uuthanghende. Dit was al wettelic ghedaen den twintichsten dach in octobre int jaer ons heeren alsmen screef duust vierhondert ende viertich.

ANNEXE XXIII - 1441, 15 février - Jan Castelein, en son propre nom et en celui de son fils Joris, se déclare avoir être payé par sa fille Mergriete à cause de leur part des joyaux et meubles que celle-ci tenait en sa possession - AVG, série 301, 36, Registre des échevins de la Keure, 1440-1441, f.78/7

Kenlic dat Jan Castelein over hem selven ende voort als machtich over Joris Castelein, zijnen sone, commen es etc. Kende hem ghepaeyt ende al ghenouch ghedaen van alsulcken juwelen ende cateilen als joncfrouwe Mergriete Casteleins, zyn dochtre, onder hare hebben mochte hem beden toebehoorende ende voort van allen saken die hy hare nu of in toecommende soude moghen heeschen niets ute ghesteken nochte ghesondert ende dit midts zekere somme van penninghe die Jan vorseyt van joncfrouwe Mergriete ontfaen heeft. Actum xv die february anno xl.

ANNEXE XXIV - 1441, 18 février - Jan Castelain donne pleins pouvoirs à sa fille Lysbet pour agir légalement en son nom et en celui de son fils Joris contre Jan van Culsbrouc - AVG, série 301, 36, Registre des échevins de la Keure, 1440-1441, f.103v/4

Kenlic dat Jan Castelain commen etc. Kende over ghegheven hebbende joncvrouwe Lysbet Castelain, zyn dochtere, alszulcke pandinghen ende recht als haer over hem selven ende ter causen van Jorisse Castelain, zynen sone, heeft doen doen van alzulcke somme van pandinghe als meester Jan van Culsbrouc den voorscreven Joorijs tachter es. Omme de voorscreven joncvrouwe Lysbette al dat recht cause die de voorscreven Castelain over hem ende ter causen ut supra daertoe heeft, in wat manieren het zy, te vervolghen up theffen thaeren properen goede. Ende heeft haer ghegheven vulle macht jeghen elkeen diet angaen mach by wette of andersins. Actum xxviii die februarij anno xl.

ANNEXE XXV - 1469, 4 juillet - Le serviteur de Joris Castelain reçoit 4 sous 8 gros pour avoir apporté aux échevins de Gand l'explication des 'figurer' représentées lors de la joyeuse entrée de Charles le Téméraire

ORIGINES GANTOISES DE GEORGE CHASTELAIN

le 31 juillet 1469 - AVG, série 400, 22, Compte de la ville de Gand du
15 août 1468 au 15 août 1469, f.41

Item ghegheven ten beveelne van scepenen vornoumt den cleerc van
Joris Castelain uut hoofscheden van dat hy ghepresenteert heeft scepenen
vorseyt de moralisatie van den figueren die binnen dezer zelve stede
ghetooght waren ten blyden incommene vanden vorseyden onzen
gheduchten heere. Actum iiijta July anno lxix - ij beijers guldenen maken
- iiiij s. viij d.gr.

De lokalisatie van het publikatieaanbod in de Zuidelijke Nederlanden op basis van de van Hulthem-bibliotheek (15de - begin 19de eeuw)

Christiaan VANDENBROEKE

Cultuur en economie, in menig opzicht geldt het een moeilijk te ontwarren tweeluik waarvan de interacties nu eens overduidelijk en dan weer omfloerst aanwijsbaar zijn¹. Het is een vaststelling die zowel voor het heden als voor het verleden opgaat.

Met onderhavige bijdrage is het de bedoeling om enkele deelfacetten van deze wisselwerking in een historische context te plaatsen. Eerder reeds werd hierop ingegaan voor wat de eigenlijke cultuurproductie betreft².

Zelf houden we het bij een beperktere invalshoek door de aandacht inzonderheid op de lokalisatie van de boekenproductie in de Zuidelijke Nederlanden toe te spitsen en dit over langere termijn. Met L. Voet nemen we immers aan dat "economic expansion usually acts as a strong stimulus to the cultural development ... the economically more advanced areas offer the intellectuel greater opportunities"³.

In grote lijnen kan hetzelfde herhaald worden omtrent de afzetmogelijkheden. Afhankelijk van de sociaal-economische situatie en dan meer bepaald van de tewerkstelling, de scholingsgraad en de koopkrachtontwikkeling mag immers een groter of kleiner, een meer dan wel minder geïnteresseerd doelpubliek worden verwacht waarop drukkerijen

1 Zie o.m. "Het culturele leven in onze provincies in de 18de eeuw", uitg. Pro Civitate, Brussel, 1983; W. FRIJHOFF - M. HIEMSTRA (eds.), "Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur", Tilburg, 1986.

2 Zie meer bepaald W. BLOCKMANS, "Mobiliteit van cultuurdragers", Zutphen, 1981; W. BRULEZ, "Cultuur en getal. Aspecten van de relatie economie, maatschappij, cultuur in Europa tussen 1400 en 1800", Amsterdam, 1986. Aanvullend dient verwezen naar "Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden", 1990, pp. 54-77.

3 L. VOET, "The Golden Compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp", Amsterdam, 1969, dl. 1, p. 363.

CHRISTIAAN VANDENBROEKE

en uitgevers op een passende wijze zullen weten in te spelen. Evenzeer weerspiegelt het de intellectuele openheid en de economische uitstraling van een bepaalde stad of regio.

In menig opzicht kwamen deze vraagstellingen reeds eerder in de historiografie aan bod, zij het veelal beperkt tot een bepaalde periode, tot een bepaalde stad of tot specifieke onderdelen van de boekenproductie⁴. In die zin valt het op hoezeer de aandacht veelal toegespitst werd op de 15de-16de eeuw, op de absolute dominantie van Antwerpen en dan inzonderheid van Plantijn-Moretus⁵. Ook in dit verband werd immers de eersterangsrol van Brugge in de 15de eeuw, parallel met het verlies aan economische draagkracht, vrij snel en spectaculair door de Scheldestad overgenomen⁶. Ten volle blijkt dit uit de bibliografie van Nijhoff. In de jaren 1500-1540, dus nog vóór Plantijn als "prince of printers" zijn activiteiten startte, zou volgens deze bron 84,9% van de totale Zuidnederlandse productie te Antwerpen tot stand zijn gekomen. In diezelfde stad zouden toen 80,5% van alle Zuidnederlandse drukkers geteld zijn⁷. Ook al lijken deze verhoudingen nogal overtrokken voor de vroege 16de eeuw, in menig opzicht bevestigen ze het positief verband tussen economische ontwikkeling en investeringen in de sector van de drukkerijen en de uitgeverijen. Ze worden trouwens bevestigd, zij het op een veel genuanceerder wijze, bij een overzicht van de drukkers-octrooien zoals ze door de Geheime Raad in de 16de eeuw werden verleend⁸. Het aandeel van Antwerpen bedraagt er 51,6%. Tot nagenoeg een zelfde verhouding, namelijk 57,6% komt L. Voet in zijn "Lexicon der boekdrukkers en -verkopers in de 16de eeuw". Laatstgenoemd overzicht laat bovendien toe om de regionale spreiding nader te preciseren. We onthouden eruit dat zo'n driekwart van de uitgeverijen in het hertogdom

4 Als typevoorbeelden in dit verband kunnen volgende verwijzingen gelden: H.L.V. DE GROOTE, "Vijftig jaar boekdrukkunst te Antwerpen, 1764-1814", Antwerpen, 1961; F. CLAES, "Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600", in "De Gulden Passer", 1971, pp. 130-229; J. PEETERS - FONTAINAS, "Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas", Antwerpen-Leuven, 1933.

5 M. SABBE, "La typographie anversoise au XVIe siècle", in "Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours", dl. 3, Brussel, 1925.

6 W. LE LOUP (o.l.v.), "H. Goltzius en Brugge, 1583-1983", Brugge, 1983, p.29.

7 L. VOET, o.c., dl. 1, p. 366; W. LE LOUP, o.c., p. 21; M. SABBE, o.c., p. 10.

8 M. BAELDE, "De toekenning van drukkersoctrooien door de Geheime Raad in de zestiende eeuw", in "De Gulden Passer", 1962, pp. 54-55.

PUBLIKATIEAANBOND VAN HULTHEM-BILIOTHEEK

Brabant gevestigd waren, ruim 15% in het graafschap Vlaanderen en amper 10% in Luik-Namen-Henegouwen⁹. Al even scherp dienden de regionale contrasten zich aan in de verkoopcijfers. Alleen al in Antwerpen werd, in 1566, circa 65% van de waarde van de boekenverkoop gerealiseerd. De volgende jaren werd er zelfs een kwasi monopolie in de verkoop gehaald, met een verhouding van ruim 80% in 1609 en van 85% in 1650¹⁰.

Het is precies deze interactie tussen de boekenproductie en het regionaal economisch gebeuren in de long run die we van meer nabij willen volgen. Al te zeer bleef de aandacht tot hiertoe tot de 16de eeuw beperkt¹¹.

Als uitgangspunt voor een systematische studie omtrent de regionale spreiding en het belang van de uitgeverijen in de Zuidelijke Nederlanden tijdens het Ancien Régime en het begin van de Nieuwe Tijden maakten we gebruik van de "Bibliotheca Hulthemiana". Zoals bekend werd deze bibliotheek, die in totaal zo'n 32.000 nummers en zo'n 60.000 volumes bevat, in de jaren dertig van de 19de eeuw geveild¹². Onomwonden werd trouwens in de veilingcatalogoog uit 1836 meegedeeld: "cette précieuse bibliothèque est la plus complète, pour tout ce qui concerne le pays, qu'aucun gouvernement ou particulier ait jamais réunie en Belgique"¹³. Al even betekenisvol is volgende passus, waarin Ch. Van Hulthem met recht en reden als de belangrijkste Vlaamse bibliotheek omschreven wordt: "Il était toujours au courant des publications nouvelles, et il ne se faisait pas de vente dans la Belgique, en Hollande, en France et sur les frontières de l'Allemagne, dans laquelle il ne fit acheter pour des sommes considérables, afin de compléter l'histoire de chaque science. De plus, il était en correspondance avec des savants Français, Italiens, Anglais et Allemands, dans le but d'obtenir plus promptement leurs nouveaux ouvrages"¹⁴.

9 L. VOET, "Lexicon der boekdrukkers en -verkopers in België (15de-16de eeuw)", in "De Gulden Passer", 1961, pp. 358-366.

10 L. VOET, "The Golden Compasses", o.c., dl. 2, pp. 470-494.

11 H. VERVLIEDT, "De typografie gedurende de 15de tot 18de eeuw", in "Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden", dl. 9, 1980, pp. 198-203.

12 C. VANDENBROEKE, "Het wetenschappelijk boek in Vlaanderen tijdens het Ancien Régime. Een kwantitatieve verkenning", in E. AERTS e.a. (eds.), "Studia Historica Oeconomica. Liber Amicorum H. Van der Wee", Leuven, 1993, pp. 279-295.

13 Bibliotheca Hulthemiana, p. LXV.

14 Bibliotheca Hulthemiana, p. LVIII.

CHRISTIAAN VANDENBROEKE

Bij het exciperen van deze catalogoog baseerden we ons enkel op het aantal nummers. Wanneer twee of meer publikaties onder één en hetzelfde nummer vermeld staan, werd enkel de eerste vermelding met precisering van datum en plaats van uitgave weerhouden. Het brengt ons op een totaal bestand van zo'n 26.000 eenheden. Hierin vertegenwoordigen de Zuidnederlandse publikaties, waarvan een heel kleine minderheid in participatie met buitenlandse centra plaats vonden, een aandeel van 15%¹⁵. Opvallend hierbij zijn evenwel de aanpassingen die zich, van periode tot periode, tussen de late 15de en het begin van de 19de eeuw aftekenen. Het chronologisch overzicht, uitgesplitst per kwarteeuw, laat zich als volgt samenvatten:

AANDEEL VAN ZUIDNEDERLANDSE PUBLIKATIES IN DE VAN HULTHEM-BIBLIOTHEEK

1471-1500 = 15,3%	1601-1625 = 25,9%	1701-1725 = 10,2%
1501-1525 = 17,3%	1626-1650 = 26,0%	1726-1750 = 5,5%
1526-1550 = 25,1%	1651-1675 = 18,5%	1751-1775 = 7,7%
1551-1575 = 37,5%	1676-1700 = 10,6%	1776-1800 = 10,6%
1576-1600 = 30,3%		1801-1825 = 12,9%

Een drieledige fasering laat zich hierbij onderscheiden. Tot en met het derde kwart van de 16de eeuw weten de Zuidelijke Nederlanden zich een al maar door belangrijker plaats op het internationale forum van de uitgeverijen te verwerven¹⁶. Een maximale verhouding van 37,5% wordt aldus bereikt in 1550-1575. Inzonderheid was dit een afgeleide van de sterke uitstraling van Antwerpen als centrum van het humanisme en van de internationale reputatie die de universiteit Leuven toen genoot. Vandaar dan ook de terechte opmerking van A. Vincent omtrent de universiteitsstad : "à Louvain, c'est la présence de l'Université qui explique la prospérité de nombreux typographes dont l'activité rayonne aussi en dehors des murs"¹⁷.

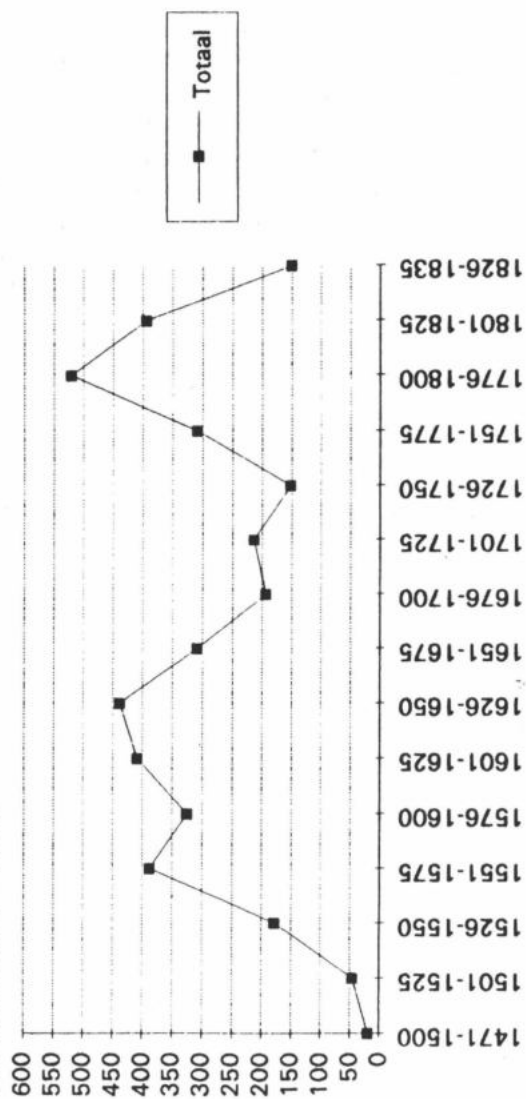
15 Omtrent het voorkomen van eventuele participaties, zie o.m. A. VINCENT, "La typographie en Belgique (sauf Anvers) au XVIe siècle", in "Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique", dl. 3, Brussel, 1925, p. 75; J. BRASSINE, "L'imprimerie à Liège jusqu'à la fin de l'ancien régime", Brussel, 1929, p. 39.

16 C. VANDENBROEKE, "Het boekenaanbod als spiegel van het secularisatieproces tegen het einde van het Ancien Régime", in "Beleid en Bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum Prof. M. Baelde", Gent, 1993, pp. 388-389.

17 A. VINCENT, o.c., p. 67.

Uitsplitsing van het publicatieaanbod per stad, 1470-1835 (%)

Algemeen totaal = 4.043

CHRISTIAAN VANDENBROEKE

Met ingang van de late 16de eeuw voltrok zich daarentegen, parallel met de economische achteruitgang, een steile afkalving van het publikatieritme in de Zuidelijke Nederlanden. Vooral in relatieve termen was dit het geval en dit tot en met het midden van de 18de eeuw. Bekijkt men de evolutie in absolute termen, dan dient zich een verdere nuancering aan. Tot en met het midden van de 17de eeuw bleef het publikatieritme immers toenemen, in die mate zelfs dat het Zuidnederlands boekenaanbod in 1626-1650 een derde hoger lag dan in 1576-1600 en ruim 13% hoger dan in 1551-1575 toen nochtans een recordniveau in de relatieve verhoudingen genoteerd werd. Het is duidelijk dat met de scheiding der Nederlanden ook het zwaartepunt in de uitgeverwereld compleet en duurzaam hertekend werd in het voordeel van het Noorden¹⁸.

Aan deze evolutie kwam rond het midden van de 18de eeuw een einde. Dit volgt zowel uit de relatieve waarden als uit het verhoogd publikatieritme dat opnieuw gerealiseerd werd. Tussen het tweede en het laatste kwart van de 18de eeuw werd het publikatieritme aldus met factor 3,4 opgetrokken. Het verder verloop aan het begin van de 19de eeuw is dan weer moeilijker te volgen. Aangenomen mag worden dat de Van Hulthem-bibliotheek meerdere lacunes vertoont voor de recentste periode¹⁹. De relatieve waarden spreken alvast voor zichzelf met een aandeel van bijna 13%. Ook al ligt dit niveau zowat twee derden lager dan het maximum uit het midden van de 16de eeuw, de heropstanding van de Zuidnederlandse uitgeverijen tegen het einde van het Ancien Régime blijft hoe dan ook bijzonder betekenisvol. Het is dan ook de vraag door welke centra dit réveil met name gerealiseerd werd?

Het chronologisch overzicht van het publikatieritme in de Zuidelijke Nederlanden vraagt als van zelf om een verdere verfijning. In essentie laat het zich tot een negental lokaliteiten (Brugge, Gent, Antwerpen, Leuven, Brussel, Mechelen, Doornik, Mons en Luik) herleiden vermits er, behalve voor de eerste doorsnede (1471-1500), steeds ruim 96% van het aanbod gedrukt werd. Voor de 15de eeuw, de periode van de zogenaamde incunabelen, bedraagt dit daarentegen maar 84%. Twee centra, namelijk Aalst en Oudenaarde, dienen immers tot de "pioniersperiode" gerekend te worden²⁰. Tot de allereerste drukkers van het land, die althans tijdelijk in deze Oostvlaamse steden actief waren, dienen Jan

18 L. VOET, "The Golden Compasses", o.c., passim.

19 C. VANDENBROEKE, "Het wetenschappelijk boek", o.c., p. 281.

20 M.F. LILAR, in "Het culturele leven in onze provincies", o.c., p. 126; A. VINCENT, "La typographie en Belgique au XVe siècle", in "Histoire du livre et de l'imprimerie", dl. 2, Brussel, 1924, pp. 61-67.

PUBLIKATIEAANBOND VAN HULTHEM-BILIOTHEEK

van Westfalen en Dirk Martens (Aalst) alsook Arent de Keyser (Arnoldus Cesaris) te worden vermeld en dit op een ogenblik dat er in de Zuidelijke Nederlanden in totaal nog maar een vijftiwintigtal namen van drukkers bekend waren²¹.

UITSPLITSING VAN HET PUBLIKATIEAANBOD PER STAD,
1471-1835 (%)

	Brugge	Gent	A'pen	Leuven	Brussel	Mechelen	Doornik	Mons	Luik	Totaal
1471-1500	5,3	10,5	31,6	26,3	10,5	—	—	—	—	19
1501-1525	—	4,4	48,9	44,4	2,2	—	—	—	—	45
1526-1550	4,0	4,0	61,0	23,7	—	—	—	—	6,8	177
1551-1575	2,8	5,4	69,8	13,9	1,5	—	—	—	6,4	388
1576-1600	0,6	1,5	71,7	11,1	4,9	0,9	—	2,5	5,5	325
1601-1625	1,5	3,7	59,2	11,5	13,4	1,7	2,2	0,5	3,9	409
1626-1650	2,1	1,8	47,2	17,5	17,3	1,8	3,6	5,0	2,1	439
1651-1675	2,9	4,9	40,5	11,0	23,3	5,5	2,9	2,9	5,5	309
1676-1700	3,6	7,3	31,6	8,3	25,4	1,6	1,6	1,6	13,5	193
1701-1725	3,3	7,5	19,7	7,0	45,5	2,3	0,5	1,4	7,0	213
1726-1750	7,2	6,6	15,8	12,5	36,8	5,3	0,7	2,6	5,3	152
1751-1775	3,2	10,4	9,7	18,8	32,4	4,9	1,9	1,6	10,4	309
1776-1800	4,2	12,5	7,1	7,5	43,8	3,6	0,6	2,3	13,8	521
1801-1825	1,5	25,6	3,0	4,6	50,3	2,3	2,8	1,5	4,8	394
1826-1835	1,3	30,7	2,7	6,0	50,7	2,0	2,0	2,7	2,0	150
TOTAAL :	2,7	8,9	35,2	12,1	25,8	2,4	1,5	1,9	6,7	4.043

Boeken drukken en op de markt brengen was inzonderheid een Brabantse aangelegenheid. Onder de top drie voor de beschouwde periode ressorteerden achtereenvolgens Antwerpen (35,2%), Brussel (25,8%) en Leuven (12,1%). De nummer één in Vlaanderen was Gent (8,9%), op zeer grote afstand gevolgd door Brugge (2,7%). In Wallonië gold Luik als het belangrijkste centrum (6,7%), hierin op zeer grote afstand gevolgd door Mons (1,9%).

Binnen de rangorde van de belangrijkste centra tekent zich evenwel over de eeuwen heen een merkwaardige hertekening af. Bijzonder spectaculair is aldus de positionering van Antwerpen. Tot en met het einde van de 16de eeuw won de Scheldestad continu aan belang, in die mate zelfs dat 7 op 10 van de Zuidnederlandse publikaties uit de tweede helft van de eeuw daar uitgebracht werden²². Nadien kende deze sector er een

21 Zie o.m. "Notice sur Colard Mansion, libraire et imprimeur de la ville de Bruges en Flandre, dans le XVe siècle", Parijs, 1829 (Van Praet); A. SCHOUTEET, "Jan Van Hilten en andere onbekende Brugse drukkers uit de XVde en de eerste helft van de XVIde eeuw", in "De Gulden Passer", 1972, pp. 11-25.

22 Nog hogere verhoudingen waren aan de orde in de boekenverkoop. Cfr. L.VOET, "The Golden Compass", o.c., dl. 2, pp. 470-494.

CHRISTIAAN VANDENBROEKE

continue achteruitgang, zodat het relatief belang van de Scheldestad tegen het begin van de 19de eeuw met ca. 3% echt marginaal was geworden²³. Nadien volgde opnieuw een licht herstel. In 1846 werden te Antwerpen 8% van alle actieven in Belgische drukkerijen geteld en 12% van alle ondernemersdrukkers²⁴.

Een analoge evolutie, zij het minder uitgesproken, laat zich voor Leuven aanwijzen. De relatieve achteruitgang van de universiteitsstad kwam bovendien reeds vanaf het tweede kwart van de 16de eeuw op gang. Het voorkomen van enkele gerenomeerde drukkersdynastieën die generaties lang actief bleven (cfr. Zangrius; Velpius) konden deze neergang allerminst beletten²⁵. Zelfs de oprichting van een academische drukkerij in 1759, een initiatief dat de steun genoot van de Neny, zorgde voor nauwelijks meer dan een korte onderbreking in dit neergaand proces²⁶. Tegen het einde van het Ancien Régime was Leuven dan ook nog nauwelijks goed voor zo'n 5% van het boekenaanbod in de Zuidelijke Nederlanden. Een scherpere illustratie van een ingedommelde" universiteitsstad kan men moeilijk vinden!

Het nieuwe boegbeeld op het vlak van de drukkerijen-uitgeverijen werd zonder meer Brussel. Allesbehalve lag dit voor de hand. Begin 16de eeuw kwam er immers een tijdlang geen enkel atelier voor²⁷. Met het midden van de 16de eeuw kwam evenwel de kentering, gevolgd door een gestage opgang van Brussel als belangrijkste uitgeverscentrum in de Zuidelijke Nederlanden. De vaststelling van A. Vincent onderschrijft dit ten volle : "à Bruxelles ... il faut descendre jusqu'en 1557 pour assister à l'introduction réelle de l'imprimerie"²⁸. Vooral in de 18de eeuw voltrok zich de grote doorbraak, zodat er voortaan een derde tot de helft van alle publikaties uitgebracht werden. Deze dominante positie werd trouwens in 1769 nog versterkt met de oprichting van een "imprimerie royale" door Maria-Theresia²⁹.

Niet onbelangrijk in dit verband was tevens het feit dat Chr. Plantijn, per ordonnantie van 10 juni 1570, tot "architypographe" was aangesteld.

23 H.L.V. DE GROOTE, o.c., passim.

24 J. VERHELST, "De Antwerpse drukkerijen, 1794-1914", in "De Gulden Passer", 1966, p. 21.

25 A. VINCENT, "La typographie ... au XVIe siècle", o.c., p. 74.

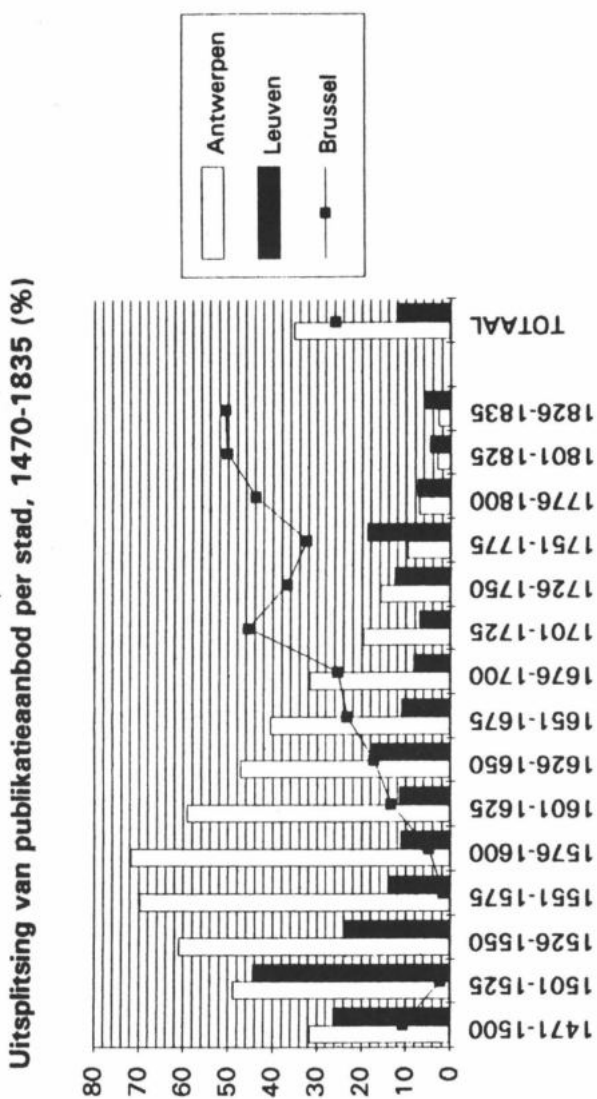
26 J. SMEYERS e.a., in "Het culturele leven", o.c., p. 21.

27 A. VINCENT, "La typographie ... au XVe siècle", o.c., p. 67.

28 A. VINCENT, "La typographie ... au XVIe siècle", o.c., p. 68.

29 A. PUTTEMANS, "La censure dans les Pays-Bas Autrichiens", Brussel, 1935, p. 138. Bekende Brusselse drukkers uit de 18de-begin 19de eeuw waren o.m.

PUBLIKATIEAANBOD VAN HULTHEM-BILIOTHEEK

Foppens, Lemaire, Frickx, Flon, Hayez, Alexandre, Boubers, Weissenbruch, Vleugaert, T'Serstevens, De Mat, Hublou en Pauwels. Interne vetes tussen de Brusselse uitgevers kwamen o.m. aan het licht in een schampschrift uit 1776 : "La candeur bibliographique ou le libraire honnête-homme, récit dédié à la Pucelle, belle-soeur d'Emanuel (Flon)", à Bibliopolis.

CHRISTIAAN VANDENBROEKE

Daarnaast is, voor Brabant, nog een beperkte activiteit voor Mechelen aanwijsbaar en dit vanaf de late 16de eeuw. Het gaat om een tiental titels per kwarteeuw, waarmee het relatief belang van deze stad op 2,4% kan bepaald worden³⁰. Iets hogere verhoudingen werden er genoteerd in 1651-75 alsook rond het midden van de 18de eeuw (5%).

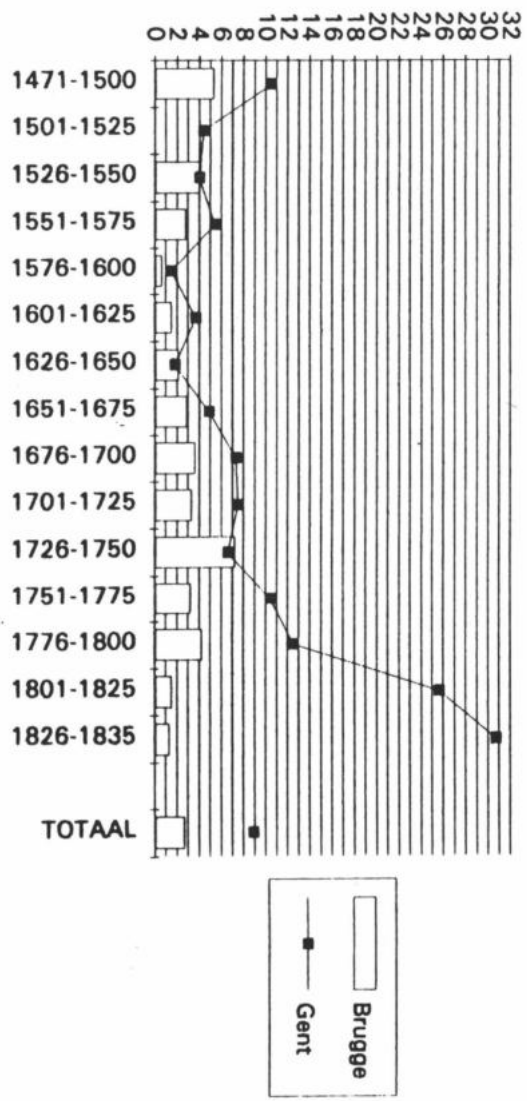
Veruit het belangrijkste centrum in Vlaanderen werd gevormd door Gent. Gemiddeld, voor de ganse periode, werden er zo'n 9% van de publikaties uitgebracht. Wel tekenen zich hierbij, over de eeuwen heen, enkele markante kenteringen af. Goed vertegenwoordigd voor de 15de eeuw met 10,5% van het aanbod, verloor het drukken en uitgeven te Gent nagenoeg alle betekenis tegen het einde van de 16de-begin 17de eeuw. Een geleidelijk herstel trad er in vanaf de periode 1651-75 toen een relatief aandeel van zo'n 5% werd gehaald. Nadien volgde een opgemerkte toename van de activiteiten, in die mate zelfs dat Gent tegen het einde van het Ancien Régime tot het tweede belangrijkste centrum in de Zuidelijke Nederlanden was uitgegroeid met een relatief aandeel van ruim 25% van het publikatieaanbod³¹. Begin 19de eeuw liep dit zelfs op tot 30%, al kan deze verhouding enigszins overschat zijn door het vlotter beschikbaar zijn van Gentse uitgaven in de finale uitbouw van de Van Hulthem-bibliotheek. Hoe dan ook werd, voor de late 18de-begin 19de eeuw, een vrij grote activiteit aan de dag gelegd door meerdere Gentse drukkers-uitgevers zoals o.m. B. Poelman, Ph. Gimblet, J. Begyn, G.L. Schamp, A.B. Steven, Houdin, J.F. Vander Schueren, G. De Busscher, Vander Schelde en P.J. Bogaert de Clercq³².

30 Onder de bekendste Mechelse drukkers vermelden we voor de 17de eeuw H. Jaye, voor de 18de eeuw P.J. Hanicq.

31 Voor de late 18de-begin 19de eeuw te Gent, zie o.m. R. DELBAERE, "Enkele bronnen voor de sociale geschiedenis te Gent (1794-1914)", in "Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent", 1962, pp. 41-75; A. VIAENE, "De drukkersfamilie De Busscher. Brugge en Gent, 1770-1852", in "Biekorf", 1962, pp. 33-40.

32 Een verdere uitdieping van deze problematiek zou o.m. kunnen inhouden dat het te Gent uitgebracht publikatieaanbod uit de Van Hulthem-bibliotheek getoetst wordt aan plaatselijke bibliografische overzichten (vb. F. Van Der Haeghen, "Bibliographie Gantoise"). Het vormt een onderdeel in een meer systematisch onderzoek naar de drukkersactiviteiten in Vlaamse steden tijdens de Nieuwe Tijden en de 19de eeuw zoals het aan de R.U.G. in voorbereiding is.

Uitsplitsing van het publicatieaanbod per stad, 1470-1835 (%)

Weinig denderend was daarentegen de inbreng van Brugge. Weliswaar speelde deze stad een eersterangsrol bij de ontluikende typografie. Met het verlies van de economische draagkracht deemsterde ook de typografische bedrijvigheid weg. Enkele bekende namen ten spijt, zoals H. Goltzius, H. de Croock of P. de Clerck, kon Brugge doorheen de Nieuwe Tijden nog maar amper een marginale plaats innemen met een aandeel van 2,7% van het globale aanbod³³. Alleen voor de 18de eeuw lag dit iets hoger met een gemiddelde inbreng van 4,4%³⁴. Tegen het einde van het Ancien Régime wordt trouwens ook in de provinciesteden Oudenaarde, Kortrijk, Ieper en Aalst, zij het op kleine schaal - al dan niet opnieuw - met het uitgeven van drukwerk gestart.

Vanuit Wallonië, in de synthesesetabel vertegenwoordigd door Luik, Mons en Doornik, werd gemiddeld voor zo'n 10% van het aanbod gezorgd. In essentie was het Luik dat hiervoor instond (6,7%). Het klopt inderdaad wat J. Brassine laat opmerken : "dès le XVIIe siècle, l'imprimerie avait pris à Liège un grand développement"³⁵. Hoge scores werden er vooral bereikt tegen het einde van de 17de eeuw alsook tijdens het laatste kwart van de 18de eeuw, toen het relatief aandeel zelfs tot 13,5% van het Zuidnederlands aanbod opliep. Met name tegen het einde van het Ancien Régime was er de zogenaamde "bende van vier" actief (Bassompierre, de Boubers, Tutot en Plomteux), waarbij o.m. courant tot frauduleuze praktijken en "nadrukken" werd overgegaan³⁶. Ook in tal van kleinere Waalse steden kon toen trouwens een niet onaardige activiteit op het vlak van het drukken en uitgeven genoteerd worden, zoals o.m. te Luxemburg, Bouillon, Spa en Namen. Met name te Bouillon werd aldus, in 1767, de "société typographique" opgericht, waarvan het beheer kort nadien in handen kwam van P. Rousseau en Weissenbruch³⁷. Ook in Namen waren, doorheen de 18de eeuw, steeds enkele drukkers actief. Een rapport uit 1781, voorgelegd aan de Financieraad, wist nochtans te melden dat het er niet veel zaaks was met "l'industrie du livre"³⁸.

Tot slot hergroeperen we nog even het totale gegevensbestand zoals het uit de Van Hulthem-bibliotheek werd overgenomen, inclusief dus het publikatieaanbod dat in kleinere centra werd voortgebracht. Drie onder-

33 W. LE LOUP, o.c., pp. 29-33.

34 Y. VANDEN BERGHE, in "Het culturele leven", o.c., p. 152.

35 J. BRASSINE, o.c., p. 33.

36 D. DROIXHE, in "Het culturele leven", o.c., pp. 95-96.

37 J.J. HEIRWEGH - R. MORTIER, *ibidem*, pp. 75-76.

38 T. PISVIN, "La vie intellectuelle à Namur sous le régime autrichien", Leuven, 1963, p. 148.

PUBLIKATIEAANBOND VAN HULTHEM-BILIOTHEEK

verdelingen worden hierbij aangebracht, namelijk voor Vlaanderen, Brabant en Wallonië :

REGIONALE UITSPLOTSING VAN HET PUBLIKATIEAANBOD UIT DE VAN HULTHEM-BIBLIOTHEEK (%)

	Vlaanderen	Brabant		Wallonië
1471-1500	31,6	68,4		---
1501-1550	7,7	86,9		5,4
1551-1600	5,6	86,8		7,6
1601-1650	5,8	84,8		9,4
1651-1700	9,8	75,5		14,7
1701-1750	14,5	72,9		12,6
1751-1800	17,1	64,1		18,8
1776-1825	22,6	62,0		15,4
1801-1835	29,8	60,7		9,5

De krachtlijnen uit het sterk gedetailleerd beeld, toegespitst per lokaliteit, krijgen aldus een verdere regionale onderbouwing. Uiteraard zijn het, de ganse Nieuwe Tijden door en tot en met het begin van de 19de eeuw, vooral Brabantse centra die het publikatie-aanbod beheersen. Ook al tekenen zich hierbij enkele interne herschikkingen af; het belet allerminst dat zowat tweederden tot viervijfden van het aanbod vanuit Brabant gerealiseerd werd. Heel in het bijzonder was dit het geval tijdens de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw, meteen de hoogconjunctuur van de "officina Plantiniana". Toen liep het relatief belang van Brabant zelfs op tot zo'n 85%. Nadien werd deze dominante positie geleidelijk afgezwakt. Vooral met de doorbraak van Brussel als uitgeverscentrum bij uitstek bleef het aandeel van deze provincie op een niveau van ruim 60% behouden.

Het publikatieaanbod vanuit Wallonië, vooral gedragen door Luik, kent een grilliger verloop. Een maximale inbreng, van een orde van 15%, werd er genoteerd tussen 1650 en 1825. Enigszins bevreemdend lijkt er de scherpe terugval bij het begin van de 19de eeuw, een terugval die vooral in het Luikse opvalt. Voor Henegouwen werd daarentegen rond 1800 een lichte toename tot 4 à 5% genoteerd.

Het meest opvallend is evenwel het verloop van het publikatieritme in Vlaanderen. Vrij sterk vertegenwoordigd in de beginjaren van de typografie, met centra als Brugge, Gent, Aalst en Oudenaarde, tekent zich bij de aanvang van de 16de eeuw een compleet verval af. Tijdelijk was het publikatieaanbod er nagenoeg onbestaande met een aandeel van amper 5%. Vanaf de late 17de eeuw - en merkwaardig genoeg dus vol-

CHRISTIAAN VANDENBROEKE

ledig gelijklopend met de volle expansie van de huisnijverheid (proto-industrie) in Zuid- en Binnen-Vlaanderen - onderscheidt deze regio zich door een duurzaam herstel van het publikatieaanbod³⁹. In essentie tekent het zich af te Gent, maar tal van andere centra en provinciesteden (Brugge, Kortrijk, Oudenaarde, Ieper, Dendermonde, Sint-Niklaas, Aalst) spelen op diezelfde tendens in. Het effect laat zich alvast afmeten in een hernieuwd aandeel op de Zuidnederlandse boekenmarkt van bijna 30%. Dit alles frappeert des te meer daar bepaalde micro-studies i.v.m. het toneellevens en het oprichten van toneelgenootschappen in diezelfde streek en voor dezelfde periode eveneens en evenzeer op een sterk expansief, dynamisch verloop wijzen⁴⁰. Zou het dan toch waar zijn dat het dichtbevolkte Vlaanderen met zijn sterke uitbouw van semi-industriële activiteiten doorheen de 18de eeuw van een relatieve welstand genoot, waarvan de directe afgeleiden zelfs in socio-culturele parameters te vatten zijn? De evolutie van het publikatieritme spreekt deze hypothese uit de sociaal-economische geschiedenis alvast niet tegen, integendeel.

CHR. VANDENBROEKE
Universiteit Gent

³⁹ C. VANDENBROEKE, "Sociale geschiedenis van het Vlaamsse volk", Leuven, 1984, passim.

⁴⁰ E. VANDER STRAETEN, "Le théâtre villageois en Flandre", Brussel, 1881; L. DHONDT, "Het debuut van De Borchgrave, het kultuurbewustzijn van de nieuwe plattelandsburgerij en de Brabantse Omwenteling", in "Wetenschappelijke Tijdingen", 1978, pp. 3-10; id., in "Het cultureel leven", o.c., p. 127

Namens de redactie: we ontvingen van em. prof. dr. P. Lenders (Ufsia) een korte nota waarin hij kritische aantekeningen formuleert met betrekking tot een recente publicatie van prof. dr. C. Lis (VUB) en prof. dr. H. Soly (VUB, RUG). Laatstgenoemden hebben, op vraag van de redactie, een wederwoord geschreven. We drukken beide korte teksten na elkaar af, de discussie wordt - wat dit tijdschrift betreft - daarmee als afgesloten beschouwd.

Piet LENDERS

Nota betreffende de collocatie op verzoek in het achttiende-eeuwse graafschap Vlaanderen

Een van de schandelijke, algemeen aanvaarde procedures van het Ancien Regime bestond erin familieleden of andere naastbestaanden, met wie de omgang om een of andere reden moeilijk was, zonder enige tijdsbepanking te doen opsluiten. Die hechtenis kon soms lijken op een oubliette.

Het verschijnsel werd van meerdere zijden belicht door C.Lis & H.Soly in hun werk *Te gek om los te lopen? Collocatie in de achttiende Eeuw* (Turnhout, 1990). Zij beschuldigden de samenleving van het Ancien Regime ervan deze praktijk zonder compassie of protest aanvaard en eraan meegewerkt te hebben. Zelfs progressistische politici of ambtenaren zagen er geen graten in. "Over opsluiting op verzoek repten Fierlant en Vilain XIII met geen woord. Dat wekt geen verwondering.... hun doelgroepen hadden niets gemeen met de mannen en vrouwen, die op verzoek werden opgesloten". En verder heette het: "Dit soort collocatie kreeg geen aandacht in België"¹.

Nu waren deze beide vernoemde personages niet de eersten de besten. Goswin de Fierlant (1735-1804) was achtereenvolgens raadsheer van de Geheime Raad, voorzitter van de Grote Raad van Mechelen en voorzitter van de Geheime Raad. Jean Jacques Philippe Vilain XIII (1712-1777) was twee en twintig jaar lang voorzitter van de Staten van Vlaanderen en voorschepen-burgemeester van Gent en auteur van een aantal belangrijke publicaties.

Klaarblijkelijk hebben de auteurs over een scherp protest van de tweede heen gezien en ook de verwijzingen van wijlen professor Paul Bonenfant betreffende de eerste uit het oog verloren.

1 C.LIS & H.SOLY, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18e Eeuw Turnhout*, 1990, p.162 en 237.

PIET LENDERS

Daarbij was er een wet, die voor Vlaanderen was uitgevaardigd, en in haar artikel 20 de arbitraire collocatie uitdrukkelijk verbod en bestrafte, namelijk de Theresiaanse ordonnantie van 18 februari 1773. Deze tekst werd reeds in 1901 in de grote reeks der ordonnantieboeken opgenomen.

Maar laten wij de betreffende teksten nu even ter hand nemen.

In het grote boek, dat hem beroemd maakte en in 1841 nog een tweede druk kreeg, heeft burggraaf Vilain XIII een gloeiende aanklacht tegen dit gebruik geformuleerd. Dit werk heeft als titel *Memoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et les fainéants à leur propre avantage et de les rendre utiles à l'état* en werd in eerste uitgave te Gent uitgebracht in 1775. Het handelde vooral over de penitentiaire instelling, die op zijn initiatief in functie was getreden. In het werk heette hij de collocatie op verzoek *'un abus qui fait honte a la société'*.

Wij brengen ter informatie hieronder integraal de voornaamste protestpassages. Voor het goede begrip van deze teksten weze duidelijk gesteld dat de auteur met *'l'Etat'* steeds de Staten van het graafschap Vlaanderen bedoelt, met *'l'assemblée des Députés'* de bestendige deputatie van die Staten en met *'administrations respectives'*, de schepencolleges of andere rechtbanken, die het betreffende collocatievonnis uitspraken. De auteur stelt in zijn boek:

'Avant de finir ce chapitre nous avons encore une dernière observation à faire. Elle consiste dans un abus qui fait honte à la société: l'on trouve dans les maisons de correction, et même dans la nôtre, des gens que les parents ont fait colloquer pour dérèglement de moeurs ou inconduite; l'autorisation des gens de loi est sans terme *jusqu'à résipiscence*. Les parents, très souvent intéressés personnellement à leur detention pour jouir de leurs biens, laissent languir ces prisonniers.

L'état n'est-il pas intéressé à ce que de semblables abus soient prévenus par une loi expresse qui interdise à tout juge de consentir à la détention de quelqu'un sans terme? Ces malheureux n'ayant pas la voix assez forte pour faire parvenir leurs plaintes au gouvernement, l'Etat, dis-je, n'est-il pas tenu de faire connaître ces abus?

A l'effet non seulement de prévenir que des semblables détentions indéterminées aient lieu désormais, mais aussi de suggérer à ceux qui sont actuellement détenus sans terme, le moyen d'être délivrés, s'ils le méritent, on propose à l'égard de ces derniers, de faire une liste de tous ceux qui se trouvent dans ce cas avec une note de leur comportement et de la remettre à l'assemblée des députés, qui seront tenus de l'envoyer aux administrations respectives avec le nom et la qualité du détenu

COLLOCATIE OP VERZOEK

de leur département. Celles-ci après avoir ouï les intéressés, seront tenus de faire parvenir soit un consentement pour l'élargissement, soit une nouvelle autorisation à terme selon l'exigence du cas².

Het ergste wat de auteur kon aanvaarden was een '*autorisation à terme*', die alleen na onderzoek mocht gegeven worden en in de plaats van een '*autorisation sans terme jusqu'à résipiscence*' moest komen. Hij erkende echter dat het misbruik moeilijk uit te roeien was. Zelfs in het nieuwe Gentse correctiehuis, - même dans la nôtre - schreef hij openlijk, waren hem nog gevallen van willekeurige gevangenzetting gesignaleerd.

Ook Goswin de Fierlant heeft zijn bezwaren tegen arbitraire collocaties geuit en heeft Vilain XIII ervoor gewaarschuwd dat zijn correctiehuis geen vergeethuis of oubliëtte mocht worden. Paul Bonenfant schreef daarover:

'Fierlant, qui avait manifesté à plusieurs reprises la crainte qu'il n'y eut des collocations arbitraires, avait fait ajouter un article encore, où il était dit expressément que personne ne pouvait être reçu dans la maison que sur décret ou sentence de son juge compétent ou sur décret du gouverneur général commuant une peine en détention. Une amende de cent écus, sans préjudice des dommages et intérêts, était prévue à charge du directeur de la maison en cas de contravention à cette règle³'.

De beide auteurs, de socioloog en economist Vilain XIII en de jurist de Fierlant, zaten inzake aufgeklärte overtuigingen klaarblijkelijk op de zelfde golflengte.

Het is onnodig het artikel 20 van de ordonnantie van 18 februari 1773 letterlijk te reproduceren. Het is in het Nederlands gesteld en werd door de hierboven aangehaalde tekst van Bonenfant correct samengevat. De directeur van het Gentse correctiehuis wordt er met een boete van honderd pattacons bedreigd bij opname van dit soort gevangenen⁴.

De bezorgdheid om een goede rechtspleging en een verantwoorde hechtenis was niet alleen eigen aan Statenvoorzitter Vilain XIII en raadsheer Fierlant. Ook in Brabant werd zij vanaf de jaren zeventig

2 J.J.P.VILAIN XIII, *Memoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et les fainéants à leur propre avantage et de les rendre utiles à l'Etat, proposé à l'assemblée des députés et présenté aux corps et administrations des Etats de Flandre*, Gent, 1775, p. 104; 2e uitg., Brussel, 1841, p.200.

3 P.BONENFANT, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'ancien Regime*, (Académie royale de Belgique, Classe des Lettres, mémoires in 8°, T. XXXV) Brussel, 1934, p.289.

4 Zie *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, dl.X, Brussel, 1901, p.345.

PIET LENDERS

voorwerp van een groeiende zorg. Hier was het Joseph de Crumpipen (1737-1809), die het voortouw nam. Hij was sinds 1769 kanselier van Brabant en als dusdanig voorzitter van de Justitieraad van het hertogdom. Men weet van hem dat hij bij zijn jaarlijks bezoek aan de Brusselse gevangenis bij de poort van Halle met speciale zorg de dossiers nazag van de gevangenen, wier proces al jaren aanliep of... na jaren nog niet begonnen was. Vanaf 1785 voerde hij die inspectiebezoeken op tot vier per jaar met als speciaal objectief de controle op de vastzetting zonder veroordeling en de bedoeling desnoods rechters en officieren, die hun plicht verwaarloosden, tot de orde te roepen⁵.

Het is daarom wel duidelijk dat men zowel te Brussel als te Wenen en te Gent bewust was van een euvel, dat onmiddellijk moest uitgeroeid worden. Daarvoor werd het nodige ondernomen. Het is dan ook jammer dat een overigens waardevol werk wat ontsierd werd door een overhaaste en al te apodictische uitspraak. De Zuidelijke Nederlanden waren - althans in een bepaald gedeelte van de leidende standen - moderner en menselijker dan men geredelijk aanneemt.

5 J.L.PETIT, Joseph de Crumpipen (1737-1809), Les idées d'un haut fonctionnaire et magistrat des Pays-Bas autrichiens sur la justice de son temps, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, dl.54, 1986, p.140-141.

Collocatie en verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden

Piet Lenders heeft gelijk: Goswin de Fierlant en Jean Jacques Philippe Vilain XIII hebben, respectievelijk in 1773 en in 1775, wel degelijk aandacht geschonken aan het fenomeen van de collocatie, dit is de opsluiting van een persoon wegens 'krankzinnigheid' of '*quaed gedragh*' op verzoek van familieleden (soms ook van voogden of armmeesters)¹. We zijn hem dankbaar voor deze rechtzetting². Naar aanleiding van zijn 'Nota' wensen we evenwel enkele punten te verduidelijken.

Als we hem goed begrijpen, verwijt Lenders ons dat we 'progressistische' ambtenaren of politici zoals Fierlant en Vilain XIII geen recht hebben doen wedervaren: 'De Zuidelijke Nederlanden waren - althans in een bepaald gedeelte van de leidende standen - moderner en menselijker dan men geredelijk aanneemt', zo concludeert hij. We hebben dat nooit in twijfel getrokken, wel integendeel!

In de laatste twee hoofdstukken van ons boek hebben we zeer nadrukkelijk gewezen op de vernieuwende bijdragen die verlichte geesten uit de hogere kringen in de jaren zestig en zeventig van de achttiende eeuw leverden op het gebied van strafrecht en gevangeniswezen: Vilain XIII zette een stap voorwaarts door de opvoeding en verbetering van de gedetineerden centraal te stellen (p. 158); gevolmachtigd minister Karl von Cobenzl was sterk beïnvloed door de publikaties van Cesare Beccaria en trachtte diens ideeën over berechtingspraktijken toe te passen (p. 159); Fierlant was van oordeel dat niemand in een correctiehuis opgesloten mocht worden tenzij de betrokkene op een rechtmatige manier was veroordeeld, en hij schonk bijzondere aandacht aan het

1 P. LENDERS, Nota betreffende de collocatie op verzoek in het achttiende-eeuwse graafschap Vlaanderen, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, XLVIII, pp. 193-196 De auteur schrijft C. LIS en H. SOLY, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw*, Turnhout, 1990, p. 237, evenwel ten onrechte de volgende uitspraak toe: "Dit soort collocatie kreeg geen aandacht in België". In feite staat er: "De collocatie tijdens het Ancien Regime heeft tot nog toe weinig aandacht van de Belgische historici gekregen", wat naar onze mening de waarheid geen geweld aandoet.

2 In de herziene, Engelse uitgave *Disordered Lives: Eighteenth-Century Families and Their Unruly Relatives*, Cambridge, Polity Press, 1995 (ter perse), hebben we onze 'al te apodictische uitspraak' genuanceerd.

vraagstuk van de preventieve hechtenis (pp. 160-162); aan de basis van het regime in de nieuwe penitentiaire inrichtingen te Gent en te Vilvoorde lag het geloof in de perfectibiliteit van de mens, wat concreet betekende dat het disciplinaire project niet op bestraffing was gericht, maar op reëducatie en reïntegratie, en dat de termijn van de hechtenis volgens Fierlant in verhouding tot het misdrijf of het wangedrag behoorde te staan (pp. 203-208). We hebben bovendien onderlijnd dat het niet bij een stroom van woorden bleef, zoals onder meer blijkt uit de ordonnantie van 10 oktober 1774, die stipuleerde dat de bevoegde rechters aan het verblijf in een 'verbeterhuis' voortaan een welbepaalde termijn dienden te verbinden en dat alleen zij gemachtigd waren om een collocatie te verlengen, waarbij zij behoorden te onderzoeken of het gedrag van de opgeslotene zulks wettigde (p. 177). Deze ordonnantie is veel belangrijker dan die van 18 februari 1773 (aangehaald door Lenders), omdat zij voor het hele grondgebied van de Oostenrijkse Nederlanden gold, terwijl die van het voorgaande jaar alleen op het provinciaal correctiehuis te Gent betrekking had.

De uitspraken van Fierlant en Vilain XIII betreffende de collocatie mogen ongetwijfeld als kritische geluiden of, zo men wil, als 'proteststemmen' worden bestempeld. De teksten die Lenders citeert, laten er evenwel geen twijfel over bestaan dat beiden uitsluitend bekommerd waren om de mogelijke misbruiken waartoe de collocatiepraktijk aanleiding kon geven, in het bijzonder de bereidheid van de (stedelijke) magistraten om de duur van de opsluiting te laten afhangen van de graad van 'beterschap', wat uiteraard het risico inhield dat de ongewenste persoon in het vergeetboek geraakte. Als jurist wees Fierlant deze praktijk radicaal af, omdat zij erop neerkwam dat de supplianten het recht in eigen handen namen. Als verlicht denker kon hij zo'n handelwijze evenmin accepteren, want een onrechtmatige hechtenis was onverenigbaar met '*la liberté du citoyen*' (p. 161). Vilain XIII tekende daartegen eveneens protest aan, zoals Lenders terecht aanstipt. Het dient evenwel te worden opgemerkt dat zijn 'gloeiende aanklacht' niet tegen de collocatie als zodanig was gericht, maar tegen de opsluiting voor onbepaalde duur: het was dit misbruik dat hij als '*un abus qui fait honte à la société*' brandmerkte³.

Misbruiken: daar ging het inderdaad om, zowel bij Fierlant als bij Vilain XIII, waarbij zij vooral aan gegoede families dachten: eerstgenoemde legde er de nadruk op '[que] *l'incarcération injuste...plonge l'honnête homme dans un abîme d'horreur*' (p. 161) en laatstgenoemde verklaarde dat ouders die hun kinderen in een inrichting lieten wegwijnen

3 Het citaat komt uit P. LENDERS, *art.cit.*, p. 194.

COLLOCATIE EN VERLICHTING

dit zeer vaak deden '*pour jouir de leurs biens*'⁴. In dat opzicht verschilden hun opvattingen niet van die van verlichte ambtenaren en (gezagsgetrouwe) politici in andere Westeuropese landen aan het eind van het Ancien Regime. Zo voerden de Franse ministers Malesherbes, Amelot en Breteuil in de jaren zeventig en tachtig talrijke hervormingen door die tot doel hadden goeie families te verhinderen misbruik te maken van de '*lettres de cachet*'. Net zo min als Fierlant en Vilain XIII kanten zij zich evenwel tegen het systeem van de opsluiting op verzoek, omdat zij deze praktijk onontbeerlijk achtten ter verdediging van de familie-eer. Alleen overtuigde tegenstanders van het vorstelijk absolutisme zoals Simon Linguet en Honoré de Mirabeau brandmerkten de *lettres de cachet* als manifestaties van pure willekeur en eisten de afschaffing ervan⁵. Fierlant en Vilain XIII hadden geen enkele reden om zulke radicale ideeën toe te juichen. Enerzijds werd de overweldigende meerderheid van de akten van collocatie in de Oostenrijkse Nederlanden niet door of in naam van de vorst ondertekend, laat staan geredigeerd, maar door de schepenenbanken. Anderzijds hadden zij er als leden van vooraanstaande families geen belang bij een procedure te verwerpen die hun standgenoten in staat stelde schandaal te vermijden door een 'onhandelbare persoon' achter slot en grendel te zetten⁶. Wat hen interesseerde, was dat de procedure volgens de regels verliep en dat er controle werd uitgeoefend⁷.

Tot slot: volgens Lenders beschuldigen wij 'de samenleving van het Ancien Régime ervan deze praktijk zonder compassie of protest aan-

4 Idem.

5 B.E. STRAYER, *Lettres de cachet and Social Control in the Ancien Regime, 1659-1739*, New York, 1992, pp. XI-XII, 143-144, 146, 149-150.

6 Als raadslid was Fierlant op de hoogte van de talrijke verzoeken om opsluiting die door adellijke families en verwanten van magistraatsleden bij de Geheime Raad werden ingediend en die bijna alle positief werden geadviseerd. Algemeen Rijksarchief Brussel, Geheime Raad, Oostenrijks regime, nrs. 650-654. Over deze en gelijksoortige dossiers bereiden we een studie voor.

7 We blijven erbij dat "hun doelgroepen niets gemeen hadden met de mannen en vrouwen die op verzoek van familieleden werden opgesloten". Fierlant en Vilain XIII waren essentieel bekommerd om de uitbreiding van de bedelarij en de landloperij. Het is niet louter toeval dat zij hun bezwaren tegen vormen van 'willekeurige' opsluiting in 1773 en 1775 formuleerden: in tegenstelling tot de magistraten van de grote Brabantse en Vlaamse steden waren zij er helemaal niet voor te vinden dat personen die geen strafbare feiten gepleegd hadden in een provinciaal correctiehuis zouden worden opgenomen. Voor nadere toelichtingen raadplege men C. LIS en H. SOLY, *Opgepakt of uitgestoten: gevangen in het provinciaal correctiehuis te Vilvoorde, 1779-1784*, in: H. SOLY en R. VERMEIR (eds.), *Beleid en Bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof.dr. M. Baelde*, Gent, 1993, pp. 251-269.

vaard en eraan meegewerkt te hebben'. Dat is een misvatting. Wij beschuldigen niemand. Het doel van ons boek is aan te tonen dat het niet opgaat het collocatiedrama uitsluitend in termen van 'misbruik' en 'willekeur' te definiëren of het in morele categorieën te vertalen, wat vele 'verlichte' geesten gedaan hebben, zowel tijdens het Ancien Régime als in de negentiende eeuw, en wat velen nog altijd geneigd zijn te doen. Let wel: we ontkennen geenszins dat de collocatieprocedure tot misbruiken aanleiding kon (en kan) geven. We hebben daarvan zelf frappante voorbeelden gegeven (pp. 16-17, 62-63, 65, 101, 185). De spectaculaire stijging van het aantal verzoeken om opsluiting ingediend door families uit de lagere sociale groepen naar het einde van het Ancien Régime toe kan evenwel niet als een lawine van misbruiken (in de strikte zin van het woord) worden afgedaan. We betogen dat er een nauw verband bestond tussen processen van maatschappelijke transformatie en verschuivingen in de definities van ontoelaatbaar gedrag, meer bepaald: dat de snelle en diepgaande sociaal-economische, demografische en culturele veranderingen de intolerantiedrempels verhoogden ten aanzien van het 'ongeregeld leven' van huisgenoten, verwanten en buurtbewoners, en dat de meeste verzoeken om opsluiting in dit complexe en *structurele* spanningsveld gesitueerd moeten worden. Met andere woorden: men mag zich niet blind staren op juridische garanties (of medische diagnoses), hoe belangrijk deze ook zijn. Men dient tegelijk aandacht te schenken aan de immense sociale en emotionele problemen die vaak achter een aanvraag tot collocatie schuilgingen. Voor de oorzaken van die problemen hadden de vertegenwoordigers van de Verlichting geen oog. Om nieuwe misverstanden te vermijden: dit is geen beschuldiging, laat staan een morele veroordeling, maar een constatering. De cruciale vraag luidt overigens of de zaken vandaag fundamenteel anders liggen? In het licht van Lenders' conclusie zou men de vraag ook kunnen formuleren als volgt: is de huidige samenleving 'menschlijker' dan die van het Ancien Régime?

Turbulentie rond de vernederlandsing van de Gentse universiteit na de Eerste Wereldoorlog. Analyse van een besluitvormingsproces

door Gita Deneckere
Vakgroep Nieuwste Geschiedenis - Universiteit Gent¹

Mais c'est à l'occasion du projet de flamandisation de l'université de Gand qu'éclata notre grande querelle. Que dans cette Belgique à majorité flamande, *une* université au moins le fût n'était pas pour m'indigner. Je refusai donc, à l'indignation de ma famille et de mes camarades d'université, de participer au cortège de protestation où défila toute la grande bourgeoisie, grossie de la petite, comme toujours fidèle à la supporter. Refus que mes parents tentèrent de camoufler en empêchement de santé, tant ils avaient honte de ma défection. J'eus la lâcheté de me prêter à cette excuse qui ne trompa personne. Il est vrai que, répugnant à manifester avec la bourgeoisie fransquillonne, je n'eusse pas été davantage à la fête parmi ses ennemis, énergumènes barbus, chevelus, écumants, hurleurs, qui s'en donnaient à coeur joie de cracher sur les belles dames de la Coupure ou de la rue des Baguettes et leurs prétentieuses péronnelles.

Suzanne Lilar, *Une enfance gantoise*. Verviers, 1976, p. 43.

De vernederlandsing van de Gentse universiteit was één van de heetste politieke hangijzers tijdens het interbellum. De communautaire spanningen spitsten zich er tot 1930 in belangrijke mate op toe. Vanuit mijn breder opgevat onderzoek naar de invloed van collectieve actie in de

1 Gebruikte afkortingen

ARA: Algemeen Rijksarchief Brussel

CRA: Compte Rendu Analytique - Beknopt Verslag Kamer

BTFG-RBPH: Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis - Revue Belge de Philologie et d'Histoire

BTNG-RBHC: Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis - Revue Belge d'Histoire Contemporaine

KA: Archief van het Koninklijk Paleis

ODV: onuitgegeven doctoraatsverhandeling

OLV: onuitgegeven licentiaatsverhandeling

RAB: Rijksarchief Beveren-Waas

SAA: Stadsarchief Antwerpen

SAB: Stadsarchief Brussel

GITA DENECKERE

maatschappelijk-politieke geschiedenis van België tussen 1831 en 1940², behandel ik in onderhavige bijdrage het aanslepende besluitvormingsproces dat in 1930 tot de verwezenlijking van de voornaamste vooroorlogse eis van de Vlaamse beweging leidde. Hierbij wordt speciale aandacht aan de buitenparlementaire acties geschonken, die zowel door de voor- als door de tegenstanders gebruikt werden om de besluitvorming in deze of gene zin te beïnvloeden. De tegenstanders toonden zich echter merkelijk actiever dan de voorstanders. Met de Leuvense politicoloog Marc Maes - die een inventariserend onderzoek uitvoerde naar betogingen in de jaren 1927-1929 - kan ik stellen dat de flaminganten opvallend weinig massaal op straat zijn gekomen voor de vernederlandsing³. Mogelijkerwijs hield de formele erkenning van die eis in de troonrede van november 1918 verband met de vrij passieve en afwachtende houding van het grootste deel van de Vlaamse beweging.

Beginpunt van het verhaal is precies de belofte in de troonrede, die als grote conflictbron kan beschouwd worden. Daarmee samenhangend komt de positie van Albert I uitvoerig aan bod (par. 1). De Leuvense professor Lode Wils stelt in dit verband dat het Hof in het tussenoorlogse communautaire conflict een polariserende rol speelde vanuit antiklerikale motieven, terwijl nieuwe bronnen in het Archief van het Koninklijk Paleis een andere visie ondersteunen: het onder controle houden van polarisatie in de taalstrijd was prioritair voor de koning. Vervolgens wordt de buitenparlementaire agitatie rond de interpellatie van 'de drie Van's' in mei 1919 (par. 2) en rond de Nolfuniversiteit in 1922-1923 (par. 3) behandeld. Na de bewogen openingen van de Nolfuniversiteit en de *Ecole des Hautes Etudes* in 1923 kreeg het conflict rond de Gentse universiteit geen noemenswaardige uitlopers meer naar de straat. De volledige vernederlandsing van de Gentse universiteit in 1929-1931 - waarop nieuw licht valt door de recente ontsluiting van de proces-verbalen van de ministerraad - gaf nog slechts aanleiding tot achterhoedegevechten (par. 4 en 5).

1. De belofte in de troonrede van 22 november 1918 als conflictbron

Vóór de Eerste Wereldoorlog was de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit door een pluralistische meetingcampagne in een geestdriftige sfeer gedemocratiseerd en gemassificeerd. De campagne

2 DENECKERE G., *Sire, het volk mort. Collectieve actie in de sociale geschiedenis van de Belgische staat, 1831-1940*. Gent, 1993, (ODV).

3 MAES M., *De betoging als actiemiddel in het interbellum. Een analyse van de jaren 1927-1929 en 1936-1938*. Leuven, 1986, OLV, pp. 57-58; p. 184.

VERNEDERLANDSING GENTSE UNIVERSITEIT

was op touw gezet naar aanleiding van het wetsvoorstel tot vernederlandsing, ingediend op 24 maart 1911 door de 'drie kraaiende hanen', de liberaal Louis Franck, de socialist Camille Huysmans en de katholiek Frans Van Cauwelaert. Hun eerste gezamenlijke massameeting vond plaats in Antwerpen op 18 december 1910⁴.

Nog meer dan de strijd voor de Gelijkheidswet in de jaren 1897-1898 had het objectief van de vernederlandsing van Gent een zeldzaam eenheidsbevorderend effect op de Vlaamse beweging. Na de Grote Oorlog was die eenheid ver zoek.

Herman Balthazar heeft de invloed van de oorlog op de vernederlandsing van de universiteit met drie 'ontegensprekelijke vaststellingen' duidelijk aangegeven. Ten eerste werd de Vlaamse 'von Bissung-universiteit' (geopend op 16 oktober 1917) een objectief fiasco, zowel voor de Vlaamse initiatiefnemers als voor de Duitse Flamenpolitik. Ten tweede werd de verwarring van het franskiljonse scheldwoord 'activist' met 'flamingant' er sterk door bevorderd, ondanks het even onmiskenbare feit de 'drie kraaiende hanen' en een groot deel van de Vlaamse publieke opinie zich onmiddellijk en radicaal verzetten tegen het initiatief. Ten slotte werd de mythologisering en de aantrekkingskracht van het activisme bevorderd door het franskiljonse onbegrip voor de Vlaamse verzuchtingen. Dat franskiljonse onbegrip was op haar beurt door de oorlogsgebeurtenissen verstevigd⁵.

Zoals bekend hield de troonrede van 22 november 1918 de belofte in van de Nederlandstalige universiteit te Gent en was de regeringsverklaring van Delacroix een week later op dat punt al veel genuanceerder. De troonrede verried de druk van de vooroorlogse Vlaamse massabeweging waarvan de 'drie kraaiende hanen' de woordvoerders waren en die in Loppem was vertolkt. De pacificatiebelofte werd evenwel op de lange baan geschoven als gevolg van de franskiljonse vijandigheid en de repressie van het activisme.

De officieel aangekondigde vernederlandsing schiep ontegensprekelijk een aanzienlijk conflictpotentieel rond de figuur van de koning. Enerzijds werd de identificatie van de oude rechterzijde met de monarchie er mede door verstoord, wat we vertaald zien in de heisa rond 'Loppem'. Anderzijds kreeg de Vlaamse beweging met de koninklijke belofte een nieuw argument om haar eis kracht bij te zetten. Het gebaar van erkenning in

4 DE CLERCK K., *Kroniek van de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit*. Beveren-Antwerpen, 1980, pp. 81-85.

5 BALTHAZAR H., *De weg naar de vernederlandsing van de R.U.G. Gent*, 1980, pp. 6-9; voor een andere visie zie WILS L., *Flamenpolitik en Activisme, Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*. Leuven, 1974.

de troonrede verhinderde uiteraard ook de vorming van een eensgezinde Vlaams-nationalistische beweging tegen de monarchie, gekristalliseerd in een slogan als *Weg met den Koning! Kop af!*

Volgens Lode Wils heeft koning Albert zich *met grote hardnekkigheid* tegen de aanvaarding van het Vlaams minimumprogramma verzet, om de *Waalse anti-klerikale opinie* niet voor het hoofd te stoten. Dit lag, nog volgens de Leuvense hoogleraar, volledig in de lijn van de houding van de dynastie sinds het midden van de 19de eeuw: *Hij koos de zijde van de anti-klerikale minderheid in het parlement en wees de Vlaamse beweging af, die in grote hoofdzak een katholieke aangelegenheid was.* Op die manier werd de katholieke partij *doelbewust verzwakt en verscheurd* en zaaide de vorst bijgevolg ook de kiemen van de radicalisering en fascisering van het Vlaams-nationalisme en het separatisme⁶. Wils steunt zich voornamelijk op uitspraken van Vlaamse katholieken over Albert en op bepaalde passages uit de publikaties van Marie-Rose Thielemans over de koning en de regering-Theunis. Thielemans toont echter precies het tegenovergestelde aan: de koning was bekommerd om de eenheid van de katholieken omdat katholieke verdeeldheid de nationale eenheid bedreigde⁷.

De door de verzuilingsgedachte bepaalde visie van Wils op de Vlaamse beweging is een eenzijdige voorstelling van de werkelijkheid⁸, en al te personalistisch wat de rol van de koning betreft. Albert wordt in het werk van Wils als een antiklerikale en (dus) antivlaamsgezinde boeman voorgesteld, die er a priori maar toch *vermoedelijk* (*mijn onderlijning, GDN*) *geen ogenblik aan gedacht heeft om de Waals-antiklerikale opinie voor het hoofd te stoten door toegevingen aan die klerikale eisen.*

Met het openstellen van het Koninklijk Archief is het mogelijk om dat 'vermoedelijk' te verifiëren en de rol van koning Albert op verschillende crisismomenten een concrete invulling te geven. In het archief van Max-Léo Gérard, de secretaris van de koning tussen 1919 en 1924, kunnen we

6 WILS L., *Honderd jaar Vlaamse beweging. Deel 2: Geschiedenis van het Davidsfonds 1914-1936.* Leuven, 1985, pp. 69-72.

7 THIELEMANS M.R., *Le roi Albert et Georges Theunis, premier ministre.* In: *Actes du colloque Roi Albert.* Bruxelles, 1975, pp. 317-329; *La chute du gouvernement d'union nationale et la formation du cabinet Theunis, 1921.* *RBPH*, LVII, (1979), pp. 364-393. Voor een genuanceerde kijk op de rol van de koning zie ook DE SCHRIJVER R., *Koning Albert en de Vlaamse beweging.* In: *Actes ... op. cit.*, pp. 209-243.

8 Zie de kritieken van WITTE E., *Honderd jaar Vlaamse beweging.* *BMGN*, 106, (1991), 2, pp. 236-240 en VERHULST A., *De katholieke Vlaamse beweging en de collaboratie.* *Ibidem*, 241-245.

VERNEDERLANDSING GENTSE UNIVERSITEIT

de strijd voor de vernederlandsing van het openbaar leven en de druk van de tegenbeweging goed volgen. Volgens Wils symboliseert de keuze van de liberale en antivlaamsgezinde loebroeder de politieke strategie van Albert, die zich inderdaad in hoge mate door hem liet beïnvloeden⁹. Dat van Franstalige zijde en vanuit de Waalse beweging druk werd uitgeoefend op het Hof om de realisatie van het minimumprogramma te verhinderen, staat als een paal boven water. Reeds op 2 december 1918 keurde de Gentse academieraad, een belangrijke exponent van de Franstalige burgerij in Vlaanderen, een adres aan de koning goed waarin de vernederlandsing als een onmogelijke zaak werd afgedaan¹⁰.

De sterkere sociaal-politieke band tussen het Hof en de Franstalige burgerij c.q. de Waalse beweging betekent echter niet dat Albert een lineaire anti-Vlaamse politiek steunde. Het communautaire conflict tijdens het interbellum was veel complexer dan de bipolariteit antiklerikalen-franskiljons-wallinganten versus katholieken-Vlaamgezinden.

Bronnen uit het Koninklijk Archief staven de stelling dat het onder controle houden van communautaire polarisatie een grotere rol speelde in de houding van de koning dan anti-Vlaamse partijdigheid. In de Vlaamse ontvoedingsstrijd was de positie van 'rechtvaardige bemiddelaar', die koning Albert al vóór de Eerste Wereldoorlog tegenover de arbeidersbeweging bekleedde, zeer moeilijk te handhaven omwille van de separatistische tendensen die zowel van Vlaamse als van Waalse kant de functie 'Koning der Belgen' overbodig dreigden te maken. Vanaf 1912 in feite, het ogenblik dat de Waalse socialist Jules Destrée de paradoxale en conflictgeladen slagzin *Sire, il n'y a pas de Belges* in het politiek taalgebruik introduceerde, kreeg de Vlaamse emancipatie een nieuwe dimensie en werd de betrokkenheid van 'België' en het Hof veel groter dan voordien. De positie van de koning was in de taalstrijd zeker niet rechtlijnig bepaald door antiklerikalisme/antivlaamsgezindheid zoals Wils vooronderstelt.

Het Hof liet zich bijvoorbeeld niet alleen informeren vanuit Franstalige of liberale milieus. In leidende katholieke kringen was men al kort na de oorlog zeer bezorgd over de invloed van de lagere clerus als intermediair van het Vlaams-nationalistische gedachtengoed¹¹. Begin maart 1921 meende de liberale gouverneur van Oost-Vlaanderen, graaf de Kerchove, dat een tussenkomst van Albert bij kardinaal Mercier zou helpen om de clerus op het Vlaamse platteland tot matiging aan te sporen in zijn flamingantisme. Gérard bracht die boodschap aan de koning over, maar

9 Zie THIELEMANS M.R., *Le Roi Albert ... op. cit.*

10 DE CLERCK K., *op. cit.*, p. 135.

11 Zie bv. de nota *Entretien avec M. Crockaert*, 20 februari 1920. KA, *Max-Léo Gérard*, 13/8.

dacht dat een interventie tevergeefs zou zijn aangezien de koning reeds verscheidene bisschoppen had benaderd met dat doel¹².

In maart 1924 opende Max-Léo Gérard op verzoek van de koning een 'objectief en zeer discreet' onderzoek naar de taalkwestie en dit op verschillende niveaus. Dit onderzoek betrof ten eerste de verschillende sectoren van het maatschappelijk leven (onderwijs, gerecht, administratie en leger) en ten tweede de samenstelling, programma's en mentaliteit van de organisaties die de Vlaamse en Waalse beweging vertegenwoordigden. Het Hof was zowel geïnteresseerd in de gematigde verenigingen zoals het *Katholiek Vlaamsch Verbond* en de *Assemblée Wallonne*¹³ als in de minder belangrijke, maar meer extreme groeperingen¹⁴. Ten slotte moest een zeer ernstig onderzoek gebeuren naar de opinies en sentimenten van de massa's waarvan de organisaties zich als spreekbuis opwierpen:

*En d'autres termes, et pour autant qu'on puisse s'en rendre compte, que veulent réellement les populations au point de vue de l'emploi des langues, du régime qui dérive de leur co-existence à l'intérieur d'un même Etat, et quant aux modalités administratives nouvelles, s'il y en a, qui paraissent pouvoir satisfaire aux aspirations diverses et opposées qui se manifestent dans ce domaine délicat?*¹⁵

Helaas heb ik van de resultaten van dit onderzoek geen sporen teruggevonden.

Het feit dat de realisatie van het Vlaams 'minimumprogramma' meer dan tien jaar op zich liet wachten, heeft de radicalisering van het Vlaams-nationalisme en separatisme ongetwijfeld bevorderd. Dat dit het neven-effect was van een weloverwogen politieke strategie van koning Albert, zoals Wils suggereert, is op zijn minst een eigenaardige stelling. De koning toonde zich integendeel zeer bezorgd over de radicalisering van

12 Nota Gérard, 4 maart 1921. KA, *Max-Léo Gérard*, 3/1.

13 De Waalse onvrede was sinds 1912 gebundeld in de *Assemblée Wallonne*, die na de oorlog een unitaristisch standpunt huldigde maar naar federalisme tenderde. De naoorlogse secretaris was de liberale Luikse senator en advocaat bij het Hof van Beroep Joseph Remouchamps, die nauwe banden onderhield met Max-Léo Gérard.

14 *Pour les premières cela est facile. Pour les autres, avec lesquelles le Palais ne veut pas entrer en relations directes, c'est plus difficile. Une voie appropriée doit être trouvée.*

15 Nota Max-Léo Gérard aan Albert, 14 maart 1924. KA, *Max-Léo Gérard*, 3/1.

het Vlaams-nationalisme die vanaf 1929-1930 duidelijk waarneembaar werd¹⁶.

In het persoonlijk archief van Albert bevindt zich in dit verband een merkwaardige en onheilspellende nota geschreven door een zekere Charles van Renynghe¹⁷, die in 1930-1931 een onderzoek had gedaan in Vlaams-nationalistische milieus. De auteur betoogde onder meer dat het Vlaams-nationalisme niet los kon gezien worden van de rechtse massabewegingen die in heel Europa de kop opstaken: *Le mouvement flamingant n'est pas démocratique ni limité à la question linguistique; il est autoritaire et participe de tous les grands courants internationaux.*

Hij meende dat het antibelgicisme het gevolg was van de uitsluiting van onderwijzers, clerus, geletterden en jonge universitaireren uit de kaders van de Belgische staat. In het Vlaams-nationalistisch discours was de balans van een eeuw België het failliet van de Belgische cultuur. De Vlaamse fierheid revolteerde tegen de mediocriteit. De vervlaamsing van Vlaanderen was de enige manier om een intellectuele en spirituele heropleving te bewerkstelligen. Die heropleving was onontbeerlijk in de strijd tegen de verloederding van de beschaving die door het parlementair liberalisme en economisch materialisme aangetast was, zo luidde het in Vlaams-nationalistische middens. Van Renynghe vreesde dat 'Brussel' slechts een ideologisch vacuüm bood tegenover het dynamisme en idealistisch enthousiasme van de Vlaams-nationalistische intellectuelen die op tal van zere wonden de vinger legden. Omdat een revolutionaire situatie dreigde te ontstaan moest het vlaamsgezind intellectueel kader dringend geïntegreerd worden in het Belgisch bestel.

'Brussel' bleek niet bij machte de integratie en pacificatie te bewerkstelligen. De koning was de enige Belgische pijler die zijn krediet in Vlaams-nationalistische milieus nog niet verloren had. Hij was dus de

16 Eerste minister Henri Jaspar schreef op 2 mei 1931 aan de koning: *Les préoccupations du Roi quant à la situation de la question linguistique sont miennes. Après un apaisement provisoire, voici que les esprits sont à nouveau profondément troublés en Flandre; les renseignements que je recueille, concordent à cet égard avec ceux qui sont parvenus au Roi.* KA, Albert-Elisabeth, 114.

17 De auteur was duidelijk geen Vlaams-nationalist. Een handgeschreven nota in de marge van zijn tekst vermeldt dat hij er bij de regering voor gezorgd had dat er geen gevolg gegeven werd aan het plan om de namen van de gemeenten te veranderen. Van Renynghe leefde zich wel in de Vlaams-nationalistische mentaliteit in en kreeg er door zijn onderzoek begrip voor. Hij besloot zijn verslag als volgt: *Vous m'avez demandé l'atmosphère du nationalisme. Je vous en donne les traits essentiels. Il est le fruit d'un gouvernement qui ne gouverne plus depuis douze ans, d'une administration qui dort, et d'une élite qui déserte. J'espère que d'avoir dit la vérité, ne vous fera pas croire que ces faits m'aient converti à la doctrine nationaliste!*

enige die een bres kon slaan in de anti-Belgische vijandigheid. De Vlamingen verwachtten een geste van Albert: een publieke brief aan de eerste minister, een proclamatie aan het Vlaamse volk of zijn aanwezigheid op de IJzerbedevaart. Het nadeel was dat zo'n publiek gebaar de koning onwaardig was. Toch was het volgens Van Renynghe meer dan ooit noodzakelijk:

Vous me direz peut-être: le Roi ne doit pas courir derrière ses sujets. Théoriquement peut-être. Mais pratiquement la Couronne ne peut prendre attitude de façon digne, et cependant rendre une atmosphère belge possible. Je ne vous cache pas que je suis vivement inquiet, beaucoup plus qu'au début de mon enquête, et que j'estime que s'il n'est pas agi rapidement, il sera trop tard.

Albert ging niet naar Diksmuide, maar de samenstelling van de regering-Renkin (5 juni 1931-18 oktober 1932) doet minstens het vermoeden rijzen dat het Hof rekening hield met dit soort overwegingen. Van Renynghe gaf ook de tip de militante Vlaamse en rechtse katholiek Gustaaf Sap, directeur van *De Standaard*, in de regering op te nemen. Na nieuwe moeilijkheden tussen Franstalige en Vlaamse ministers in mei 1932 kreeg Sap effectief een ministerportefeuille in de regering-Renkin¹⁸. Het is trouwens opvallend dat de monarchie of de figuur van de Belgische koning nauwelijks gecontesteerd werd in Vlaams-nationalistische kringen¹⁹, zelfs niet in het VNV²⁰.

2. De interpellatie van de 'drie Van's' (mei 1919)

In mei 1919 interpelleerden de 'drie Van's' (de katholieke volksvertegenwoordigers Van de Vyvere, Van Cauwelaert en Van de Perre) over de

18 *Il faut surtout ne pas avoir peur de mettre les éléments les plus avancés dans le nouveau Ministère et surtout un Sap, ce qui est tout indiqué par le seul jeu parlementaire. Ils sont bien moins dangereux au pouvoir que dans l'opposition. Cela pacifiera fort les esprits.* Nota Van Renynghe, 22 mei 1931. KA, *Albert-Elisabeth*, 487.

19 Naar aanleiding van de amnestiekwestie in 1933-1934, schreef Sap bv. aan de koning: *UM, Sire, zal mij willen verontschuldigen zoo onbevungen mijn meening te uiten. De liefde voor mijn land en mijn toewijding aan den Koning en ons doorluchtig Vorstenhuis hebben het mij tot een plicht gemaakt zulks te doen. En graag had ik de gelegenheid om UM nader in te lichten voor den toestand die, in verband met deze ongelukkige zaak werd geschapen.* Sap aan Albert, 30 december 1933. KA, *Albert-Elisabeth*, 123.

20 DE WEVER B., *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*. Tielt-Gent, 1994, pp. 182-183.

VERNEDERLANDSING GENTSE UNIVERSITEIT

belofte van taalgelijkheid in de troonrede²¹. De redevoeringen van de interpellanten werden door *De Standaard* op ruime schaal verspreid als *De Vlaamsche Interpellatie, 14-15-21-22 mei*. Rond deze interpellatie werd vanuit de studentenbeweging een telegram-campagne gevoerd. De koning was daarin het symbolisch doelwit bij uitstek. Op 14 maart 1919 riepen meer dan 200 studenten in een telegram de hulp van de koning in voor het *verkrijgen het eerste hunner heiligste rechten, de vervlaamsching der Gentsche Universiteit*. Op 24 april brachten de *Katholieke Oost-Vlaamsche Studenten* hulde aan Albert en vroegen hem *de spoedige algeheele vervlaamsching der Hogeschool van Gent*. Na de landdag van de Vlaamse studenten werd eveneens per telegram zwaardere verbale druk uitgeoefend: *Sire, Vlaanderen wacht nog naar den eersten kruimel van het Recht door Uwe Majesteit beloofd*²².

Omdat de koning de welwillendheid had getoond minister van Kunsten en Wetenschappen Harmignie (katholiek) over de interpellatie te spreken, bezorgde Gérard hem ter informatie een nota over de taalkwestie. Gérard meende dat het gevaarlijk was het belang te onderschatten van de Waalse beweging, die niet zoveel aandacht kreeg als de Vlaamse, maar dreigde te radicaliseren naarmate de eisen van de flaminganten ingewilligd werden. Op die manier benutte hij de Vlaams-Waalse polarisatie om de koning - die prioritair het behoud van België nastreefde - te waarschuwen voor de eventuele gevolgen van concessies aan de Vlaamse beweging. Gérard benadrukte daarnaast immers ook de geluiden die hij opving uit het Gentse Franstalige milieu, waar de oppositie tegen de vernederlandsing buitengewoon levendig bleef. *De bons esprits* betreurden zelfs overgangso oplossingen zoals de ontdubbeling omdat dit in Gent een eeuwig brandende conflicthaard zou onderhouden. De exclusief Nederlandstalige universiteit was ondenkbaar vanuit een ongetwijfeld subjectieve vrees *de la voir dégénérer bientôt en un centre de propaganda germanique*²³.

Het antwoord van Harmignie op de interpellatie was een commissie die de opdracht kreeg de organisatie van het hoger onderwijs te bestuderen. Eerste minister Delacroix liet echter verstaan dat de regering niet geneigd was een exclusief Nederlandstalige universiteit te aanvaarden. De discrepantie tussen de belofte in de troonrede en een tussenoplossing die bovendien op de lange baan werd geschoven, werd door Van Cauwe-laert aangewend om de regering van woordbreuk te beschuldigen.

21 CRA, 1918-1919, 14-22 mei 1919; zie LUYKX T., *Dr. Alphons Van de Perre en zijn tijd*. Antwerpen, 1972, pp. 206-215.

22 DE CLERCK K., *op. cit.*, p. 139.

23 Note au Roi sur la situation actuelle de la question des langues, 29 april 1919. KA, *Max-Léo Gérard*, 3/1/A.

GITA DENECKERE

Onmiddellijk tekenden de *Union pour la défense de la langue française à l'Université de Gand* en de *Association flamande pour la vulgarisation de la langue française* gezamenlijk schriftelijk protest aan, evenals 43 Gentse professoren die in een Open Brief aan het parlement onder meer stelden dat het niet bewezen was dat het Vlaamse volk een Vlaamse universiteit wilde²⁴.

De incidenten waren niet uit de lucht. Het bezoek waarmee Jules Destrée, toen minister van Kunsten en Wetenschappen, op 9 februari 1920 de Gentse universiteit vereerde, werd door de vlaamsgezinde studenten aangewend om hun eisen kenbaar te maken. Zowel het 19de-eeuwse vrijzinnige studentengenootschap *'t Zal wel gaan* als de nieuwlichters van het *Algemeen Vlaamsch Hoogstudentenverbond* (AVHV) dat in 1919 opgericht was door protagonisten van de Frontbeweging, droegen hun steentje bij. De actiemiddelen van beide groeperingen verschilden wel aanzienlijk. *'t Zal wel gaan* beperkte zich tot het overhandigen van een verzoekschrift, waarin aangedrongen werd op de vervlaamsing als: *De eenige oplossing waardoor de rechten van Vlamingen en Walen, die toch beiden uit al hun krachten tot de bevrijding van ons dierbaar vaderland hebben medegewerkt "in rechte en in feite" geëerbiedigd worden.*

Uit het verzoekschrift van het AVHV sprak reeds een radicale Vlaams-nationalistische retoriek. De studenten van het AVHV sloten elke tweetaligheid uit opdat zou blijken dat: *het Vlaamsche Volk niet alleen het strikt noodige op misselijke wijze verkregen heeft, maar op ridderlijke, edele en alleen weldoende wijze, zijn volle recht*²⁵.

De Vlaams-nationalistische studenten wilden samen met een groep Leuvense collega's manifesteren op de trappen van de Aula, maar werden door de gendarmerie verdreven. De Gentse studenten die de plechtigheid ter ere van de minister bijgewoond hadden, vormden nadien een stoet met de driekleur voorop. Ze zongen de Brabançonne en juichten Destrée en het professorenkorps toe met *Vive le Roi! Vive la Belgique! Vive le ministre Destrée!* De flamingantische studenten beantwoordden dit patriottisme met de Vlaamse Leeuw en hun aan Conscience ontleend wachtwoord *Vliegt de Blauwvoet, storm op zee!* Toen de stoet voorbij 'Den Uilenspiegel' in de Korte Kruisstraat kwam, werd dit hoofdkwartier van de flamingantische studenten met stenen bekogeld²⁶.

24 DE CLERCK K., *op. cit.*, p. 141-143; de commissie werd in augustus 1919 geïnstalleerd.

25 *Ibidem*, pp. 145-146.

26 Rapport rijkswacht Oost-Vlaanderen, 9 februari 1920. RAB, *Provincie Oost-Vlaanderen*, O/678.

3. De mobilisaties rond de Nolfuniversiteit in 1922-1923

In 1922 was van de belofte in de troonrede nog steeds niets in huis gekomen. Bij de vorming van de katholiek-liberale regering-Theunis na de verkiezingen van november 1921 was de rol van Max-Léo Gérard zeer groot geweest. Het behoud van de Franstalige universiteit en het leggen van de basis voor een Nederlandstalige universiteit was een belangrijk programmapunt, dat echter wijselijk aan het parlement werd overgelaten²⁷. In de lente van 1922 kwam de bijzondere kamercommissie moeizaam tot een consensus over het wetsvoorstel-Van Cauwelaert (opnieuw ingediend op 19 december 1921), dat uiteindelijk pas vanaf 19 oktober 1922 in de Kamer besproken werd²⁸.

De parlementaire discussie ging met heftige straatagitatie gepaard.

Op 5 november 1922 trok een betoging georganiseerd door de Frontpartij door Gent om te protesteren tegen het uitblijven van de vernederlandsing²⁹.

De betoging van de Vlaams-nationalisten werd verstoord door frans-kiljonse studenten en lokte onmiddellijk de organisatie van een tegenbetoging uit. Er werd een comité opgericht onder voorzitterschap van R. De Saegher (liberaal) en baron P. Verhaegen (katholiek). Het comité probeerde met succes het complete Gentse burgerlijke verenigingsleven en de dekenijen in te schakelen voor de betoging die zou doorgaan op 19 november 1922. De Kamer van Koophandel, bijgetreden door het *Comité Central Industriel* (CCI), nam een motie aan voor het behoud van de Franstalige universiteit, waarin onder meer gewezen werd op het economisch belang van het Frans. De Gentse industriëlen moedigden hun arbeiders aan om deel te nemen aan de betoging, met strooibriefjes of andere middelen. Achteraf werd de 'dwang' die gebruikt was bij de mobilisatie door de tegenstrevers fel bekritiseerd³⁰.

In de Gentse pers ontstond geharrewar over het aantal betogers en de sociale samenstelling van de betoging. De socialistische krant *Vooruit*

27 Zie THIELEMANS M.R., *op. cit.*

28 Voor een analyse van de parlementaire besluitvorming, zie LUYKX T., De tweetalige zg. Nolf-universiteit te Gent (1923-1930). In: *Hoofdmomenten uit de ontwikkeling van de Gentse Rijksuniversiteit (1817-1967)*. Gent, 1967, pp. 93-117.

29 DE CLERCK K., *Kroniek ... op. cit.*, p. 167.

30 Het mobilisatieproces wordt beschreven door HUYSMANS J., *Pour le maintien de la culture française en Flandre. De reaktie van de Franssprekende elite op de sociale veranderingen na Wereldoorlog I. Haar houding ten opzichte van de vernederlandsing van het openbare leven. Gent 1918-1940*. Gent, 1980, OLV, pp. 82-90.

GITA DENECKERE

telde 5.000 deelnemers, voornamelijk afkomstig uit de bourgeoisie met daarbij *aspiranten-bourgeois van allerlei slach* [sic]. De Franstalige bladen meldden een opkomst van 20.000 personen, die een representatieve doorsnede zou gevormd hebben van de hele bevolking. Ook gouverneur de Kerchove schetste in zijn niet geheel neutraal rapport aan de minister een beeld dat de indruk gaf dat alle bevolkingslagen vertegenwoordigd waren: de aristocratie van de buiten, de hele industriële en financiële burgerij, het professorenkorps van de universiteit, de liberale en katholieke studenten en talrijke delegaties van verscheidene Oostvlaamse gemeenten (Ronse, Zottegem, Eeklo, Zelzate, Moerbeke, Zemmerzake, Zingem, Gentbrugge, Merelbeke enz.). De Gentse socialisten en de katholieke arbeiders rond *Het Volk* bleven weg. De gouverneur rekende uit dat de stoet, die bijna een uur in beslag had genomen en opstapte in rijen van vijf tot zes, uit minimum 8.000 betogers bestond. De stad was gepavoiseerd met de nationale kleuren en de muziekkorpsen speelden de nationale hymne, waarvoor de betogers hun hoed afnamen³¹. Hoogtepunt van de demonstratie was de overhandiging van een petitie aan gouverneur de Kerchove. De gouverneur fungeerde als intermediair tussen de straat - waar onmiskenbaar een ander publiek defileerde dan de stakende arbeiders van voor de oorlog - en de volksvertegenwoordiging, die in de petitie vriendelijk maar beslist verzocht werd het voorstel-Van Cauwelaert te kelderen. Na de betoging verspreidde het comité namens de voorzitters De Saegher en Verhaegen de petitie onder andere personaliteiten, die eveneens verzocht werden Kamer en Senaat op de hoogte te stellen. De betoging en de petitie brachten met 'de laatste energie' het protest tegen elk vervlaamsingsproject van de Franstalige universiteit tot uiting:

*Les adversaires de l'Université française de Gand affirment que la destruction de cette institution répond aux vœux unanimes des populations flamandes. La manifestation de ce jour est la démonstration éclatante du contraire*³².

De betoging tegen de vervlaamsing werd achteraf spottend de 'paardevijgenstoet' genoemd, verwijzend naar de projectielen waarvan ook de dure toiletten van opstappende dames niet gespaard bleven. De 1.500 à 2.000

31 De Kerchove aan minister van Binnenlandse Zaken Berryer, 20 november 1922. KA, *Max-Léo Gérard*, 3/1/A.

32 Een exemplaar van het verzoekschrift, d.d. 19 november 1922 wordt bewaard in het SAB, *Cabinet du Bourgmestre*, 93.

VERNEDERLANDSING GENTSE UNIVERSITEIT

tegenbetogers - waaronder veel Antwerpenaars³³, Westvlamingen (Roesselare, Tielt), Aalstenaars en studenten uit Leuven - zorgden voor grote opschudding³⁴. Ze schandaliseerden het Franstalige establishment dat bij wijze van uitzondering op straat kwam. De tegenbetogers probeerden de nationale emblemen af te trekken, beledigden *les personnes les plus honorablement connues dans la Province* met woord en daad, spuugden in hun richting en bekogelden hen met modder en paardevijgen. De talrijke vrouwen werden speciaal gevisieerd.

De tegenbetogers liepen met knuppels en zwart-gele vlaggen rond, zongen de Leeuw van Vlaanderen en schreeuwden *A bas le Roi, A bas la Belgique, Vivat Borms!* Ook na de ontbinding waren betogers met tricolore emblemen onveilig voor de tegenbetogers. Verscheidene winkels en herbergen langs het parcours van de betoging werden aangevallen. Ruiten gingen aan diggelen en de Belgische vlaggen die uit de ramen hingen, werden in stukken gescheurd. De vlag aan het provinciegebouw werd naar verluidt door een menigte in brand gestoken, waarna de Vlaams-nationalisten een farandole dansten rond het in vlammen opgaand nationaal symbool³⁵.

Op 22 december 1922 keurde de Kamer het wetsvoorstel-Van Cauwelaert in geamendeerde vorm en met een kleine meerderheid goed.

De collectieve acties tegen de vernederlandsing volgden elkaar vanaf die datum in hoog tempo op. Voor de dag van de stemming zelf gaf de liberale burgemeester Adolphe Max de Franstalige studentenbeweging de toelating om in de straten van Brussel te betogen. De politie kreeg onder meer de opdracht speciaal de lokalen van Vlaamse kranten en verenigingen te bewaken³⁶. Ondanks de politiemaatregelen kwam het tot incidenten toen een groep Luikse studenten ter hoogte van de Treurenberg het parcours van de betoging verliet om in de Koningsstraat de ministeries te belagen. De studenten raakten slaags met de politie. Negen

33 De stad Antwerpen werd voor 30% van de schade aansprakelijk gesteld, aangezien de tegenbetoging naar schatting uit 30% Antwerpenaars bestond. SAA, *Politie*, 3218/39.

34 Gouverneur de Kerchove stuurde verontwaardigd een kopie van zijn officieel rapport aan Binnenlandse Zaken door naar Max-Léo Gérard. *Il se peut que le Roi prenne intérêt à savoir de source officielle, ce qui s'est passé dans une de ses bonnes villes, et je tiens à ce que, dans ce cas là, vous l'assuriez de l'indignation de toute la population en présence de l'attitude anti-belge et anti-royaliste des flamingants.* KA, Max-Léo Gérard, 3/1/A.

35 De Kerchove aan Berryer, 20 november 1922. KA, Max-Léo Gérard, 3/1/A.

36 Dienstorders, 21 december 1922. SAB, *Cabinet du Bourgmestre*, 93.

GITA DENECKERE

agenten werden hierbij gewond. Nog voor het onderzoek naar deze feiten beëindigd was, vergoelijkte Max de incidenten ten aanzien van de liberale krant *La Gazette*. Hij verheelde zijn sympathie voor het motief van de betogers allerminst: *La cause qu'ils défendaient est la nôtre. Devant le danger que fait courir au pays le déchaînement d'activisme favorisé par trop de veuleries, la jeunesse est notre suprême espoir. J'aime mieux qu'elle soit trop ardente que de ne l'être pas assez*³⁷.

In Gent verscheen het eerste nummer van *Gand Français. Publication estudiantine pour la défense de l'université de Gand*. Het doel was om het grote publiek te mobiliseren rond de 'elite van morgen' en de stigmatisering van de verraders³⁸.

Uit de betoging tegen de vernederlandsing van 19 november 1922 groeide de *Ligue Nationale pour la défense de l'Université de Gand et de la liberté des langues*, waarvan het nationaal comité in Brussel gevestigd werd. Voorzitter was E. Eeman (rector van de Gentse universiteit); erevoorzitter H. Pirenne (hoogleraar Universiteit Gent); ondervoorzitters waren F. André (stafhouder Orde der Advocaten Bergen; voorzitter provincieraad Henegouwen), J. Bordet (hoogleraar ULB; lid van de Koninklijke Academie); N. Goblet (oud-stafhouder Orde der Advocaten Luik, voorzitter *Union Catholique de Liège*); Schicks (hoogleraar Universiteit Leuven); A. Van Nieuwenhuysse (advocaat te Antwerpen); de secretarissen waren A. Errera (geaggregeerde aan de ULB); R. Werner (importeur te Antwerpen); F. Thys (advocaat te Brussel) en J. Pirenne³⁹.

37 Max aan de directeur van *La Gazette*, 27 december 1922. Van het verslag van het onderzoek naar de incidenten is geen kopie bewaard. De burgemeester stuurde het dossier op 19 januari 1922 naar de procureur. SAB, *Cabinet du Bourgmestre*, 93.

38 DE CLERCK K., *Kroniek ... op. cit.*, p. 179.

39 De overige bestuursleden: J. Bidez (hoogleraar Universiteit Gent; lid van de Koninklijke Academie); H. Briers (burgemeester van Lummen, lid provincieraad Limburg); J. des Cressonières (oud-stafhouder Orde der Advocaten Brussel; hoogleraar *Institut des Hautes Etudes*); C. De Jongh (oud-stafhouder Orde der Advocaten Brussel; algemene secretaris *Institut des Hautes Etudes*); R. De Saegher (advocaat; schepen stad Gent); A. Dulait (stafhouder Orde der Advocaten Charleroi; gemeenteraadslid); L. Hallet (oud-stafhouder Orde der Advocaten Gent; voorzitter *Fédération des Avocats de Belgique*); A. Jottrand (oud-stafhouder Orde der Advocaten Bergen; secretaris *Union Houillère*); Martens (advocaat te Leuven); R. Maquinay (importeur te Antwerpen); Noël (oud-stafhouder Orde der Advocaten te Charleroi; voorzitter *Union Catholique Charleroi*); P. Pastur (advocaat te Marcinelle; directeur Université de Travail te Charleroi; bestendig afgevaardigde Henegouwen); Saroléa (geneesheer); H. Van Houtte (hoogleraar aan de Universiteit Gent); Van Santen (advocaat te

VERNEDERLANDSING GENTSE UNIVERSITEIT

Jacques Pirenne (°Gent, 1889-1972, oorlogsvrijwilliger, advocaat bij het Hof van Beroep te Brussel, historicus en lector aan de ULB) werd de spilfiguur in de anti-Vlaamse oppositiebewegingen van het interbellum.

Onmiddellijk na de formele oprichting van de *Ligue Nationale pour la défense de l'Université de Gand et la liberté des langues* werd een heruitgave van de betoging van 19 november gepland, die dit keer in Brussel zou doorgaan op 28 januari 1923. Aan de betoging ging een grootscheepse mobilisatiecampagne vooraf. De eerste actie bestond uit een brief gericht aan alle burgemeesters van België. In de tweetalige brief werd het belang van de Gentse universiteit voor de Belgische natievorming benadrukt, met bijzondere aandacht voor het historisch onderzoek in dat proces. *L'Université de Gand a bien mérité de la Patrie. Elle doit être sauvée*, zo luidde de boodschap⁴⁰. De *Assemblée Wallonne* gebruikte hardere taal in een manifest dat verspreid werd na de stemming in de Kamer. Men eiste een grondwetsherziening, waarbij het parlement zó hervormd zou worden dat 'de drie miljoen Walen niet meer overgeleverd zouden zijn aan zij die vier miljoen Vlamingen pretendeerden te vertegenwoordigen'. Terzelfdertijd werd een meetingcampagne georganiseerd, waarvan de eerste in Luik plaatsvond op 31 december 1922. De slogans waren: *Vive la Wallonie indomptée! Vive la Belgique de 1830! Vive l'Université française de Gand!*⁴¹

De invloedrijke bestuursleden van de *Ligue Nationale* maakten gebruik van hun connecties in regeringskringen. De liberale minister van Post, Telegraaf en Spoorwegen verleende bij wijze van uitzondering gunsttarieven voor de spoorreizigers naar Brussel. Er werden 60 speciale treinen voorzien. Huysmans interpelleerde Neujean op 24 januari 1923 over zijn gunstmaatregelen, die niet werden getroffen bij socialistische of Vlaamse demonstraties.

De *Ligue Nationale* streefde naar 100.000 deelnemers. Van de 60 speciale treinen reden er uiteindelijk slechts 39. In Gent waren 9 speciale

Antwerpen); C. Verstraeten (notaris te Luik); baron P. Verhaegen (advocaat te Gent); E. Wiebaut (burgemeester Doornik).

40 *Cette université, créée il y a plus d'un siècle n'a cessé d'être depuis sa fondation, un centre fécond de l'activité intellectuelle des Flandres. Elle a joué dans l'histoire scientifique de notre pays un rôle de premier plan: elle a donné à la Belgique des savants éminents et de grands citoyens; elle a été notamment un des foyers principaux de l'étude de l'histoire nationale. Elle a contribué ainsi à éveiller en notre peuple la pleine conscience de son unité.* SAB, Cabinet du Bourgmestre, 93.

41 Manifest *Assemblée Wallonne*, december 1922. KA, Max-Léo Gérard, 3/1/A.

GITA DENECKERE

treinen voorzien voor 9.000 betogers, waarvan er slechts 2.500 opdaagden. De omvang die de betoging volgens de Franstalige pers aannam (150.000 à 200.000), was dus sterk overdreven.

De demonstratie verliep vrij rustig. Op de Grote Markt kwam het tot incidenten met een 300-tal vlaamsgezinde tegenbetogers⁴².

De *Ligue Nationale* wilde het verzoekschrift persoonlijk aan de koning overhandigen. Jacques Pirenne legde de tekst vooraf aan de grootmaarschalk voor. Albert liet de tekst echter censureren. Max-Léo Gérard kreeg van Albert de opdracht het advies in te winnen van eerste minister Theunis, die de symbolische actie van de *Ligue Nationale* geen goed idee vond. Albert en Theunis kwamen op 25 januari 1923 tot het compromis dat de delegatie zou ontvangen worden, [...] *à la condition expresse d'apporter au texte de la requête des modifications qui en excluraient toute expression qui pourrait être blessante pour d'autres Belges*.

Strubbelingen in Gent in de namiddag van 26 januari 1923 zorgden ervoor dat Theunis bakzeil haalde⁴³.

Gérard reisde naar Gent, om Jacques Pirenne op de hoogte te brengen van de beslissing van de koning. Pirenne begreep dat de koning de excessieve bewoordingen van het verzoekschrift niet kon aanvaarden en verzachtte zijn taal⁴⁴.

Het verzoekschrift is opgenomen in bijlage. De voorlaatste paragraaf van de oorspronkelijke tekst werd integraal geschrapt:

Sire, la Patrie est en danger. Elle se retourne vers son Roi avec le même confiance qu'en août 1914. Elle se souvient qu'à ce moment, c'est le courage et l'héroïque fermeté de Votre Majesté qui lui ont tracé la voie à suivre; elle sait que c'est au Roi qu'elle doit la vie et la sauvegarde de son honneur.

De derde paragraaf opende aanvankelijk met *les Belges patriotes* in plaats van *nous* en in de vierde paragraaf werd *tout projet de flamandisation, totale ou partielle* afgezwakt naar *tout projet de flamandisation*⁴⁵.

De delegatie bestond uit Mlle. Vautier (ex-politieke gevangene); A. Vandersteghen (burgemeester Gent); De Baets (voorzitter *Fédération des Etudiants de Gand*); H. Pirenne (pro-rector); baron Verhaegen (voorzitter

42 HUYSMANS J., *op. cit.*, pp. 94-97.

43 Nota Gérard, getiteld Entretien avec M. Theunis, 25-26 januari 1923. KA, *Max-Léo Gérard*, 3/1/D.

44 Note au Roi, 26 januari 1923. *Ibidem*.

45 Secretaris-generaal J. Pirenne aan de Grootmaarschalk, 24 januari 1923 (bijlage: ontwerp tekst met zichtbare wijzigingen); gewijzigde tekst in handschrift. *Ibidem*.

VERNEDERLANDSING GENTSE UNIVERSITEIT

van de Gentse afdeling); Van Nieuwenhuysen (voorzitter *Cercle Artistique d'Anvers*); L. De Brouckère (professor ULB); R. Gillon (Kortrijks advocaat); Beys (ex-politieke gevangene); E. Digneffe (burgemeester Luik); Schrickx (professor UCL) en A. Errera (reserveofficier).

De koning ontving de delegatie om 10u30, vóór de betoging. Zijn antwoord luidde diplomatisch:

*Les citoyens d'un pays libre ont le droit de porter leurs revendications devant le Chef constitutionnelle de l'Etat. Je reçois donc votre adresse. La grave question qu'elle évoque fait l'objet de mes constantes préoccupations. Je souhaite qu'elle soit résolue dans l'union de tous les Belges*⁴⁶.

Terwijl de ontvangst van de delegatie sympathie voor haar eisen kon verraden, hield Albert zich in zijn antwoord dus wijselijk op de vlakte van de nationale eenheid.

De *Ligue Nationale* richtte zich tevens tot de andere nationale machtscentra.

In een motie aan Theunis werd de hoop uitgedrukt dat de regering maatregelen zou treffen om alle Belgen het recht te garanderen zich in de taal van hun voorkeur uit te drukken.

In een adres aan de Kamer bezwoer men de volksvertegenwoordiging het pijnlijk probleem opnieuw te onderzoeken [...] *en vous élevant, comme aux heures graves de 1914 au-dessus de toutes considérations autres que la recherche d'une solution exclusivement nationale.*

De Senaat werd anders benaderd:

Les cours français doivent être intégralement conservés. Il faut qu'au seuil de l'université chaque jeune Flamand puisse choisir librement la langue dans laquelle il fera toutes ces études.

De voorzitters van Kamer en Senaat kwamen op 27 januari 1923 tot de consensus dat ze de delegatie niet zouden ontvangen. Ze beriepen zich op artikel 43 van de Grondwet dat verbiedt in persoon verzoekschriften aan het parlement aan te bieden⁴⁷.

De Senaat bleek niet ongevoelig voor het verzet van de *Ligue Nationale pour la défense de l'Université de Gand* en verwierp het wetsvoorstel-Van Cauwelaert met 76 nee-stemmen tegen 58 ja-stemmen en 6 onthoudingen (23 maart 1923). De vernederlandsing werd weer eens 'geëncommissionneerd', tot juni 1923.

Op dat moment was de Belgische deelname aan de Ruhrbezetting al een feit en konden de vlaamsgezinden hun steun aan een door Albert en de

⁴⁶ Pirenne aan Gérard, 27 januari 1923; nota's Gérard, 27-28 januari 1923. *Ibidem*.

⁴⁷ DE CLERCK K., *op. cit.*, p. 181; nota Gérard, 27 januari 1923. KA, *Max-Léo Gérard*, 3/1/D.

GITA DENECKERE

regering nagestreefde verlenging van de dienstplicht aan de vernederlandsing koppelen. De Vlaamse solidariteit was echter ver zoek, zelfs binnen de groep-Van Cauwelaert. Binnen de meerderheidspartijen namen de spanningen toe over de concrete maatregelen betreffende de legerdienst, de universiteit en de Frans-Belgische betrekkingen. De koning, de kardinaal en de Vlaamse katholieke minister Vande Vyvere stelden alles in het werk om de katholieke eenheid te bewaren en een antimilitaristische oppositiebeweging van Vlaamse katholieken en socialisten te verhinderen⁴⁸.

Te midden van de regeringscrisis in juni 1923 stelde minister van Kunsten en Wetenschappen Nolf uiteindelijk zelf een compromisontwerp aan het parlement voor, nadat de koning het ontslag van de regering-Theunis geweigerd had.

Aan de stemming van de Nolfwet op de verdubbeling van de Gentse universiteit ging nog een incident met Jacques Pirenne vooraf. Pirenne werd op 9 juli 1923 door de kabinetschef van de koning, graaf d'Arschot op de vingers getikt. Nolf had zich bij d'Arschot beklagd over de openlijke oppositie die professor Pirenne in zijn hoedanigheid van secretaris van de *Ligue Nationale* tegen de regeringspolitiek voerde. Dit was volgens Nolf (en d'Arschot) niet compatibel met zijn functie van privéleraar van kroonprins Leopold. Pirenne verhaalt het incident met smakelijke details in zijn memoires⁴⁹. Wat Pirenne echter verzwijgt, is dat hij nadien samen met zijn vader bij Max-Léo Gérard te rade ging en van een koude kermis thuiskwam. Gérard, die niet op de hoogte was van de interventie van d'Arschot, meende immers dat de klacht van Nolf niet geheel ten onrechte was: *J'ai fait remarquer que la tradition est opposée, en ce qui concerne les personnes qui touchent au service du Roi, auxquelles beaucoup de réserve est toujours imposée*⁵⁰.

De plechtige opening van de zogenaamde 'Nolf-barak' begin oktober 1923 werd vanuit verschillende hoeken geboycot. De Gentse autoriteiten stuurden hun kat en de Franstalige studentenbeweging weigerde mee te werken.

48 THIELEMANS M.R., *op. cit.*, pp. 322 e.v.; Wils schrijft in dit verband: *De krachtproef tussen Albert en de Katholieke Vlaamse Kamer groep - of beter haar voorzitter Van Cauwelaert - was publiek op haar hoogtepunt*. Van Cauwelaert probeerde de regering te doen vallen. Hij beet in het zand en nam ontslag als voorzitter van Kamer groep. WILS L., *op. cit.*, pp. 136-143.

49 PIRENNE J., *Mémoires et notes politiques*. Verviers, 1975.

50 Nota getiteld *Entretien avec Messieurs Pirenne, père et fils*, 10 juli 1923. KA, Max-Léo Gérard, 3/1/D.

VERNEDERLANDSING GENTSE UNIVERSITEIT

Ook het AVHV bleef afwezig op de openingszitting en belegde een protestmeeting in het Casino. De radicale Vlaams-nationalistische oudstrijder/advocaat Jeroom Leuridan voerde het woord. Er werd een manifest opgesteld waarin de Vlaamse studentenbeweging opgeroepen werd zich los te maken van de politieke partijen. De studenten wilden niet langer gebruikt worden als *trekpaarden van politieke avonturiers*, in casu Van Cauwelaert. De radicalisering van het ongenoegen over de 'officiële' katholieke flaminganten was algemeen in de studentenbeweging. De zgn. 'Leuvense studentenrevolte' van 1924-1925 was een symptomatisch versnellingsmoment in het Vlaams-nationalistische radicaliseringsproces⁵¹.

De manifestatie tegen de opening van de Nolf-barak was de voorbode van de boycot van de Vlaamse afdeling. De studenten van het AVHV en KVHV - de 't Zallers namen slechts aarzelend deel - werden in hun boycotactie bijgestaan door geneeskundeprofessor Frans Daels. Het doel was het halfslachtige stelsel van een Nederlandstalige en een Franstalige afdeling - waarin 2/3 van de cursussen in het Nederlands en 1/3 in het Frans gegeven werden en vice versa - te doen mislukken om een andere oplossing noodzakelijk te maken⁵².

De *Ligue Nationale pour la défense de l'Université de Gand* reageerde van haar kant met de oprichting van een alternatieve exclusief Franstalige universiteit. *L'Ecole des Hautes Etudes* kon rekenen op de steun en medewerking van de meerderheid van het Gentse professorenkorps en de Franstalige studentenbeweging.

De inhuldiging van de *Ecole des Hautes Etudes* op 25 november 1923 werd luisterrijk gevierd. Twee speciale gratis treinen brachten studenten uit Brussel en Luik naar Gent. Ze werden opgewacht door een driehonderdtal Gentse collega's en de liberale fanfare van het Rabot. Talrijke huizen waren gepavoiseerd. De studentenstoet trok naar de Kouter, waar Jacques Pirenne vanop de kiosk een redevoering afstak. Na een bezoek aan het nieuwe pand aan de Koornlei en een banket, trokken de studenten met fakkels terug naar het station. In de loop van de dag waren er incidenten geweest toen 'Het Uilenkot', de kroeg van de Vlaams-nationalistische studenten, aangevallen werd door franskiljons. In de

51 Zie VOS L., *Ideologie en idealisme. De Vlaamse studentenbeweging te Leuven in de periode tussen de twee wereldoorlogen*. *BTNG*, VL, (1975), 3-4, pp. 263-328; IDEM, *Bloei en ondergang van het AKVS - Geschiedenis van de katholieke Vlaamse studentenbeweging, 1914-1935*. Leuven, 1982, 2 dln.; zie ook het getuigenis van BEECKMAN P.F., *De studentenrevolte van 1924/1925 te Leuven*. Antwerpen, 1975.

52 WILLEMSSEN A.W., *Het Vlaams-nationalisme. De geschiedenis van de jaren 1914-1940*. Utrecht, 1969, p. 208.

GITA DENECKERE

nacht van 25 op 26 november 1923 sloegen de flaminganten de poort van de *Ecole des Hautes Etudes* stuk en gaven ze de gevels van de huizen van een reeks Franstalige professoren een schilderbeurt. Bij kunsthistoricus Van Puyvelde, lid van de *Ligue Nationale*, werd een brandbommetje in de brievenbus gestopt⁵³. Pro-rector A. Callier bekloeg zich bij Max-Léo Gérard over *la manière scandaleuse dont se sont conduits les activistes*⁵⁴.

Na de bewogen openingen van de *Nolfuniversiteit* - in de Gentse volksmond *Noalf- en Nolfuniversiteit* genoemd (een samentrekking van Nolf en half) - en de *Ecole des Hautes Etudes* in 1923, kreeg het conflict rond de Gentse universiteit geen noemenswaardige uitlopers meer naar de straat, tot in 1929 de volledige vernederlandsing onontkoombaar was.

4. Achterhoedegevechten rond de volledige vernederlandsing van de Gentse universiteit (1929-1930)

De opzienbarende verkiezing van de onverkiesbare August Borms in 1928 wordt als hét symbolisch versnellingsmoment in de doorbraak van het Vlaamse minimumprogramma beschouwd. De verkiezingen van 29 mei 1929 amplifieerden verder de taalpolarisatie en de massificatie van het Vlaams-nationalisme. Aangezien de *Centenaire* van de Belgische onafhankelijkheid voor de deur stond, drong een pacificatie zich des te sterker op voor de regering.

Als gevolg van de radicalisering van het antibelgicisme nam de katholiek-liberale regering-Jaspar zich in haar regeringsverklaring voor de taalkwestie definitief te regelen. De volledige vernederlandsing van Gent stond vanaf oktober 1929 op de agenda van de ministerraad. Eerste minister Henri Jaspar (katholiek) had reeds in juni 1929 in het openbaar het lot van zijn regering aan deze kwestie verbonden. Achteraf zou de liberale voorman Paul Hymans dit als een fout bestempelen:

*Il a eu le tort de proclamer avec emphase et quelque infatuation: «Je résoudrai la question flamande. Ce sera l'honneur de ma carrière»*⁵⁵

Het kwam er voor Jaspar op aan het extremisme in Vlaanderen te bestrijden en 'de diepe wond te helen'. De liberale ministers gingen akkoord met de volledige vernederlandsing maar konden zich onder druk van hun achterban niet verzoenen met de praktische formule voorgesteld door de eerste minister. Die bood volgens de liberalen onvoldoende waarborgen voor het behoud van 'een Franse cultuurhaard' in Vlaanderen. Zij wilden vermijden dat de kinderen van de Franstalige bourgeoisie aan

53 PIRENNE J., *op. cit.*, pp. 129-130; HUYSMANS J., *op. cit.*, pp. 99-100.

54 Callier aan Gérard, 8 december 1923. KA, *Max-Léo Gérard*, 3/1/A.

55 HYMANS P., *Mémoires*. Bruxelles, 1956, II, p. 625.

VERNEDERLANDSING GENTSE UNIVERSITEIT

de Luikse Rijksuniversiteit zouden gaan studeren. De liberalen wilden echter ook de regering niet ten val brengen.

Om geen gezichtsverlies te lijden bij de opening van het parlementair jaar moest dus gauw een consensus gevonden worden vóór 19 november 1929. Temidden van de groeiende polarisatie tussen Franstalige liberalen en Vlaamse katholieken over facultatieve of optiecursussen in het Frans, dreigde Jaspas op 14 november 1929 met ontslag onder het motto *Si le pays n'est pas alerté en novembre 1929, il sera détruit en 1930*. Hij was van mening dat het ontslag van de regering kennelijk de enige manier was om de publieke opinie - zowel langs liberale als langs katholieke zijde - wakker te schudden omtrent de ernst van de situatie. Toen de liberalen van Jaspas de garantie kregen dat de taalminderheden in het lager en middelbaar onderwijs zouden beschermd worden, sloten beide partijen op 21 november 1929 het akkoord dat het wetsontwerp ter vernederlandsing van Gent zou opgesteld worden door Jaspas en Vauthier, de liberale minister van Kunsten en Wetenschappen. Op 25 november 1929 zou het ontwerp dan door de overige leden van de regering getekend worden.

Er kwam echter onverwachts een kink in de kabel. De regeringscrisis die daaruit voortvloeide, illustreert de toenemende greep van de partijen - in casu een Franstalige liberale factie - op de politieke besluitvorming. Minister van Buitenlandse Zaken Paul Hymans vroeg op 25 november 1929 acht dagen respijt aan Jaspas voor de ondertekening van het regeringsontwerp. De reden daarvoor was de virulente oppositiebeweging waarmee de liberale ministers vanwege één derde van hun mandatarissen af te rekenen kregen. De liberale ministers vreesden niet langer over de noodzakelijke steun te beschikken voor hun regeringsdeelname en wilden de nationale raad consulteren.

De liberale steun aan het regeringsontwerp maakte volgens Hymans het risico van een scheuring van de liberale partij reëel. Hij betreunde de gang van zaken: *Certes, nous regrettons nos moeurs qui forcent le congrès d'un parti à intervenir pour décider du dépôt d'un projet qui dépend du pouvoir exécutif, mais il est des questions de fait qu'il est impossible de négliger [...] Il est impossible de ne pas tenir compte du mouvement d'opinion qui ne fait que s'accroître.*

Jaspas had daar geen oren naar. Het kwam aan de regering toe om te regeren, niet aan een politieke club zonder verantwoordelijkheid die geen rekening hield met het hogere belang van het vaderland.

Paradoxaal genoeg was het de kampioen van het vaderland die de liberale bouderie uitlokte. Jacques Pirenne, die geen lid was van de liberale partij, beschrijft in zijn memoires de tactiek die hij toepaste in de *Fédération Libérale de Bruxelles* én in de nationale raad van de liberale partij: *Je laissai les bonzes du parti exposer la situation et*

GITA DENECKERE

*n'intervins pas dans la discussion qui s'ouvrit. Vers la fin de la séance, qui avait été assez confuse, je développai mon amendement. Il fut voté contre une opposition de huit voix. Les ministres étaient atterrés*⁵⁶.

Jaspar hield tegenover de liberale ministers het been stijf. Hij wilde de grondwettelijke principes én de eenheid van België redden:

Il ne faut pas oublier que la partie flamande comprend plus de la moitié de la Belgique.

De Vlaamse christen-democraat Hendrik Heyman waarschuwde voor de verdere radicalisering van het Vlaams-nationalisme als de vernederlandsing opnieuw uitgesteld werd en als de taalproblematiek niet opgelost was vóór het Eeuwfeest. Hij kende al 143 gemeenten die uit protest zouden nalaten de nationale vlag uit te hangen. Om 21u50 werd na lange discussies de collectieve ontslagbrief geschreven⁵⁷. Koning Albert, die op dezelfde golflengte zat als Jaspar wat de vernederlandsing betrof, weigerde het ontslag te aanvaarden.

Het regeringsontwerp werd uiteindelijk op 10 december 1929 in de Kamer neergelegd, nadat de nationale raad van de liberale partij het dossier formeel had kunnen koppelen aan de eis van *la liberté du père de famille* in het lager en middelbaar onderwijs. Na een kort debat in de Kamer (6 februari-5 maart 1930) werd de volledige vernederlandsing aanvaard met 127 stemmen tegen 24 bij 7 onthoudingen. De Frontpartij nam geen vrede met de overgangsbepalingen en de facultatieve Franse cursussen in het regeringsontwerp. Bovendien werd het de professoren niet verboden te doceren aan de *Ecoles des Hautes Etudes*. Op 2 april 1930 keurde de Senaat het ontwerp goed met 111 stemmen tegen 14 bij 17 onthoudingen. De 'Wet betreffende het gebruik der talen aan de universiteit te Gent' van 5 april 1930 trad in voege vanaf het academiejaar 1930-1931⁵⁸.

De politieke besluitvorming rond de volledige vernederlandsing is, in tegenstelling tot de besluitvorming rond de Nolf-universiteit zeven jaar eerder, nauwelijks met straatagitatie gepaard gegaan.

De in 1924 tot *Ligue Nationale pour l'Unité Belge* omgedoopte *Ligue nationale pour la défense de la langue française* kwam in 1929 niet in

⁵⁶ PIRENNE J., *op. cit.*, pp. 141-142.

⁵⁷ PV's, 11, 14, 21, 25 november 1929. ARA, *Ministerraad*, 2020/93-97.

⁵⁸ Zie ook PROVOOST G., De parlementaire strijd voor de volledige vervlaamsing van de RUG in 1930. In: *Hoofdmomenten uit de ontwikkeling van de Gentse Rijksuniversiteit (1817-1967)*. Gent, 1967, pp. 118-135; WILLEMSEN A.W., *De Vlaamse beweging ... op. cit.*, pp. 263-269.

VERNEDERLANDSING GENTSE UNIVERSITEIT

actie om een straatbeweging op touw te zetten. Levensbeschouwelijke verdeeldheid was daarvan de oorzaak, plus het feit dat openlijke polarisatie in het Eeuwfeestjaar niet compatibel was met de doelstelling van de organisatie, die nu zelfs ook in haar naam zat: *l'Unité Belge*. Los van de zeer doeltreffende persoonlijke pressie uitgeoefend door een Jacques Pirenne, vaardigden een reeks verenigingen van diverse pluimage in november-december 1929 moties uit tegen de vernederlandsing. De belangrijkste actie was een tweetalige petitie waarin de taalvrijheid van het gezinshoofd werd geëist. De organisatie achter de petitie was de *Association Flamande pour la Vulgarisation de la Langue Française*. Op de finale meeting van 15 maart 1930 werd bekendgemaakt dat 34.000 handtekeningen verzameld waren⁵⁹.

De Franstalige oppositie werd in 1929-1930 dus nauwelijks kracht bijgezet op straat. Een studentenbetoging in Gent op 28 november 1929 was een uitzondering. De Gentse gendarmerie rapporteerde dat rond 17 uur een stoet van ongeveer 300 'Belgische studenten' de belangrijkste straten van Gent doorkruist had *om op te staan tegen het voorstel van volledige vervlaamsching der Gentsche Hoogeschool*. De toegelaten betoging verliep rustig tot *tengevolge van een beraamd plan van wegen de activisten in hun lokaal 'Uylenspiegel'* rond 19 uur een tegenbetoging plaatsvond, die in gevechten in regel uitmondde. Een Egyptische student werd door een stokslag gekwetst aan het hoofd. De flaminganten waren numeriek sterker dan de Franstalige studenten. De gendarmerie nuanceerde het grote aantal tegenbetogers, dat 500 personen bedroeg, door erop te wijzen dat het 'schuim van het volk' zich onder hen gemengd had. De gemeentepolitie was niet bij machte de rellen onder controle te krijgen en riep de hulp in van de gendarmerie. Om 21 uur kon zij een aanval op de krant *La Flandre Libérale* verhinderen. Pas rond middernacht was alles weer rustig⁶⁰. In Leuven betoogden dezelfde dag honderden studenten voor de vervlaamsing van Gent.

De radicale Vlaams-nationalisten gebruikten in plaats van massademonstraties echter veeleer kleinschalige, maar jennerige actievormen. De verstoring van de plechtige opening van de vernederlandsing van de universiteit op 21 oktober 1930 is daar een goed voorbeeld van. Bij het aanheffen van de Brabançonne, werd het nationaal volkslied namelijk overstemd door de Vlaamse Leeuw. *La Libre Belgique* en *De Standaard* schreven dat ook professoren de Vlaamse Leeuw gezongen hadden. Het incident kreeg een enorme weerklank, tot op het niveau van de ministerraad. Minister van

⁵⁹ HUYSMANS J., *op. cit.*, pp. 114-123.

⁶⁰ Rapport gendarmerie, 30 november 1929. RAB, *Provincie Oost-Vlaanderen*, O/678/1.

GITA DENECKERE

Kunsten en Wetenschappen Vauthier opende een onderzoek. Rector August Vermeulen tekende protest aan tegen [...] *de houding van een deel van het publiek die de plechtigheid misbruikt had om een manifestatie te organiseren die slechts als anti-Belgisch kon worden beschouwd.*

Vermeulen schreef de feiten toe aan een complot dat buiten de Gentse universitaire milieus beraamd was. Eerste minister Jaspar was in alle staten. De vervlaamsing was bedoeld om de gemoederen te bedaren, maar de opening werd misbruikt voor de zoveelste anti-Belgische manifestatie in het Eeuwfeestjaar. Hij eiste met klem repressieve maatregelen tegen de Vlaams-nationalisten. Het wetsontwerp op de bestraffing van het beledigen van nationale symbolen moest zonder verwijl in de Kamer neergelegd worden. Het werd hoog tijd dat de Vlaamse katholieken stelling namen tegen de frontisten en wat hij *les menées des traîtres* noemde. De Vlaamse christen-democraat Baels (Binnenlandse Zaken) vroeg zich hardop af of het zingen van de Vlaamse Leeuw dan een misdaad was.

Jaspar: *C'est le fait de chanter le "Vlaamsche Leeuw" pour couvrir la "Brabançonne" qui est particulièrement reprehensible.*

Paul Hymans, die van oordeel was dat de flaminganten ondankbaar reageerden op 'de verregaande toegevingen' van de liberalen⁶¹, trad de eerste minister volmondig bij: *Jamais il ne sera possible de satisfaire les frontistes. Ce sont les Flamands loyaux qui doivent les combattre. Le système des concessions perpétuelles est déplorable*⁶².

In zijn dagboek wordt die boodschap aan de Vlaamse katholieken als volgt geformuleerd: *C'est à vous d'agir. Nous ne pouvons rien sur ces populations. Nous leur sommes suspects. Or, vous commettez la faute de ne pas combattre de front les hommes qui les excitent. Vous vous bercez de l'illusion que, par des attermolements et des concessions, vous réussirez à les ramener, parce qu'ils ont le foi catholique. La religion pour eux n'est qu'un manteau sous lequel s'agite la pire démagogie. Les socialistes, menacés par les communistes, leur ont tenu tête et les ont vaincus. Prenez garde de laisser croître un mouvement qui entraînerait en Wallonie une réaction, bien plus dangereuse encore pour le pays*⁶³.

61 Jaspar verwonderde zich over het liberale verwijt dat zijn regering teveel toegevingen deed aan de Vlaamse opinie: *En accréditant cette légende, on crée un état d'esprit fâcheux.* PV, 17 november 1930. ARA, *Ministerraad*, 2021.

62 PV's 27 oktober en 5 november 1930. ARA, *Ministerraad*, 2021/41.

63 HYMANS P., *op. cit.*, p. 602.

5. Herrie rond de cumul van Hulin de Loo (1931)

Het francofone liberale verzet tegen het wetsontwerp op het taalgebruik in het lager en middelbaar onderwijs zou de regering-Jaspar in mei 1931 de das omdoen. De voortekenen van die val waren al geruime tijd merkbaar.

Op de verjaardag van de wapenstilstand, 11 november 1930, namen de liberale ministers ontslag naar aanleiding van het protest in eigen rangen tegen een ministerieel besluit van 18 oktober 1930 dat de Gentse professoren verbood aan de *Ecoles des Hautes Etudes* te doceren. Dit besluit was door de liberale partijraad zonder discussie aanvaard geweest uit loyauteit met de vernederlandsde universiteit. De oppositie kwam van het comité van de *Fédération Libérale de Bruxelles*. In zijn dagboek schrijft minister Hymans hoe hij de protestmotie in het ochtendblad las en aan zijn echtgenote zei:

*Ma position est intenable. Je suis condamné par ma propre association, par mes collègues. Je suis dépourvu de toute autorité. Il ne me reste qu'à donner ma démission*⁶⁴.

De koning weigerde voor de tweede maal het ontslag van de regering te aanvaarden. Op een tot dan toe ongebruikelijke manier las Albert de liberalen en de regering-Jaspar schriftelijk een les in grondwettelijkheid:

La question à propos de laquelle s'est produit l'incident qui a entraîné la résolution des ministres libéraux, n'a fait l'objet d'aucun débat, ni d'aucun vote parlementaire; elle n'a pas même été portée devant les groupes politiques du Parlement, ni devant les organismes nationaux des partis. Il n'y a eu qu'une sorte d'injonction d'un comité politique local.

*Je crains que vous n'ayez pas suffisamment mesuré la gravité d'une crise se produisant dans ces circonstances. Que va devenir le régime parlementaire si l'on entre dans ces voies nouvelles?*⁶⁵

Hymans triomfeerde:

*Mettre les politiciens d'Associations, les militants de faubourgs devant leurs responsabilités, les traduire devant l'opinion publique, imposer une fin à un régime que le Roi a justement condamné: la domination des clubs. C'est aux parlementaires qu'il appartient de juger dans les Chambres, publiquement. Là sont les vraies responsabilités*⁶⁶.

De geschiedenis zou zich echter herhalen ...

64 HYMANS P., *op. cit.*, p. 605.

65 Albert aan Hymans, 11 november 1930. Jaspar kreeg een brief in vergelijkbare termen. HYMANS P., *op. cit.*, pp. 820-821.

66 HYMANS P., *op. cit.*, p. 607.

GITA DENECKERE

Na de regeringscrisis legden de meeste professoren zich bij het cumulverbod van de liberale minister van Kunsten en Wetenschappen neer. Enkel professor Hulin de Loo, kunsthistoricus, weigerde zijn leer- gangen aan de *Ecoles des Hautes Etudes* op te geven. Dit lokte een collectieve actie uit van een groep Vlaamse studenten. Tijdens zijn eerste les op 17 december 1930 werd Hulin de Loo door een 80-tal met knuppels gewapende studenten op een niet bepaald zachtzinnige wijze uit het auditorium weggejaagd. De studenten gooiden met blauwswel, een rotte appel en andere projectielen naar de professor.

Het incident had opnieuw repercussies op regeringsniveau. De ministers waren het erover eens dat exemplarische sancties moesten getroffen worden tegen de 'ongedisciplineerde studenten'. Ook de vier studenten- verenigingen die het gewaagd hadden een protestbrief te richten tot de regering, waarin het ontslag van Hulin de Loo werd geëist, dienden bestraft te worden. De ministerraad vaardigde op 22 december 1930 een communiqué uit in die zin, het enige wat zij kon doen. Omdat men de deelnemers aan het charivari voor Hulin de Loo niet kon identificeren, besliste de Academieraad op 31 december 1930 met 44 stemmen tegen 38 het onderzoek stop te zetten. Hulin de Loo diende echter klacht in bij de politie om een gerechtelijk onderzoek te openen. De Franstalige liberale pers beschuldigde de regering en de Gentse academische overheid van verregaande tolerantie tegen de flamingantische geweldplegers.

Hulin de Loo bleef dwarsliggen wat zijn cumul betrof en bracht met de steun van de Brusselse liberalen de regering in ernstige problemen. Minister Vauthier was van in den beginne van mening dat de verantwoordelijkheid voor het gebeurde mede bij Hulin de Loo zelf lag. De professor moest inbinden, zijn aanwezigheid op de universiteit zou anders tot nieuwe incidenten leiden. Op 2 januari 1931 besliste de ministerraad dat Vauthier de recalcitrante professor een brief zou schrijven waarin hij voor de keuze werd geplaatst⁶⁷. Hulin de Loo betwistte de wettelijkheid van het cumulverbod en hield ook na een tweede aanmaning van Vauthier het been stijf⁶⁸.

De *Fédération Libérale de Bruxelles* reageerde met een motie tegen de liberale minister in de pers en kondigde een interpellatie van Vauthier

67 PV's, 22, 30 december 1930; 2 januari 1931. ARA, *Ministerraad*, 2021-2022. Hulin de Loo kopieerde de brief van Vauthier dd. 3 januari 1931 en stuurde hem samen met andere documenten naar Adolphe Max. SAB, *Cabinet du Bourgmestre*, 94.

68 Minuut brief Hulin de Loo aan Vauthier, 6 januari 1931; Vauthier aan Hulin de Loo, 10 januari 1931; Hulin de Loo aan Max, 10 januari 1931; Hulin de Loo aan Vauthier, 12 januari 1931. SAB, *Cabinet du Bourgmestre*, 94.

VERNEDERLANDSING GENTSE UNIVERSITEIT

aan door politieke zwaargewichten als Adolphe Max en Albert Devèze. De vinnige dagboeknotitie van Paul Hymans over de bewuste vergadering geeft goed de liberale verdeeldheid weer:

Réquisitoire de Jacques Pirenne. C'est un «possédé». Il a le cerveau rempli de cette question. Il en vit. L'assemblée prend feu et se déchaîne. Un personnage obscur et exalté insulte grossièrement Vauthier, esprit délicat et de haute culture, conscience loyale et pure, une des fiertés de notre Université. Personne ne proteste!

Il faut à ces Jacobins une tête. On leur jette celle de Vauthier, l'innocent! [...]

Devèze et Max interpellèrent. Tant mieux! Ce sera l'occasion de s'expliquer à la tribune devant le pays. J'écris à Vauthier, le soir même, pour lui exprimer mon indignation et mon dégoût. J'ai appris le lendemain qu'il avait pleuré en lisant ma lettre. Je savais bien qu'il avait besoin d'un réconfort⁶⁹.

In de ministerraad vertolkte Hymans desondanks het verwijt van sommige liberalen dat de regering teveel concessies deed aan de Vlamingen. Janson voegde daaraan toe dat de Franstalige liberalen de regering verkeerd beoordeelden, maar dat dit subjectieve oordeel hoe dan ook voor een wantrouwige stemming in bepaalde Brusselse en Waalse middens zorgde. Het onderscheid tussen gerechtvaardigd flamingantisme en afkeurenswaardig frontisme was in die milieus niet heel duidelijk.

Jaspar wilde weten wat de bedoeling van Max en Devèze was. Wilden zij de regering ten val te brengen of stuurden zij aan op een koerswijziging in het beleid tegenover de gegronde Vlaamse eisen? Hij kon de houding van zijn regeringspartners niet langer tolereren: het gezag van de regering werd keer op keer ondermijnd en het doorvoeren van een gematigde taalpolitiek onmogelijk gemaakt⁷⁰.

Jaspar kreeg op voorhand de verzekering dat Devèze en Max de regering geenszins wilden doen vallen⁷¹. De interpellatie van 13-14 januari 1931 ging uit als een nachtkaars⁷².

Uit zeer confidentiële brieven van de ministers Hymans en Janson aan Max en Devèze blijkt dat het liberale vertrouwen in de regering ver zoek was. De liberale ministers hechtten evenwel een grote waarde aan de coalitie. Zij waren allerminst gediend van de anti-Vlaamse oppositie die aangestookt werd door figuren als Jacques Pirenne. Hymans vroeg Max zonder omwegen om de regering te sparen opdat hij zijn buitenlands

⁶⁹ HYMANS P., *op. cit.*, p. 619-620.

⁷⁰ PV, 7 januari 1931. ARA, *Ministerraad*, 2022.

⁷¹ PV, 12 januari 1931. *Ibidem*; HYMANS P., *op. cit.*, p. 620.

⁷² *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 1930-1931, 13 januari 1931.

GITA DENECKERE

beleid zou kunnen uitvoeren, waar de koning en hijzelf veel belang aan hechtten⁷³. De uitvoerige brief van Paul-Emile Janson zette de puntjes op de i en reveleert voor de historicus zeer duidelijk de ernstige onenigheid in liberale rangen. Janson verzette zich met klem tegen het hardnekkige vooroordeel dat de liberale ministers gemanipuleerd werden door hun Vlaamse regeringspartners. Hij bevestigde onder meer dat wat hem betrof de Vlaamse eisen moesten ingewilligd worden:

J'estime que nous devons, avec plus ou moins de rapidité, aborder l'examen des griefs - absolument incontestables - que peuvent faire valoir à l'heure actuelle les flamingants et, par conséquent, sans céder à aucune pression quelconque, j'ai une tendance à être avec eux dans la limite de la justice de leurs revendications, même s'il faut pour cela me séparer de mes amis politiques.

Janson was er wel niet zo zeker van dat die houding tot een definitieve pacificatie zou leiden:

Je redoute de croire qu'en dehors du redressement de leurs griefs précis, les flamands visent ou viseront de plus en plus à se rendre en réalité maîtres du pays. C'est pourquoi je vois l'avenir assez en noir.

Bovendien waren er volgens Janson onmiskenbare symptomen dat het Waalse onbegrip voor de Vlaamse beweging en de vrees voor Vlaamse overheersing Wallonië plotseling in vuur en vlam zou zetten en naar een extreme en onherstelbare oplossing zou drijven. De liberale partij dreigde door de regeringsdeelname dieper en dieper verscheurd te raken. Maar het vertrouwen opzeggen naar aanleiding van de taalkwestie zou evenzeer nefaste gevolgen hebben. Het was aan de partijleiding om daaromtrent een beslissing te nemen.

Je tiens à vous dire cependant qu'à mon avis personnel, nous ne pouvons pas rester au Ministère si nous ne sommes pas sûrs d'obtenir la confiance constante de nos amis politiques et ne pas nous exposer périodiquement à leur censure, même s'ils enveloppent celle-ci de termes affectueux. Je suis tout-à-fait résolu, en ce que me concerne, à ne pas en subir davantage la meurtrissure. Elle légitimerait, au moins à mes yeux, une retraite qui répond singulièrement à de pressantes convenances personnelles⁷⁴.

⁷³ *Je t'adresse cette lettre avant de partir pour Genève, où je dois négocier avec Briand une affaire délicate, à laquelle le Roi attache comme moi-même beaucoup d'importance. [...] C'est te dire que je serais très heureux s'il doit surgir de nouveaux incidents à gauche, qu'on me laissât le temps nécessaire pour accomplir une tâche gouvernementale nécessaire.* Hymans aan Max, 14 januari 1931. SAB, Cabinet du Bourgmestre, 94.

⁷⁴ Janson aan Max en Devèze (kopie aan Hymans en Masson), 19 januari 1931 ('absolument confidentiel'). SAB, Cabinet du Bourgmestre, 94.

VERNEDERLANDSING GENTSE UNIVERSITEIT

Paul Hymans had er persoonlijk meer dan genoeg van:

*En ce qui me concerne, j'en ai assez; je suis excédé; l'm fed up! comme on dit en anglais. Je suis saturé du ministérialisme. J'aspire à la liberté, celle du mouvement, celle du langage et de la plume*⁷⁵.

Maar dit terzijde.

Het incident-Hulin de Loo liep dus onder druk van de liberale ministers met een sisser af. De cursus van Hulin de Loo aan de universiteit werd geschorst, omdat rector Vermeylen en Jaspar vreesden voor een herhaling van het Vlaams-nationalistisch charivari. De liberalen verkozen hier geen herrie rond te maken om een nieuwe regeringscrisis te vermijden⁷⁶. Om Hulin de Loo te paaien, arrangeerde de Broqueville met de geslepen en charmante diplomatie die hem eigen was een wetenschappelijke opdracht in het buitenland. Zelfs kardinaal Van Roey kwam tussen om de stoorzender het land uit te werken⁷⁷.

De regering-Jaspar kwam niet ongehavend uit al die perikelen en viel op 21 mei 1931 als gevolg van interne spanningen over de taalwetsontwerpen inzake onderwijs en bestuurszaken.

Uit een brief van de eerste minister aan de koning blijkt hoezeer zij er allebei prijs op stelden dat de regeringsverklaring van 1929 werd uitgevoerd. De pacificatie van de taalpolarisatie lag aan de basis van dat streven.

Je ne vois pas autre chose à faire que poursuivre, avec patience et dans le calme, le programme exposé par la déclaration ministérielle de 1929. Il est profondément injuste de reprocher au gouvernement, soit d'avoir "promis la solution de la question en 1930", (ce qui eût été aussi puénil que ridicule) soit de n'avoir rien fait. Les réalisations, depuis trois ans, sont considérables. Mais je sais qu'on n'a rien fait tant qu'on a pas tout fait. C'est pourquoi je m'attache avec tant d'obstination à faire l'accord du cabinet sur la réforme administrative.

75 HYMANS P., *op. cit.*, p. 625.

76 Nadien was er in de ministerraad nog discussie over een tweede cursus die Hulin de Loo aan de universiteit, maar niet aan de *Ecole des Hautes Etudes* gaf. PV's 26 januari 1931 - 2, 9, 16 februari 1931. ARA, *Ministerraad*, 2022; binnen de liberale partij verzette Devèze zich hevig, maar kreeg lik op stuk van minister Lippens: *Et tout à coup Lippens, furieux, se lève et debout, énorme, le dominant, s'écrie qu'il en a assez de ce ton, de ce langage et de ces manières, qu'il ne lui convient pas d'entendre proclamer que les ministres sont des imbéciles ou des coupables, que le Gouvernement est discrédité, etc. et qu'il préfère s'en aller plutôt que de tolérer un pareil traitement.* HYMANS P., *op. cit.*, p. 632.

77 HYMANS P., *op. cit.*, pp. 630, 636.

Jaspar dacht op dat ogenblik reeds aan een regeringswissel. Hij vroeg zich af of dit de beangstigende atmosfeer niet zou doen opklaren.

Que le Roi daigne y penser. Je suis, quant à moi, tout prêt à l'aider dans ce sens. Le Roi sait que je suis très disposé à m'écarter du pouvoir dès qu'il me fut [permis]⁷⁸.

Deze passage bewijst dat de realisatie van het minimumprogramma actief door de koning gestimuleerd werd, wat royale steun aan het verzet van de Franstalige liberale factie logischerwijze uitsluit.

Besluit

De Eerste Wereldoorlog verstoorde de emancipatorische opgang van de Vlaamse beweging. Het karakter van de taalstrijd tijdens het interbellum werd er in hoge mate door bepaald. Door de oorlogsgebeurtenissen en het activisme nam de mobilisatiekracht rond de communautaire breuklijn sterk toe. De belofte in de troonrede van 1918 die de vernederlandsing in het vooruitzicht stelde, was de grote conflictbron. Albert kon te midden van de groeiende en zeer gecompliceerde polarisatie slechts moeizaam een bemiddelende rol vervullen. In tegenstelling tot wat Lode Wils poneert, was de politiek van het Hof in deze niet lineair antiklerikaal, ergo anti-Vlaams.

In de strijd rond de vernederlandsing kwam vooral de franskiljonse tegenpartij op straat en dit met name in 1922-1923. De betogingen oefenden een zekere invloed uit op het afschieten van het vlaamsgezinde wetsvoorstel in de Senaat, waarna het halfslachtige Nolf-compromis werd uitgedokterd.

In 1929 drong de definitieve pacificatie zich ook voor de regering op. De liberale ministers werden echter geboudeerd door een factie binnen hun partij. Mede onder druk van het Hof werd de Gentse universiteit uiteindelijk volledig vernederlandst.

⁷⁸ Jaspar aan Albert, 2 mei 1931. KA, *Albert-Elisabeth*, 114.

Bijlage

Verzoekschrift van de *Ligue Nationale pour la défense de l'Université de Gand et la liberté des langues* aan de koning, naar aanleiding van de demonstratie in Brussel op 28 januari 1923

Bron: ARA, *Max-Léo Gérard*, 3/1/D

Sire,

Des milliers de Belges, accourus de toutes les régions du pays, sans distinction de partis ni de classes, sont venus affirmer en cette solennelle manifestation leur loyal et indéfectible attachement à la Patrie belge et leur opposition irréductible à toute mesure qui porterait atteinte à l'Université d'expression française de Gand, devenue plus que jamais à leurs yeux le vivant symbole de l'Unité nationale.

En leur nom, nous supplions très respectueusement Votre Majesté de les soutenir dans l'accomplissement de cette tâche de salut public.

Nous sommes d'accord sur la nécessité urgente d'assurer à nos concitoyens d'expression flamande la possibilité de faire en flamand leurs études supérieures.

Mais nous combattons tout projet de flamandisation de l'Université d'expression française de Gand, parce que pareille mesure, en détruisant un foyer de haute culture scientifique et d'expansion mondiale, constituerait une contrainte intellectuelle dont tous les Belges, et les Flamands en particulier, seraient appelés à pâtir; parce qu'elle serait directement contraire à la liberté, laquelle, à peine de n'être qu'un simulacre, exige que chacun puisse choisir, sans entrave aucune, la langue dans laquelle il poursuivra le plus fructueusement ses études; parce qu'elle aurait pour conséquence inéluctable d'affaiblir les liens qui rattachent entre elles les diverses parties du pays et qu'elle serait ainsi une menace directe pour l'unité et l'existence même de la Belgique.

Plus que jamais, en cette heure grave, Votre Majesté peut compter sur la fidélité et l'amour de son peuple. La Patrie belge, de son côté, compte sur son chef pour sauvegarder la liberté des langues et l'Unité nationale.

Nous sommes,

Sire,

de Votre Majesté,

Les très humbles et très obéissants sujets

Pour la Ligue Nationale [...]

Le Secrétaire général
J. Pirenne

Le Président
E. Eeman

Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1993-1994 ¹

René DE HERDT, Marie Christine LALEMAN en
Johan VANNIEUWENHUYSE

*Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, Dienst Stadsarcheologie
en Stadsarchief Gent*

Inhoud

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën (nrs. 1-16), Archeologische kronieken (nrs. 17-26), Algemeen (nrs. 27-33), Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden (nrs. 34-35), Middeleeuwen (nrs. 36-42), Moderne tijden (nrs. 43-51), Hedendaagse tijd (nrs. 52-67), Industriële archeologie (nrs. 68-73), Kerkgeschiedenis, kloosters (nrs. 74-85), Gebouwen, monumenten, stadsbeeld (nrs. 86-139), Kunst, cultuur (nrs. 140-165), Materiële cultuur (nrs. 166-171), Heemkunde, volkskunde, genealogie (nrs. 172-217), Biografieën (nrs. 218-250).

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën

1. DE HERDT R., M.C. LALEMAN en J. VANNIEUWENHUYSE, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1992-1993*, in *Handelingen der MGOG*, XLVII, (1993), p. 127-187.
2. HEMMERIJCKX R., *Anarchie in de AMSAB-archieven*, in *AMSAB-Tijdingen*, nr. 22, (1994), p. 26.
Overzicht van archieven van anarchistische verenigingen of personen bewaard op het AMSAB.
3. HENDRIX G., *Bibliotheca auctorum, traductorum et scriptorum Ordinis Cisterciensis, Vicariatus Generalis Belgii I*, (*Bibliotheek*

¹ Gebruikte afkorting : MGOG = *Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. Uit vulgariserende werken en artikels werd slechts een keuze gemaakt. Een aantal niet opgenomen artikels en mededelingen kan men vinden in tijdschriften over heemkunde, toerisme, enz. Het opstellen van een volledige bibliografie vraagt heel wat onderzoekingswerk. U kan het werk van de auteurs vergemakkelijken door uw boek of een overdruk van uw artikel toe te sturen aan het Stadsarchief (Abrahamstraat 13 te 9000 Gent). Het toegestuurd exemplaar zal ingeschreven worden in de bibliotheek van het Stadsarchief.

- van de *Faculteit der Godgeleerdheid*), Leuven, 1992, XXXVIII + 415 blz.
- Alfabetisch op de auteursnamen geordende inventaris van literaire teksten geschreven over en door monniken en monialen van de cisterciënzerorde in België tijdens het Ancien Régime. Met onder meer auteurs uit de Gentse Bijloke, Boudelo, Doornzele, Ter Hagen, Nieuwenbos, Oosteeklo en Waarschoot.
4. LAMBERT V., *Chronicles of Flanders 1200-1500. Chronicles written independently from "Flandria Generosa"*, (*Verhandelingen der MGOG, XIX*), Gent, 1993, 176 blz.
Repertorium van de Vlaamse kronieken die onafhankelijk van de "Genealogieën van de graven van Vlaanderen" ontstonden. Bij elke kroniek worden de auteur, de inhoud, de bronnen, de plaats en datum van samenstelling, de bewaard gebleven handschriften, de uitgaven en een bibliografie vermeld.
 5. LEEMAN K., *Het generalaatsarchief van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria*, in *Bibliotheek- en Archiefgids*, 69, (1993), nr. 5, p. 224-230.
Voorstelling van het archief gevormd door het algemeen bestuur en de bestuurlijke diensten van de Zusters van Liefde J.M. Het archief wordt bewaard in de Molenaarsstraat nr. 28 te Gent. Geïllustreerd.
 6. LIEVOIS D., *De archiefonderzoeken ten dienste van de musicoloog*, in B. HAGGH, F. DAELEMANS en A. VANRIE (ed.), *Musicology and Archival Research, (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 46)*, Brussel, 1994, p. 36-43.
Overzicht van de samenwerkingsmogelijkheden tussen historici en musicologen, en van de archiefbronnen die voor musicologen interessante informatie kunnen opleveren. Met verwijzingen naar enkele Gentse onderwerpen zoals Jacob Obrecht, de orgelbouwers Van Peteghem, de huisinboedel van de families de Coninck (Hof van Ryhove) en Marius.
 7. MACHIELS J., *De boekdrukkunst te Gent tot 1560*, (*U.G., Centrale Bibliotheek. Bijdragen tot de Bibliotheekwetenschap, VII*), Gent, 1994, 7 + 302 blz. + ill.
Beschrijving van 390 Gentse oude drukken gerangschikt per drukker en auteur.
 8. MAES K., *Inventaris van het plannenarchief Joris Helleputte 1852-1925*, (*KADOC. Reeks inventarissen en repertoria, nr. 38*), Leuven, 1993, 26 blz.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

- Helleputte (Gent, 1852-Leuven, 1925) behaalde het diploma van ingenieur Bruggen en Wegen aan de U.G. en was nadien aan de K.U.L. verbonden. Buiten zijn universitaire opdrachten was hij als politicus en als architect bedrijvig. Zijn nagelaten plannearchief betreft in hoofdzaak gebouwen in en rond Leuven. Voor Gent bleven plannen bewaard van de woningen Helleputte (Overpoortstraat-Citadellaan).
9. POLK K., *Ministrels and Music in the Low Countries in the fifteenth century*, in B. HAGGH, F. DAELEMANS en A. VANRIE (ed.), *Musicology and Archival Research, (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 46)*, Brussel 1994, p. 392-410.
Overzicht aan de hand van archiefbronnen, met verwijzingen naar Gent.
 10. SCHREURS E., *Bronnen en methodologie voor de studie van het muziekleven in de collegiales van de lage landen tijdens het Ancien Régime : een oriëntatie en enkele voorbeelden*, in B. HAGGH, F. DAELEMANS en A. VANRIE (ed.), *Musicology and Archival Research, (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 46)*, Brussel, 1994, p. 124-176.
Met verwijzingen naar Gentse fondsen en onderzoeksthema's, zoals dat rond componist Jacob Obrecht.
 11. STRUYFS M., *Indices op de Handelingen en Bulletin van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (1894-1990)*, in *Verhandelingen der MGOG, XVIII*, (1993), p. 231-312.
Titelbeschrijvingen en trefwoordenindex op de artikels verschenen in de tijdschriften van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent.
 12. TRIO P. en B. HAGGH, *The Archives of Confraternities in Ghent and Music*, in B. HAGGH, F. DAELEMANS en A. VANRIE (ed.), *Musicology and Archival Research, (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 46)*, Brussel, 1994, p. 44-87.
Overzicht van de laat-middeleeuwse archiefstukken met betrekking tot de Gentse broederschappen en de unieke gilde van de speel-lieden, die inlichtingen verschaffen over muziek en muziekbeoefening. De bijdrage omvat ook een opsomming van de bij naam bekende musici.
 13. VANNIEUWENHUYSE J., *Inventarissen van drie kleinere familie-fondsen. Het Fonds Helias d'Huddeghem, het Fonds Surmont de Volsberghe, het Fonds Verschraeghen*, (*Stad Gent. Inventarissen en*

Indices gepubliceerd door het Stadsarchief), Gent, 1994, III + 107 blz.

14. VERKERKEN D., *Professieboek der fraters en broeders augustijnen van Gent 1689-1872*, Gent, (1993), z.blz.

Alfabetische naamlijst van de augustijnen die in het Gentse klooster de geloften aflegden.

15. VERMEIREN R. en A. BERGMANS, *Inventaris van het neogotische tekeningenarchief Bressers-Blanchaert, ca. 1860-1914*, (KADOC. Reeks inventarissen en repertoria, nr. 37), Leuven, 1993, 158 blz.

Op vraag van Jean Baptiste Bethune vestigden de gebroeders Blanchaert en Adriaan Bressers zich in Maaltebrugge (Sint-Denijs-Westrem) en produceerden beelden, meubilair en schilderwerken in de geest van de neogotiek. De ateliers bleven tot in 1972 bedrijvig. De inventaris beschrijft de uitvoeringstekeningen voor muurschilderingen en kerkmeubilair tot aan de fusie van de ateliers in 1913.

16. WEGMAN R.C, *Elaborating Themes: the Collaboration between Archivists and Historians*, in B. HAGGH, F. DAELEMANS en A. VANRIE (ed.), *Musicology and Archival Research*, (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 46), Brussel, 1994, p. 27-35.

Overzicht van de samenwerkingsmogelijkheden tussen musicoloog en historicus aan de hand van het groeiproces rond het onderzoek naar de Gentse levensgeschiedenis van de laat 15de-eeuwse componist Jacob Obrecht.

Archeologische kronieken

17. BAUTERS L., *Onder Oostvlaamse grond : archeologie in provinciale kontekst*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 46, (1992), p. 200-207.

Beknopt overzicht van de archeologie in Oost-Vlaanderen en Gent. Met foto's van diverse opgravingscampagnes.

18. COOREMANS B., *Onderzoek van botanische macroresten*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 17, (1994), p. 8-9.

Met vermelding van botanisch materiaal dat afkomstig is uit een post-middeleeuwse afvalput opgegraven aan de Schepenhuisstraat.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

19. DE MEULEMEESTER J., M.C. LALEMAN en A. MATTHIJS (ed.), *Archaeologia Mediaevalis*, 17, (1994), 100 blz.
Overzicht van de middeleeuwse archeologie in de Zuidelijke Nederlanden en de aangrenzende gebieden over 1993, met inbegrip van Gent. Geïllustreerd.
20. ERVYNCK A., *Bewerkt botmateriaal*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 17, (1994), p. 7.
Met vermelding van botmateriaal opgegraven in het klooster van de geschoeide karmelieten aan de Vrouwebroersstraat.
21. HOFFSUMMER P., D. HOUBRECHTS en J.M. ZAMBON, *Dendrochronologie en Belgique et régions limitrophes*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 17, (1994), p. 18-19.
Betreft onder meer het onderzoek van dakconstructies boven de kerk van de geschoeide karmelieten aan de Lange Steenstraat en boven het Craeckhuys van de Bijloke.
22. LALEMAN M.C. en G. STOOPS, *Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 17, (1994), p. 59-61.
Overzicht van de archeologische interventies in 1993 en van de voornaamste onderzoeksresultaten.
23. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 1, p. 33-37.
Mededeling van archeologische bevindingen en vondsten : restanten van het Pesthuis binnen de kazerne de Hollain (Brusselsepoortstraat), laat-middeleeuwse gebouwresten (Groentenmarkt 15), muurresten in Doornikse kalksteen (Lange Kruisstraat 4), post-middeleeuwse pompbak (Rabot), prehistorisch vondstenmateriaal, middeleeuwse bewoningssporen en vondsten, middeleeuwse ophoging, middeleeuwse natuurstenen en bakstenen huisstructuren met sporen van jongere verbouwingen, post-middeleeuwse bewoningssporen, middeleeuwse en post-middeleeuwse huisraad, straataanleg van middeleeuwen tot 19de eeuw, 19de-eeuwse tekstielfragmenten (Sint-Baafsplein), huisresten in Doornikse steen (Sint-Baafsplein 36).
24. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 2, p. 47-55.
Mededeling van archeologische bevindingen en vondsten : funderingen van kaaimuur (Ketelvest), bouwkundige sporen van diverse campagnes vanaf de late middeleeuwen in de apsis van de voormalige kerk der geschoeide karmelieten (Lange Steenstraat), middeleeuwse en post-middeleeuwse gebouwresten, middeleeuwse

vloertegels, tonput met laat-middeleeuwse vulling, bodemsporen uit verscheidene periodes (Limburgstraat), gebouwwesten voornamelijk uit de late 18de eeuw (Onderbergen), bouwkundige sporen van diverse campagnes vanaf de middeleeuwen met betrekking tot de refter en de kruisgang van de Sint-Pietersabdij (Sint-Pietersplein).

25. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 3, p. 46-57.

Mededeling van archeologische bevindingen en vondsten : huisraad en gebouwwesten (Corduwaniersstraat 59 en 65), middeleeuwse huisstructuren met sporen van jongere verbouwingen (Goudenleeuwplein 1-2), 19de-eeuwse Marcellisbrug (Lammerstraat), laat-middeleeuwse stadsverdediging (Rabot), middeleeuwse en post-middeleeuwse bouwfazen van de monastieke refter (Sint-Pietersabdij), restanten van ambachtelijke bedrijvigheid waaronder mogelijk van een 19de-eeuwse koffiebranderij (Sluizeken 30), huisresten in Doornikse steen (Vlasmarkt 17, Vrijdagmarkt 9).

26. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 4, p. 39-49.

Gegevens over de bouwgeschiedenis van een stenen stadshuis (Graslei 8), over enkele registraties bij bodemonderzoek in het Korenstapelhuis (Graslei 10), over een ander stenen stadshuis (Graslei 12), over middeleeuwse en jongere constructieresten (Korte Kruisstraat 3), over de veldzijde van de stadsversterking (Rabot), over voornamelijk middeleeuwse constructieresten (Sint-Baafplein 32-34 en 36), over het 18de-eeuwse zogenaamde tweede pandhof in het klooster van de geschoeide karmelieten (Vrouwebroersstraat).

Algemeen

27. BAILLIEUL B., *De vier Gentse Hoofdgilden Sint-Joris, Sint-Sebastiaan, Sint-Antonius en Sint-Michiel. Zeven eeuwen traditie van waken, feesten en teren*, Gent, 1994, 120 blz.

De militaire Hoofdgilden stonden in voor de verdediging van de stad, hulpverlening bij branden of natuurrampen en ordehandhaving bij relletjes. Hun kleurrijke schuttersfeesten vormden hoogdagen in het stadsleven. Naar het gebruikte wapen onderscheidde men de voetboogschutters van Sint-Joris (1314-1315), de handboogschutters van Sint-Sebastiaan (1322), de busschieters van Sint-Antonius (1488) en de schermers van Sint-Michiel (1613). Geïllustreerd. Zie

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

ook ID., *Twee Gents hoofdgilden : Sint-Joris en Sint-Sebastiaan*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 43, (1994), nr. 1, p. 36-40.

28. BOONE M., *Gent : twaalf eeuwen textielindustrie*, in W. BLOCKMANS (red.), *5000 jaar Europa. Landschap, steden, handel, politiek, religie en cultuur*, Utrecht, 1993, p. 33-44.
Overzicht van Gents geschiedenis met de nadruk op de sociaal-economische component. Geïllustreerd.
29. DE BLEECKER M. en W. PATOOR, *Gentbrugge. 8 eeuwen geschiedenis*, z.pl., 1993, 296 blz.
Op basis van teksten van W. PATOOR, R. VAN DAMME (+) en G. WAEYTENS wordt in 34 hoofdstukken de geschiedenis van de deelgemeente geschetst vanaf de vroegste tijden. Geïllustreerd.
30. DECAVELE J., *Het culturele en intellectuele netwerk : middeleeuwen en 16de eeuw*, in *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850), een statistische en dynamische benadering. 15de Internationaal Colloquium Spa, 4-6 sept. 1990. Handelingen, (Gemeentekrediet. Historische uitgaven, reeks in-8°, nr. 86)*, Brussel, 1992, p. 365-384.
Onderzoek naar de verspreidingskanalen voor intellectuele en culturele ontwikkelingen in Vlaanderen, en naar de verhoudingen van de steden op dat vlak in een netwerk. Als belangrijkste criteria werden de verspreiding van het onderwijs bij leken, de geletterdheid en de geleerdheid nagegaan. Met kaart van het intellectuele netwerk in de 16de eeuw.
31. DE RIDDER-SYMOENS H., *Vlaamse studenten aan de rechten-universiteit van Orleans 1444-1546 : een overzicht*, in H. SOLY en R. VERMEIR (ed.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde, (Vakgroep Nieuwe Geschiedenis UG)*, Gent, 1993, p. 105-126.
Studenten verenigden zich aan buitenlandse universiteiten in naties. De Vlaamse studenten in Orleans behoorden in hoofdzaak tot de Picardische natie, waarvan geen ledenlijsten bewaard bleven. Enkelen waren aangesloten bij de Germaanse natie. Van deze laatsten konden aantal, herkomst, studiegedrag, sociale achtergrond en carrière wel achterhaald worden. 12 en misschien 14 studenten waren afkomstig van Gent.
32. PREVENIER W., J.P. SOSSON en M. BOONE, *Le réseau urbain en Flandre (XIIIe-XIXe siècle) : composantes en dynamique*, in *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850), een statistische en dynamische benadering. 15de Internationaal*

Colloquium Spa, 4-6 sept. 1990. Handelingen, (Gemeentekrediet. Historische uitgaven, reeks in-8°, nr. 86), Brussel, 1992, p. 157-200. Met medewerking van H. COPPEJANS-DESMEDT, J. DAMBRUYNE, J. DECAVELE, B. FOSSION, F. LENTACKER, P. SOETAERT, P. STABEL, Y. VAN DEN BERGHE en A. ZOETE (+) werd over het stedelijk netwerksysteem in Vlaanderen een overzichtsartikel samengesteld. De studie van de stedelijke geografie, demografie, economie, financiën, fiscaliteit, politiek, cultuur en sociale gelaagdheid in het verleden laat toe de "netwerken" te determineren. Binnen deze samenwerkings- en afhankelijkheidsverbanden heerst een hiërarchie onder de steden, die zich voortdurend wijzigt. Met tabellen in bijlage.

33. *Tiende twejaarlijks colloquium van het Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis, in Handelingen der MGOG, XLVII, (1993), p. 9-72.*

Op het colloquium werd een *status quaestionis* opgemaakt van het historisch onderzoek over de geschiedenis van Gent. Sprekers waren : A. VERHULST, *Ontstaan en vroegste geschiedenis van Gent : stand van het onderzoek* (p. 15-27), M. BOONE, *Omzien met bewondering, vooruitblikken met verwachting. De Gentse geschiedenis van middeleeuwen en Ancien Régime* (p. 29-48) en R. VAN EENOO, *De geschiedenis van Gent, een kritische balans. Van de Franse Revolutie tot heden* (p. 49-62). Het colloquium werd afgesloten met de uitreiking van de Frans de Potter-Jan Broeckaertprijs aan Jozef Scheerder (p. 63-72).

Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden

34. BOURGEOIS J., *Het protohistorische aardewerk uit de Schepenhuisstraat*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 1, p. 22-23.

Bespreking van de protohistorische ceramiek opgegraven op een terrein tussen Hoogpoort, Schepenhuisstraat, Onderstraat en Belfortstraat.

35. CROMBE P. en G. VAN DER HAEGEN, *Het Midden-Paleolithicum in noordwestelijk België, (Archeologische Inventaris Vlaanderen. Buitengewone reeks, nr. 3)*, Gent, 1994, 134 blz.

Na een bespreking van midden-paleolithische sites op de Kluisberg en in Aalter geven de auteurs een inventaris van de thans bekende midden-paleolithische vindplaatsen in noordwestelijk België. Deze inventaris beschrijft ook twee Gentse sites, namelijk de Blaar-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

meersen en Port Arthur. De gevonden archeologica worden kritisch geëvalueerd in functie van wat ze kunnen bijbrengen voor de kennis over deze periode en de cultuur. Geïllustreerd.

Middeleeuwen

36. BOONE M., *L'industrie textile à Gand au bas moyen âge ou les résurrections successives d' une activité réputée moribonde*, in M. BOONE en W. PREVENIER (eds.), *La draperie ancienne des Pays-Bas : débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles). Actes du colloque tenu à Gand le 28 avril 1992*, Leuven-Apeldoorn, 1993, p. 15-58.

Voor de studie van de Gentse lakenproductie en -handel van de 14de tot het begin van de 16de eeuw is weinig rechtstreeks bronnenmateriaal beschikbaar. Men moet zich behelpen met indirecte gegevens in de stadsrekeningen (inkomsten van indirecte belastingen en taksen op de wolbewerking en de lakenproductie) en met prijsindicaties. De auteur komt tot een aantal vernieuwende vaststellingen en stelt het stereotiepe beeld van een economische crisis in vraag. Onder meer blijkt dat er naast de eigenlijke lakenproductie een reconversie plaatsvond naar de linnenproductie, dat vanaf het midden van de 15de eeuw reeds Spaanse wol verwerkt werd ter vervanging van de Engelse en dat de ambachtsgilde flexibel reageerde op de veranderende markt vraag.

37. BOONE M., *Städtische Selbstverwaltungsorgane vom 14. bis 16. Jahrhundert. Verfassungsnorm und Verwaltungswirklichkeit im spätmittelalterlichen flämischen Raum am Beispiel Gent*, in W. EHBRECHT (ed.), *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in Altständischer Zeit*, Keulen-Weimar-Wenen, 1994, p. 21-46.

Studie over de betekenis en het gewicht van de laatmiddeleeuwse schepenbanken in Vlaanderen. Besproken worden : de structuur van de banken, de keuze van het personeel en de inmenging daarbij van interne belangengroepen of externe machten, zoals de graaf. Het Gentse stadsbestuur wordt als typevoorbeeld uitgewerkt.

38. BOONE M., H. BRAND en W. PREVENIER, *Revendications salariales et conjoncture économique : les salaires de foulons à Gand et à Leyde au XVe siècle*, in E. AERTS, B. HENAU, P. JANSSENS en R. VAN UYTVEN (eds.), *Studia Historica Oeconomica. Liber amicorum Herman Van der Wee*, Leuven, 1993, p. 59-74.

Sinds 1360 waren de Gentse vollers economisch en politiek ondergeschikt aan de wevers. Dit belette hen niet in 1423 looneisen te formuleren, waaraan de stedelijke elite en de hertog tegemoet kwamen. De toegevingen blijken echter schijn, gezien ze doorgevoerd werden in een periode van algemene economische groei. Bovendien hadden ze enkel betrekking op de produktie van een goedkopere lakensoort, het zogenaamde maerc(t)laken. Met tabellen.

39. THOEN E., *Dries versus kouter. De wisselbouw in de Vlaamse landbouw van de Middeleeuwen tot de zestiende eeuw. Bijdragen tot de historische landschapsecologie en de geschiedenis van de agrarische techniek*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, XXII, (1993), p. 71-202.

De auteur bespreekt de wisselbouw, een belangrijke agrarische techniek. Daarbij worden een aantal nieuwe inzichten over de agrarische geschiedenis en de historische geografie van Vlaanderen geformuleerd. Verscheidene voorbeelden hebben betrekking op de ruimere Gentse regio of op domeinen die lange tijd van de Sint-Pietersabdij afhankelijk waren.

40. THOEN E., *The count, the Countryside and the Economic Development of the Towns in Flanders from the Eleventh to the Thirteenth Century. Some Provisional Remarks and Hypotheses*, in E. AERTS, B. HENAU, P. JANSSENS en R. VAN UYTVEN (eds.), *Studia Historica Oeconomica. Liber amicorum Herman Van der Wee*, Leuven, 1993, p. 259-278.

De plattelandseconomie die een groei kende vanaf de 11de eeuw en evolueerde naar een regionaal gecommmercialiseerd ecosysteem, stimuleerde binnen de bestaande politieke en economische structuren de ontwikkeling van steden in Vlaanderen. Met kaart.

41. VERHULST A., *Rural and Urban Aspects of Early Medieval Northwest Europe*, Aldershot-Brookfield, 1992, XII + 388 blz.

Bundeling van eerder verschenen artikels. Betreffende Gent zijn te vermelden : *An Aspect of the Question of Continuity between Antiquity and Middle Ages : The Origin of the Flemish Cities between the North Sea and the Scheldt*, *The Origins of Towns in the Low Countries and the Pirenne Thesis*, *Les origines urbaines dans le Nord-Ouest de l' Europe : essai de synthèse* en *Early medieval Ghent between two abbeyes and the Count's Castle*.

42. VERHULST A., *The Alleged Poverty of the Flemish Rural Economy as Reflected in the Oldest Account of the Comital Domain Known as "Gros Brief" (A.D. 1187)*, in E. AERTS, B. HENAU, P. JANSSENS

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

en R. VAN UYTVEN (eds.), *Studia Historica Oeconomica. Liber amicorum Herman Van der Wee*, Leuven, 1993, p. 369-382.

Kritiek op de stelling van D. NICHOLAS verwoord in *Of Poverty and Primacy : Demand, Liquidity and the Flemish Economic Miracle, 1050-1200*, in *The American Historical Review*, XCVI, (1991), p. 17-41. Volgens deze stelling zou er tijdens de 12de eeuw een verband bestaan hebben tussen de ontwikkeling van de steden en een demografisch-economische neergang op het platteland in Vlaanderen.

Moderne tijden

43. BRUNEEL C., *La tontine émise par les Etats de Flandre en 1747*, in E. AERTS, B. HENAU, P. JANSSENS en R. VAN UYTVEN (eds.), *Studia Historica Oeconomica. Liber amicorum Herman Van der Wee*, Leuven, 1993, p. 75-92.

Na de blijde intrede van Lodewijk XV te Gent (25 juli 1745) werden zeer hoge financiële inspanningen van het land verwacht. Hiervoor brachten de Staten van Vlaanderen een "tontine" op de markt. Het betrof een noodlening van kapitaal bij een vereniging van personen, die in ruil aangroeiende lijfrenten bekwamen. Elk jaar immers werden de renten van de overleden rentehouders gevoegd bij deze van de overlevenden. Met tabellen.

44. BRUNEEL C., *L'aurore de la médicalisation dans les Pays-Bas autrichiens*, in *Annalen van de Belgische Vereniging voor de Geschiedenis van de Hospitalen en de Volksgezondheid*, XXVIII, (1993), p. 3-33.

In de tweede helft van de 18de eeuw groeide de aandacht voor de openbare gezondheid. Het aantal zorgenverstrekkers nam toe en hun opleidingsniveau verbeterde. Verder werd in de geest van de Verlichting vooruitgang geboekt: de kerkhoven werden buiten de steden gebracht, preventieve inenting werd gebruikelijk, enz.

45. DE BUCK R., *Een Gentse rentmeestersrekening (1734-35). Losrenten en/of hypoteekleningen alom*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIX, (1994), nr. 2, p. 20-25.

Analyse van een rekening betreffende de uitbetaling van krozen aan bezitters van erfelijke losrenten.

46. DEGRYSE K., *De politieke nasleep van de "surprise" van Gent (1708). Een blik achter de schermen*, in H. SOLY en R. VERMEIR (ed.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum*

prof. dr. M. Baelde, (*Vakgroep Nieuwe Geschiedenis UG*), Gent, 1993, p. 95-104.

Op 5 juli 1708, tijdens de Spaanse Successieoorlog, konden Frans-Spaanse troepen de stad Gent bij verrassing heroveren op de Anglo-Bataafse legers. Ze hielden Gent bezet tot 2 januari 1709. Omdat men verraad van binnenin de stad vermoedde bij de inname, werd er door de Raad van State in 1709 een uitzonderingsrechtbank geïnstalleerd. Deze rechtbank spoorde de verdachte Gentenaars op en trachtte hun motieven te achterhalen. Uiteindelijk volgde op 7 januari 1710 een algemene amnestie voor alle beschuldigten.

47. *Een trekschuit voor koningen. De barge tussen Gent en Brugge, (Bijlokemuseum)*, Gent, 1993, 128 blz.

Vanaf 1623 verpachtten de Staten van Vlaanderen de uitbating van trekschuiten op het kanaal tussen Gent en Brugge. De pachters beloofden op klokvaste tijden de passagiers met hun bagage ter bestemming te brengen. De Staten zagen erop toe dat de reizen aangenaam en comfortabel konden verlopen. Geregeld mocht de barge zelfs koningen en hoge gasten vervoeren. Naarmate andere vervoermiddelen zich ontwikkelden, nam de betekenis van de barge af en in 1908 verdween uiteindelijk de beurdienst op het kanaal. Het boekje, dat aansloot bij een tentoonstelling, bevat verschillende bijdragen : J. DECAVELE, *De Zuidleie : het kanaal van Gent naar Brugge* (p. 11-28), J. PARMENTIER, *Een vermaeck'lijck treck-schuytje. Een spiegel van de trekvaart in de Nederlanden tijdens de 17de en 18de eeuw* (p. 29-72), L. CHARLES, *Over barges, voerlui en kroegen* (p. 73-88), N. KERCKHAERT, *De teloorgang van de provinciale barges* (p. 89-99) en W. BIRNIE, *Het bouwen van het scheepsmodel van de barge van 1786 tussen Gent en Brugge, een kroniek* (p. 101-126). Geïllustreerd. Zie ook J. BALDEWIJNS, *Luxueuze trekschuit voor personenvervoer tussen Gent en Brugge : de barge*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 42, (1993), nr. 5, p. 176-180.

48. VAN HEESVELDE P., *Stakingen en arbeidsconflicten te Gent op het einde van de achttiende eeuw*, in *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47, (1993), nr. 4, p. 29-44.

Op het einde van de 18de eeuw raakten de sociale verhoudingen in de stad ontwricht. De werkrelaties wijzigden door de schaalvergroting in de bedrijven en door het uiteenvallen van het ambachtswezen. Ingrepen van de overheid en de werkgevers in de werktijdsduur, de lonen en de arbeidsorganisatie maakten de arbeiders opstandig. In Gent deden zich onder meer stakingen voor van de

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

- scheepsslossers (1769) en van de linnenblekers (1775-1776). Geïllustreerd.
49. VAN HEESVELDE P., *Zoet uit Gent : een bijdrage over Gentse suikerraffinaderijen in de 18de eeuw*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXX, (1993), p. 103-134.
Gedurende de tweede helft van de 18de eeuw kende de suikerverwerking een duidelijke groei. Redenen hiervoor waren de beschermende en stimulerende rol van de centrale overheid, de wijzigingen in de consumptiegewoonten en de kapitaaloverschotten, waarvoor goede investeringsmogelijkheden gezocht werden. Te Gent begon in 1750 Andries Heyndricx met de suikerraffinage. Van 1750 tot 1789 kwamen vermoedelijk 15 bedrijven tot stand. Geïllustreerd.
50. VAN PETEGHEM P., "*Politie*" in *Brugge, Gent, Maastricht en Nijmegen. Een bijdrage tot vergelijkende institutionele stadsgeschiedenis in de Nederlanden*, in H. SOLY en R. VERMEIR (ed.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, (Vakgroep Nieuwe Geschiedenis UG), Gent, 1993, p. 461-476.
Over de perceptie en interpretatie van het klassiek-Griekse begrip "politie" van de 15de tot de 18de eeuw. Politie wordt voor Gent in verband gebracht met de Karolijnse Concessie (1540) en het ambt van politiemeester (vanaf 1659).
51. VERHAS C., *La maréchaussée et la criminalité dans le Vieuxbourg de Gand, 1600-1800*, in S. DAUCHY en R. MARTINAGE (ed.), *Pouvoirs locaux et tutelle. Actes des Journées internationales tenues à Furnes du 28 au 31 mai 1992*, (Centre d'Histoire Judiciaire), Villeneuve d'Ascq, 1993, p. 161-166.
Vanaf het einde van de 16de eeuw hield het bestuurscollege van de kasselrij van de Oudburg er een eigen politiekorps op na om de misdadigheid te bestrijden. Het korps trad vooral op tegen landlopers en vreemdelingen.

Hedendaagse tijd

52. BAETEN W., *Patronaten worden Chiro. Jeugdbeweging in Vlaanderen 1918-1950*, Leuven, 1993, 288 blz.
Reeds in de 19de eeuw stichtten de Vincentianen patronaten om de arme jongeren op te voeden en te onderrichten. De parochiegeestelijkheid nam de formule over en verspreidde ze over gans

België. Pogingen om een nationale organisatie voor de patronaten in te voeren, mislukten of hadden te weinig impact op de algemene opvattingen en methoden. Een Antwerpse studiekering zocht naar vernieuwing en creëerde in 1941 Chirojeugd als de jeugdbeweging voor de patronaten. Na de Tweede Wereldoorlog werd de beweging degelijk gestructureerd en theoretisch onderbouwd. Geïllustreerd.

53. BERCKMOES M., *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, in *Verhandelingen der MGOG*, XVIII, (1993), p. 7-230.

Op initiatief van Auguste de Maere werd op 11 maart 1893 een vereniging opgericht voor de studie en verdediging van het artistieke verleden van Gent. De opeenvolgende voorzitters waren Auguste de Maere (1893-1900), kanunnik Gabriel van den Gheyn (1900-1953), Hans van Werveke (1953-1974), Siegfried de Laet (1974-1990) en Raoul van Caenegem (1990-). Tot voor 1913 oefende de vereniging met publikaties, congressen en vergaderingen een belangrijke invloed uit op de transformatie en restauratie van de stad. Na de Eerste Wereldoorlog concentreerde de Maatschappij zich noodgedwongen op de publikatie van haar historisch tijdschrift. Met biografische schetsen van de bestuursleden, van de leden (1893-1925) en van overige figuren. Geïllustreerd.

54. BOEVA L., *"Pour les Flamands la même chose". Hoe de taalgrens ook een sociale grens was*, (*Provinciebestuur Oost-Vlaanderen. Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd, nr. 11*), Gent, 1994, 183 blz.

Wie de Franse taal niet machtig was, kon in het 19de- en begin 20ste-eeuwse Vlaanderen onmogelijk doordringen in het maatschappelijk leven. De sociaal achtergestelden werden door onkunde van de elitetaal nog bijkomend gediscrimineerd. De Vlaamse en andere sociale bewegingen ijverden voor het opheffen van die taal- en tevens sociale barrière. Geïllustreerd.

55. COBBAUT J., M. VERSCHOORIS en D. TERMONT, *Erfgenamen van de English Club, Provinciaal onderwijs Gent*, Gent, 1994, 183 blz.

In 1894 stichtte Jan Wannyn het Commercial and Polyglote Institute (English Club) in het Hoefslagstraatje. Hij onderwees er door middel van de "voorstellingsmethode" handelsvakken en moderne talen. Vanaf 1906 was de school in de Savaanstraat gevestigd. Het provinciebestuur nam het instituut volledig over in 1952. Geïllustreerd.

56. EVRARD S., *Herinnering (Merelbeke '44)*, Gent, 1994, 70 blz.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

Beschrijving en persoonlijke getuigenis over de bombardementen van 5 september 1943, 10 april en 10 mei 1944 op Merelbeke-station en omgeving. Met foto's.

57. *175 jaar Universiteit Gent. Viering 175 jaar, Academische Zitting in de Aula op 6 november 1992. Toespraken, (Dienst voor Culturele Aangelegenheden en Public Relations. Archief van de Universiteit Gent), Gent, 1993, 74 blz.*
Bevat ondermeer toespraken van L. DE MEYER, *Tussen 150 en 175 jaar bestaan* (p. 5-15) en H. BALTHAZAR, *Willem I schenkt Gent een universiteit* (p. 29-41).
58. JANSSENS P., A. DE SCHAEPPDRYVER en H. ONGHENA, *Medische ontwikkelingssamenwerking aan de RUG, (Archief RUG. Uit het verleden van de RUG, nr. 36), Gent, 1993, 216 blz.*
In de periode 1956-1962 liep een eerste medisch project in Nyarembe (toenmalige Belgisch-Congo); van 1966 tot 1990 volgde een tweede in Butare (Rwanda).
59. LEHOUCQ N. en T. VALCKE, *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel 1, De instelling, de bevoegdheden en de verkiezingsresultaten, (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen. Stichting Mens en Cultuur), Gent, 1993, 404 blz.*
Het boek schetst de evolutie van de Oostvlaamse provinciale bestuursinstelling en geeft een overzicht van alle provincieraadsverkiezingen (1836-1991). Tevens zijn naamlijsten opgenomen van de gouverneurs, de leden van de Bestendige Deputatie, de voorzitters van de Provincieraad en de griffiers. Met Nederlandse, Franse, Duitse en Engelse samenvattingen, diverse bijlagen en personenindex. Geïllustreerd.
60. MAES D. (ed.), *1914. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, in Ghendtsche Tydinghen, 23, (1994), nr. 4, p. 202-218; nr. 5, p. 289-310.*
Fragmenten uit het boek *1914. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog* door J. D. MARTENS.
61. POELMAN R., *De nominatieve volkstelling te Oostakker in 1796. Een demografische en sociaal-economische benadering, in De Oost-Oudburg. Jaarboek, XXX, (1993), p. 38-74.*
Analyse van de volkstelling uit 1796 die naast de namen ook gegevens bevat over leeftijd, beroep of verwantschap, woonplaats, datum van inwijking of geboorte, tijd doorgebracht in de gemeente en aantal kinderen beneden 12 jaar.

62. TAGHON P., *België 44. De bevrijding*, Tielt, 1993, 245 blz.
De p. 73-82 handelen over "The Ghent Force", de speciaal samengestelde gevechtsgroep die Gent bevrijdde op 6 september 1944. Met foto's. Zie ook J. VANNIEUWENHUYSE, *De bevrijding van Gent in september 1944*, (Stadsbestuur van Gent), Gent, 1994, z.blz.
63. VAN DAMME D. en F. SIMON, *François Laurent (1810-1887) en de stedelijke liefdadigheidsinstellingen van Gent (1850-1880). Een episode in de transformatie van de sociale politiek in een industriële stad*, in *Annalen van de Belgische Vereniging voor de Geschiedenis van de Hospitalen en de Volksgezondheid*, XXVIII, (1993), p. 99-138.
Laurent keerde zich met wisselend succes tegen het Gentse Liefdadigheidswerkhuis, het Guislaingesticht en de Berg van Barmhartigheid. Spaarkassen, adultenscholen en werkliedengenootschappen moesten de fundamenten vormen voor een nieuw sociaal gebouw. Laurent wilde de arbeiders zelf tot een hoger beschavingsniveau optillen door hen onderwijs, cultuur en spaarzaamheid bij te brengen.
64. VANSCHOENBEEK G. en J. FERNANDEZ, *Het Stadhuis der Werklieden*, (ABVV-Gent-Eeklo. AMSAB), Gent, 1994, z.blz.
Catalogus van de tentoonstelling ingericht naar aanleiding van de renovatie van "Ons Huis" aan de Vrijdagmarkt. Geïllustreerd.
65. VERSCHOORIS M., *De papegaai is geschoten. De bevrijding van Martin, Gent 15 juli 1944*, Gent, 1994, 103 blz.
De bevrijding van de verbindingsman Martin (Albert Mélot) in de Papegaaistraat was een van de verdienstelijkste prestaties van het Gentse Verzet. Geïllustreerd.
66. WOESTENBORGH B., *Vlaamse arbeiders in de vreemde of hoe in de 19e en 20e eeuw Vlaamse seizoenarbeiders elders hun brood moesten gaan verdienen*, (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen. Bijdrage Museum van de Vlaamse Sociale Strijd, nr. 10), Gent, 1993, 143 blz.
Vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw kende Vlaanderen elk jaar een massale uittocht van arbeiders naar Frankrijk. Ze werden er tewerkgesteld in de bieten-, vlas- of graanteelt en in steenbakkerijen of cichoreidrogerijen. Om hun arbeids- en levensomstandigheden te verbeteren werd vanuit katholieke hoek op 5 oktober 1900 te Gent een Beschermcomité gesticht met eigen ziekenfondsen en syndicaten. Brugge (1901) en Doornik (1902) volgden het voorbeeld. Na de Tweede Wereldoorlog lieten de vakbonden zich in met de seizoenarbeidersproblematiek. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

67. *Zuur, zoet of bitter. Broeder Ebergist (1887-1943) en de "zintuiglijke opvoeding"*, (Museum Dr. Guislain), Gent, 1993, z.blz.
Fotoboek bij een tentoonstelling gewijd aan de opvoedingsmethode voor zwakzinnigen van broeder Ebergist, in de wereld Gustaaf de Deyne (Brugge, 1887-Gent, 1943). De Deyne ontwikkelde in het Gentse Sint-Jozefsinstituut een methode die gebaseerd was op zintuiglijke waarnemingen.

Industriële archeologie

68. BERTELOOT R., *Op ontdekking in het kasteeltje van Emmaüs*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 1, p. 30-32.
Enkele muurresten die deel uitmaakten van het voormalige drankenbedrijf Donny-Baertsoen (1856), bleven ondergronds bewaard.
69. DE HERDT R., *Proeve van de evocatie van het Industrieel Verleden*, Gent, 1994, 52 blz.
Geschiedenis en inrichting van het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel. Geïllustreerd.
70. DESEYN G., *Cornues avec Chamotte. De Gentse fabriek van vuurvaste steenprodukten aan de Groendreef bestaat 140 jaar !*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 12, (1994), nr. 2, p. 14-19. Geïllustreerd.
71. DESEYN G., *De Donny dynastie*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 12, (1994), nr. 3, p. 24-40.
Bespreking van de voormalige brouwerij, de ijskelder en de frisdrankenbedrijven van François en Edmond Donny, en van Paul Cobbaert-Donny, gelegen in de St.-Pietersnieuwstraat. Geïllustreerd.
72. DESEYN G., *Op zoek naar Pieter Van Huffel. Historiek der katoenfabriek Desmet-Guéquier, het huidige MIAT*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 12, (1994), nr. 2, p. 10-13. Geïllustreerd.
73. *Proeve van oral history. Interview met de laatste werknemer van Vuurvaste Stenen Colpaert (Firmin Van Acker) op 24 augustus 1990*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 12, (1994), nr. 2, p. 20-28. Geïllustreerd.

Kerkgeschiedenis, kloosters

74. BOUCKAERT B., *De Gentse Sint-Baafs in de 16de eeuw. Enkele bemerkingen over het muziekleven bij het ontstaan van een nieuw kapittel*, in *Musica Antiqua*, 11, (1994), nr. 2, p. 61-67.
De omvorming van de Sint-Baafsabdij tot seculier kapittel (1536) en de verplaatsing van het kapittel naar de Sint-Janskerk (1540) brachten belangrijke wijzigingen mee voor het muziekleven in de gemeenschap. Er werd nu een professioneel muziekensemble opgericht onder leiding van een zangmeester en een *succentor*. Deze laatste stond onder meer in voor de opleiding van de koralen of koorknappen. Geïllustreerd.
75. CLOET M., *De Acta van de Brugse en de Gentse bisschoppen voorzien van indices (resp. voor de periode 1567-1952 en 1584-1833)*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 130, (1993), nr. 1-2, p. 17-33.
De *Acta episcoporum* en de *Acta vicariatus* bevatten de schriftelijke neerslag van de handelingen van de opeenvolgende bisschoppen en hun directe medewerkers. Ze gelden als basisdocumenten in een bisschoppelijk archief. De Gentse registers werden volgens een vooropgesteld analyse-schema ontleed voor de jaren 1584-1802. Ontledingen voor de jaren na 1802 zijn in voorbereiding.
76. CLOET M., *Richtlijnen voor de "status animarum", voornamelijk in het bisdom Gent onder het episcopaat van Antoon Triest (1623-1657)*, in H. SOLY en R. VERMEIR (ed.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde, (Vakgroep Nieuwe Geschiedenis UG)*, Gent, 1993, p. 39-47.
Een *status animarum* is een lijst van de bewoners van een parochie met inlichtingen van familiaal-demografische, kerkelijke en soms sociaal-economische aard. Bedoeling van deze lijsten was om op basis van de beschreven toestand een pastorale strategie op te bouwen. Richtlijnen omtrent de *status* werden uitgevaardigd in Rome (1614) en in de Mechelse kerkprovincie (1625). Het bisdom Gent concretiseerde de voorschriften in 1625 en 1650.
77. DE BAETS A., *De abdis van Nieuwenbos contra de inwoners van het Hooiken (Gent) of een ruzie omtrent de dodenverering in de 17de eeuw*, in *Heemkundige Vereniging De Gonde*, 21, (1993), nr. 1, p. 13-17.
78. DECAVELE J., *Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel in 1578*, in H. SOLY en R. VERMEIR (ed.), *Beleid en bestuur in de*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde, (Vakgroep Nieuwe Geschiedenis UG), Gent, 1993, p. 73-93.

Op beschuldiging van sodomie werden 36 minderbroeders en augustijnen in Brugge en Gent gearresteerd. In Gent volgden terechtstellingen van drie minderbroeders en twee augustijnen, in Brugge van drie minderbroeders. De wantoestanden in de mendicantenkloosters werden door de calvinisten aangegrepen om de bevolking op te ruïen tegen de clerus en de gereformeerde religie in te voeren. Bovendien zochten de calvinisten specifiek de bedelorden te treffen omdat ze Don Juan en zijn katholieke partij aanhingen. Met reproductie van een prent van de Gentse terechtstelling door F. Hogenberg.

79. GROOTAERS W., *Oorsprong en spiritualiteit van de zwartzusters in België*, in *Ons Geestelijk Erf*, 67, (1993), afl. 1-2, p. 147-161.
De gemeenschappen van cellebroeders en -zusters of cellieten ontstonden tijdens de 14de eeuw in het Rijnland. Ze legden zich specifiek toe op de verpleging van de pestzieken. Circa 1363 verschenen de cellezusters in Gent. In de loop van de 15de eeuw namen de vrouwelijke cellieten de kloosterregel van Sint-Franciscus (= de grauwezusters) of van Sint-Augustinus (= de zwartzusters) aan. Met verspreidingskaart.
80. LINGIER C., *Boekegebruik in vrouwenkloosters onder de invloed van de Moderne Devotie*, in *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*, Amsterdam, 1993, p. 280-294.
De produktie en lectuur van boeken worden onder meer bestudeerd aan de hand van de driedelige geschiedenis van het Gentse Sint-Agnesklooster en de autobiografie van Alijt Bake.
81. SCHEPENS E.L., *De Grote en de Kleine Pulaar. Lenen van de Sint-Pietersabdij te Gent, gelegen op de wijk Beervelde te Destelbergen*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXX, (1993), p. 75-102.
Overzicht van de opeenvolgende eigenaars en pachters van de leengoederen tot 1800. Geïllustreerd.
82. STEEGHERS W., *Overleden begijntjes van het Klein Begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie te Gent, afkomstig uit Wetteren (1673-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 29, (1993), nr. 11-12, p. 569.
83. TRIO P., *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*, (*Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, series B, vol. 11*), Leuven, 1993, 471 blz.

De broederschappen werden in hoofdzaak opgericht om in groep het eigen zieleheil te bewerkstelligen. Hiertoe bezat elke vereniging in een abdij, een klooster, een hospitaal of een parochiekerk een altaar, soms een volledige kapel, waar missen werden opgedragen en waar de patroonheilige speciaal vereerd werd. Met kaarten, tabellen en talrijke bijlagen.

84. VAN DE PERRE D. en R. VAN HAUWE, *De geschiedenis van Denderwindeke. Deel III : parochie en kerkelijk grondbezit tijdens de middeleeuwen, inzonderheid de aanwezigheid van de abdijen van Vermand (Fr.), Vicoigne (Fr.) en Ninove (1138-1490)*, in *Het Land van Aalst*, XLVI, (1994), nr. 2, p. 73-130.
Met bespreking van de bezittingen van de Gentse Sint-Jakobsparochie en dominikanen.
85. VLERICK, C., *De kerken van Eke. Bijdrage tot de historiek van de parochie Eke*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, XXII, (1993), p. 3-69.
Met gegevens over de Gentse Sint-Pietersabdij, waar Eke afhankelijk van was. Geïllustreerd.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

86. BAILLIEUL B. en G. VAN DOORNE, *Wandelen door de Sint-Annaparochie, (Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1994, 32 blz.
Beknopte historische schets en overzicht van het monumentenpatrimonium in de stadswijk rondom de Sint-Annakerk. Geïllustreerd.
87. BAUTERS L. en M.C. LALEMAN, *Het klooster van de geschoeide karmelieten. Dendrochronologie en bouwgeschiedenis*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 2, p. 35-40.
Evaluatie van de dendrochronologische gegevens ten opzichte van de andere archeologische en bouwhistorische gegevens over de kerk en het klooster van de geschoeide karmelieten. Met reproducties van plannen.
88. BAUTERS L. en M.C. LALEMAN, *Het klooster van de geschoeide karmelieten in Gent (O.VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 17, (1994), p. 31.
Samenvatting van de archeologische en bouwhistorische bevindingen van het onderzoek in 1993.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

89. BERTELOOT R., *Renovatie van de residenties E. Van Beveren, E. Anseele, G. Nachez aan de Watersportbaan te Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 2, p. 41-46.
Overzicht van de renovatiewerken aan drie hoogbouwconstructies die volgens het zogenaamde C.I.A.M.-principe aan de Gentse Watersportbaan (Europalaan) opgetrokken zijn. Met foto's van de gebouwen.
90. BOERJAN G., *Het kerkhof van Mariakerke "anders bekeken"*, in *Marka. Notulenblad*, 109, (1994), z.blz.
Voorstelling van de merkwaardige graven op het kerkhof en van de kunstenaars die eraan werkten. Geïllustreerd.
91. BRAL G.J., *15de-eeuwse gewelfschilderingen in de sacristie van het oud-dominicanenklooster "Het Pand" te Gent*, in *Monumenten en Landschappen*, 13, (1994), nr. 3, p. 6-25.
Toelichting over de ontdekking, de betekenis en de conservering van de gewelfschilderingen in de sacristie van het voormalige dominikanenklooster aan Onderbergen. Geïllustreerd.
92. CARDON D., J. LAGAE, M.C. LALEMAN en J. LEFEBURE, *Dag van de architectuur. Toekomst verzekerd ! Reconversie, een nieuwe functie voor het bestaande, (Diensten Monumentenzorg en Stadsarcheologie)*, Gent, 1993, 87 blz.
Beknopte voorstelling van een veertigtal gebouwen waar de herwaardering van het bestaande monumentale erfgoed samen met kwaliteitsvolle hedendaagse architectuur aan een nieuwe functie gestalte gaf. Een aantal gebouwen hebben een middeleeuwse origine zoals de kantoorgebouwen van de Bond Moyson (Waaistraat), het Hof van Ryhove (Onderstraat), de Cirque Central en de Sous-sol (Hoogpoort), het Novotelcomplex (Goudenleeuwplein), het Toreken (Vrijdagmarkt), het Tolhuisje (Graslei), de Bijloke Festivalhal (Bijlokekaai) en de reftervleugel van de Sint-Pietersabdij (Sint-Pietersplein). Andere zijn gereconverteerde industrieel-archeologische gebouwen zoals stapelhuizen aan de New Yorkstraat en de Voorhavenlaan, Logos Tetraëder (Bomastraat), het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel en de N.T.2-Schouwburg (Minnemeers), café Cocteau (Jan Palfijnstraat), Jazzcafé Duke (Jan van Stopenberghestraat), Restaurant Flor (Grote Huidevettershoek), Backstage (Sint-Pietersnieuwstraat), de Stadsbibliotheek (Graaf van Vlaanderenplein), Galerij Urmel (Visserij), het Restyling Buro (Vijfwindgatenstraat) en het U.C.O.-gebouw (Ledeberg). Ook een aantal culturele instellingen komen

aan bod zoals het Museum voor Sierkunst (Jan Breydelstraat), de K.N.S.-Schouwburg (Sint-Baafsplein), het Museum Arnold Vanderhaeghen (Veldstraat), de Koninklijke Opera (Schouwburgstraat), de Minardschouwburg (Korianderstraat) en het Cultureel Centrum Vooruit (Sint-Pietersnieuwstraat). Winkelpanden in de Hoefslagstraat, de Belfortstraat, de Bennesteeg, de Zwartzustersstraat, de Brabantdam, het François Laurentplein en de Kromme Elleboog illustreren de positieve resultaten binnen een doorgaans meer bescheiden reconversie. Nog te vermelden gebouwen zijn een jongensschool (Sint-Theresiastraat), koffiehuis Ludwig (Hoogpoort), een bankinstelling en een oesterbar (Kouter). Geïllustreerd.

93. CHATELET R., *Gent, aan de Rand*, Gent, 1993, 56 blz.
Fotoboek over de zogenaamde 19de-eeuwse gordel.
94. CHRISTIAEN M., *In een geur van heiligheid*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 117-131.
Beschrijving van de Gerolfkerk en de kapel in de Oude Abdij te Drongen. Geïllustreerd.
95. COLLEN-JANSSENS J. en L. VAN WERVEKE, *De kerk van de Boudelo-abdij te Gent : een bedreigd monument*, in *Boudelo's kerk en orgel*, (*Culturele Kring Boudelo*), Sint-Niklaas, 1993, p. 34-59.
Historiek van de Boudelo-abdijkerk aan de Ottogracht. Geïllustreerd.
96. *Dag van het park, 29 mei 1994 : Maaltebruggepark*, (*Plantsoendienst*), Gent, 1994, 35 blz.
Brochure met een korte historiek over de wijk, het kasteel en het park Maaltebrugge. Met kopies van oude kaarten en plattegronden.
97. DE KEGEL A. en A. DEMEY, *Het Caermersklooster te Gent. 700 jaar geschiedenis voor een nieuwe toekomst*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 46, (1992), p. 194-200.
Beknpte geschiedenis en bouwhistoriek van het voormalige klooster der geschoeide karmelieten, gelegen tussen Lange Steenstraat en Trommelstraat. Met een overzicht van de restauratie- en renovatiewerken in opdracht van de Provincie Oost-Vlaanderen en van de Stad Gent. Geïllustreerd.
98. DE KEGEL A. en A. DEMEY, *Provinciaal Instituut voor Hoger Onderwijs. Henleykaai*, Gent, (*Provinciebestuur Oost-Vlaanderen*), Gent, 1992, z.blz.
Beschrijving en bespreking van het schoolgebouw aan de Henleykaai ontworpen in 1960. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

99. DESPRETZ A., *Vooruit, een feestpaleis met lage nissen en kale sokkel*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 22, (1993), nr. 6, p. 316-336. Geïllustreerd.
100. *De vergaderzaal van het voormalig Brouwershuis. Stucplafond in hoogreliëf door Jan Hansche uit 1673*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 3, p. 38-40.
Zie ook *Plafond de l'ancienne Maison des Brasseurs (Inventaire archéologique de Gand)*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 3, p. 35.
101. DEVOLDER C., *Baan 50A Gent-Oostende, N.M.B.S.-aanhorigheid Drongen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 99-116.
Over het ontstaan en de uitbouw van de spoorweg en het station van Drongen. Geïllustreerd.
102. DEVOS P., A. DEMEY, M. PIETERAERENS en L. ROBIJNS, *Beschermde monumenten, landschappen en stadsgezichten*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 46, (1992), p. 169-178.
Voor Gent : de Universiteitsbibliotheek en het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, Rozier 9 en Sint-Hubertusstraat 1. Met foto.
103. *De Westerbegraafplaats*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 3, p. 27-29.
104. *Een beeld in een stad. Bruges-la-Morte op de Begijnhofdries te Gent*, Gent, 1993, 110 blz.
Catalogus bij een tentoonstelling over het Georges Rodenbach-monument van George Minne en zijn toekomstige integratie in het herwaarderingsgebied Sint-Elisabethbegijnhof. De catalogus bundelt artikels over het stadsbeeld in de fin-de-siècle literatuur door C. BERG, de figuur van Georges Rodenbach door N. POULAIN, Bruges-la-Morte door J. DE VOS, de weigering van het monument in Brugge door M. VAN HOUTRYVE, de plaatsing te Gent door J. DE VOS, de monumenten van George Minne door M.J. BELPAIRE-PAUWELS, de geschiedenis van het begijnhof met de herwaarderingsproblematiek door D. LAPORTE en over Edmond Boonen en de Vrienden van het Begijnhof door M. COUCKE. Met lijst van de deelnemers en het juryverslag van de ideeënwedstrijd over de herinrichting van de dries, en een lijst van de tentoongestelde stukken. Geïllustreerd.
105. EVERAERT G., *Huis Lousbergs-de Hemptinne, een 19de-eeuws stadspaleis in Gent*, in *De Woonstede door de Eeuwen heen*, (1994), nr. 102, p. 27-40.

Bespreking van het stadspaleis dat in opdracht van industrieel Ferdinand Lousbergs (1799-1859) naar de plannen van bouwmeester Louis Eijkens (1807-1879) in 1842 langsheen de Keizer Karelstraat opgetrokken werd. In de bijdrage worden tevens de rijke interieurs beschreven. Geïllustreerd.

106. EVERAERT G., M.C. LALEMAN en D. LIEVOIS, *De tweede ziekenzaal van de Bijloke*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 4, p. 5-23.

Samenvatting van de recente archeologische en bouwhistorische bevindingen die werden ingewonnen naar aanleiding van de restauratie van de dakconstructie van het zogenaamde Craeckhuys of de tweede ziekenzaal van de Bijloke. Geïllustreerd.

107. FORTIE L., *Kasteel Ter Beken, Sint-Paulusseminarie. Deel II*, in *Marka. Notulenblad*, 107, (1993), z.blz. Geïllustreerd.

108. *Gentse parken en groezone's. Deel I*, in *G.O.V. Heraut*, 28, (1993), nr. 5, 6 blz.

109. *Het Brouwershuis aan de Graslei*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 1, p. 33.

110. HOFFSUMMER P. en D. HOUBRECHTS, *De dakconstructie van de karmelietenkerk. Eerste dendrochronologische analyse*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 2, p. 29-34.

Het archeologisch onderzoek in het kader van de restauratie van de voormalige kerk der geschoeide karmelieten aan de Lange Steenstraat omvatte ook de dendrochronologische studie van de houten dakconstructies. Voor de hoofdbeuk leverden de analyses een datering op tussen 1320 en 1330, waarbij 1328 het meest waarschijnlijk is. Voor de apsis zijn de dateringsgegevens niet zo precies, wel kan de periode 1473-1474 naar voren geschoven worden. Deze bevindingen zijn van grote betekenis voor een betere kennis van de gotische baksteenarchitectuur in Gent. Met reproducties van tekeningen en foto's.

111. HOFFSUMMER P. en D. HOUBRECHTS, *Het Craeckhuys in Gent. Dendrochronologische analyse van houtmonsters*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 4, p. 24-29.

Bij de restauratie van de dakconstructie van het zogenaamde Craeckhuys in de Bijloke konden een hele reeks houten onderdelen dendrochronologisch onderzocht worden. Deze analyses bieden een beter inzicht in de opbouw van de dakkap en geven indicaties voor

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

- een datering van het gebouw in het begin van de 16de eeuw. Geïllustreerd.
112. HUYBENS G. (red.), *Beiaarden en torens in België*, (*Musea Nostra*), Gent, 1994, 168 blz.
Verschillende auteurs beschrijven in korte hoofdstukjes de rol die klokken en beiaarden in België gespeeld hebben en nog spelen. Het tweede gedeelte van het boek bevat een repertorium van de beiaarden in België. Voor de Gentse stadsbeiaard zie p. 98-99. Geïllustreerd.
113. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 130. De kerk van Onze-Lieve-Vrouw Begijnhof (uitwendig aspect)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 3, p. 155-157. Geïllustreerd.
114. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 211. De gewezen kerk van de Geschoeide Carmelieten, buitenkant*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 2, p. 83-85. Geïllustreerd.
115. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 217. Monumentale ingangspoort*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 1, p. 11-13.
Het betreft een 18de-eeuwse deur van het Tooghuis op de Vrijdagmarkt. Geïllustreerd.
116. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 228. Infirmierie van het voormalig klooster van de Geschoeide Carmelieten*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 5, p. 280-283. Geïllustreerd.
117. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 260. De Monumentale Poort van de Citadel*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 4, p. 218-220. Geïllustreerd.
118. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 476. Het huis van Schardau*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 22, (1993), nr. 6, p. 307-308. Met foto van het gebouw.
119. JANSSENS S., "Voskensbeeld", staande in de voortuin van het Koninklijk Atheneum Voskenslaan te Gent, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 4, p. 240-242.
Beeld van Antoon Janssens dat ingehuldigd werd in 1993. Geïllustreerd.
120. *Karkasrestauratie refter Sint-Pietersabdij in een beslissend stadium*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 2, p. 10-13.
121. *Kerk der Geschoeide Karmelieten. Opgravingscampagne 1994*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 5, p. 25-26.

122. *Koninklijke Nederlandse Schouwburg. Verbouwings-, moderniserings- en restauratiewerken*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 1, p. 11-15.
123. LALEMAN M.C., *De Sint-Pietersabdij in Gent (O.VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 17, (1994), p. 32.
Samenvatting van de archeologische en bouwhistorische bevindingen van het onderzoek in de reftervleugel in 1993.
124. LALEMAN M.C., *Gruuthuus en de Grutere*, in R.E. KISTEMAKER en V.T. VAN VILSTEREN (ed.), *Bier ! Geschiedenis van een volksdrank*, Amsterdam, 1994, p. 23.
Korte notitie over middeleeuwse muurresten die in 1980 en 1985 aan het licht kwamen bij slopings- en bouwwerken aan het Goudenleeuwplein. Deze overblijfselen zijn afkomstig van het Gruuthuus. Leden van de familie de Grutere inden er namens de graaf van Vlaanderen het gruutrecht. Geïllustreerd.
125. LALEMAN M.C., *La ville au XIIIe siècle. Apports de l'archéologie urbaine*, in M. MARGUE (red.), *Ermesinde et l'affranchissement de la ville de Luxembourg. Etudes sur la femme, le pouvoir et la ville au XIIIe siècle*, (Publications du Musée d'Histoire de la Ville de Luxembourg et Publications du Cludem, 7), Luxembourg, 1994, p. 255-272.
Over de bijdrage van het stadsarcheologisch onderzoek tot de kennis van het 13de-eeuwse Gent, met de klemtoon op de stadsontwikkeling en de bebouwing. Tot de themata die ruimer worden toegelicht behoren de stenen huizen, de oudste hospitalen en de middeleeuwse houtbouw. Geïllustreerd.
126. LALEMAN M.C., *Wooncultuur in het middeleeuwse Gent*, in *Heemkundig Nieuws*, 22, (1994), nr. 1, p. 3-4.
127. LALEMAN M.C., D. LIEVOIS en G. STOOPS, *Het gedenkteken voor Jan Frans Willems op het Sint-Baafsplein*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 2, p. 5-27.
Geschiedenis en bouwgeschiedenis van het gedenkteken voor Jan Frans Willems op het Sint-Baafsplein. Met overzicht van de archeologische bevindingen bij het verplaatsen van het monument in 1993. Geïllustreerd.
128. LEKENS L., *De brug der keizerlijke geneugten*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 5, p. 19-24.
Bespreking van de beelden die de nieuwe voetgangersbrug over de Lieve zullen sieren.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

129. LICHTENBERG L., *Verrassingen en onzekerheid bij unieke restauratie. Refter van de Gentse Sint-Pietersabdij toont geleidelijk meer haar grootsheid*, in *Scarabee*, (1994), nr. 10, p. 5-9.
Momentopname en voorstelling van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek dat in het kader van de restauratiewerken aan de reftervleugel van de Sint-Pietersabdij gerealiseerd werd. Geïllustreerd.
130. *Monumentenzorg en stadsarcheologie een nieuwe toekomst*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 1, p. 25-30.
131. *Op avontuur met architectuur. 3 circuits, (Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1994, 36 blz.
In het kader van de Open Monumentendag 1994 werden drie circuitbezoeken uitgewerkt. Onder de titel "Een lange mars" behandelt N. POULAIN de architectuur in de omgeving van het Sint-Pietersstation en het zogenaamde Miljoenenkwartier, in "Architectuur langs de rails" licht B. BAILLIEUL de ontwikkeling van het spoorwegnet in Gent toe en "Buurtspoorwegen tussen Gent en Kalken" wordt voorgesteld door A. VAN DE SOMPEL, H. VAN ROYEN en A. VEECKMAN. Geïllustreerd.
132. *Plafond de la bibliothèque de l'ancien couvent des Jésuites (Inventaire archéologique de Gand)*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 3, p. 33.
133. *S.M. Het Licht*, in *AMSAB-Tijdingen*, 21, (1993), p. 2-4.
Historiek van de drukkerij Het Licht en haar architect Fernand Brunfaut (1886-1972).
134. VAN BOCKSTAELE R., *Typische wijk in Gent, Patershol*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 43, (1994), nr. 3, p. 66-73. Geïllustreerd.
135. VAN DEN BOSSCHE H., *Een encyclopedische tuin aan het einde van het Ancien Régime. De prinsbisschopelijke tuinen van Rooselaer te Lochristi*, in *Monumenten en Landschappen*, 13, (1994), nr. 1, p. 31-46.
Ferdinand-Marie Carolus, prins van Lobkowitz-Horin (1726-1795) en 17de bisschop van Gent, verkoos het kasteel Rooselaer in Lochristi als vaste verblijfplaats. Vanaf 1782-1783 liet hij het kasteel vergroten, verfraaien en herinrichten. Ondermeer werden er prachtige tuinen aangelegd. In het artikel wordt ook een beknopt overzicht gegeven van de geschiedenis van dit voormalige goed van de Gentse Sint-Baafsabdij, tot en met de ontwikkeling in recente tijd. Hierbij komen ook de verbouwingen van het kasteel

onder leiding van architect Louis Minard in 1833 aan bod. Geïllustreerd.

136. VAN DER LINDEN R., *Eigentijdse straatbeelden, (Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen)*, Gent, 1994, 231 blz.
Met beschrijvingen van de standbeelden van Karel Waeri in Gent (p. 139), Tineke van Heule in Gentbrugge (p. 140) en Mieke Vlaai in Oostakker (p. 150). Met foto's van de beelden.
137. VAN DOORNE G. (red.), *Open Monumentendag Vlaanderen, Gent 11 september 1994, (Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1994, 66 blz.
Rond het thema "Monumenten van vervoer(ing)" werden in Gent een twintigtal monumenten voor het publiek opengesteld en in een brochure toegelicht. Het betreft : het Museum Energiea (Langerbruggekaai), de droogdokken (Wiedauwkaai), een loods (Voorhavenlaan), het Augustijnenklooster (Academiestraat), de Berg van Barmhartigheid (Abrahamstraat), het gildehuis van de vrije schippers (Graslei), het Postgebouw (Korenmarkt), de K.N.S. (Sint-Baafsplein), een voormalige garage, thans bankkantoor (Sint-Michielsplein), de Sint-Michielskerk (Sint-Michielsplein), de hogere instituten Sint-Lucas (Zwartzustersstraat), het huis Lousbergs-de Hemptinne (Keizer Karelstraat), de Belgische Bank van de Arbeid (Voldersstraat), het Minderbroedersklooster (Oude Houtlei), het Kunstencentrum Vooruit (Sint-Pietersnieuwstraat), de watertorens (Kattenberg), het Sint-Pietersstation (Koningin Maria Hendrikaplein), de Villa de Bondt (Krijgslaan), de woning Sarteel (Vaderlandstraat) en de kerk van Sint-Pieters-Buiten (Sint-Pietersaalstraat). Geïllustreerd.
138. VAN NEVELE F., *Rond onze buurt, (Koninklijke Dekenij Nieuwenhove)*, Gent, 1994, z.blz.
Beschrijving van een wandeling door de Dampoortwijk. Met reproducties van oude foto's.
139. VERHAEGHE F., *Du bâti à la ville dans le Nord-Ouest de l'Europe médiévale*, in *Les Nouvelles de l'Archéologie*, (1993), nr. 53-54, p. 61-65.
De kennis over de ontwikkeling van de middeleeuwse stad is niet los te zien van de bebouwing. De archeologie levert een belangrijke bijdrage op het vlak van de zogenaamde "verstening" van de huizen, de uitbreiding van de bebouwing langsheen rivierarmen of havenkommen, het onderscheid tussen stedelijke en rurale bewoning, enz. Het reeds gerealiseerde archeologisch onderzoek duidt op verschillen tussen diverse deelgebieden in Noordwest-Europa. Deze bondige synthese bevat enkele verwij-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

zingen naar de ontwikkeling van het middeleeuwse huizenbestand in Gent.

Kunst, cultuur

140. *Academische zitting "Honderd jaar Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent"*, in *Handelingen der MGOG*, XLVII, (1993), p. 73-125.
Met teksten van toespraken door provinciegouverneur H. BALTHAZAR, *Over het belang van stadsgeschiedenis. Laudatio van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (p. 75-80), door burgemeester G. TEMMERMAN (p. 81-85), door de voorzitter van de Maatschappij R.C. VAN CAENEGEM (p. 87-91), door H. DE RIDDER-SYMOENS (p. 97-99) en door D. LIEVOIS en R.C. WEGMAN, *De componist Jacob Obrecht (c. 1457-1505) was inderdaad een Gentenaar* (p. 101-125). Geïllustreerd.
141. CHARLES L., J. DECAVELE, J. DE ZUTTER en J. VANNIEUWENHUYSE, *175 jaar Stadsarchief in Gent*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 46, (1992), p. 119-122.
Verslag van de herdenking in 1992. Er werden concerten ingericht, een tentoonstelling "De feestende stad. Gent 1300-1940" en een archiefcolloquium "Hoe functioneert het archief in de administratie en bij het bestuur van de gemeente?". Geïllustreerd.
142. COLLEN-JANSSENS J., *Schatten van de Boudelo-abdij in het Museum van de Bijloke*, in *Kunst en monument van Boudelo, (Culturele Kring Boudelo)*, Sint-Niklaas, 1993, p. 44-55.
De inboedel van het salon van de abt werd in 1913 van de abdij aan de Ottogracht naar de Bijloke overgebracht. Geïllustreerd.
143. DAEM M., *Votiefschilderijen kapelleke Schreiboorn te Gent en St.-Annakerk te Bottelare. Ch. Picqué-H. Bracq*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIX, (1994), nr. 2, p. 100-104. Geïllustreerd.
144. DAENENS L., *Museum voor Sierkunst Gent*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 31, (1993), nr. 4, p. 123-159.
Geschiedenis van het Museum dat sinds 1922 in het Hotel de Coninck aan de Jan Breydelstraat ondergebracht is en voorstelling van de collecties. Met foto's van de museumgebouwen en -voorwerpen. Zie ook ID., *Het Museum voor Sierkunst en zijn verzamelingen*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 46, (1992), p. 222-225.

145. DEPREZ A. (red.), *Karel van de Woestijne. Verzameld journalistiek werk. Deel XIII en XIV*, (Cultureel Documentatiecentrum), Gent, 1994, 718 + 731 blz.
146. DEROM S., *Museum voor Gerechtsvoorwerpen, Gravensteen, (Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1994, 38 blz.
Inleidende brochure uitgegeven naar aanleiding van de heropening van het Museum. Geïllustreerd.
147. DESPRETZ A., *De lange weg van Lodewijk van Biesbroecks "Excelsior" en de "Grand Old Man of Astronomy"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 5, p. 262-279.
Bespreking van het tot stand komen van het beeld Excelsior (de vliegevangster) van Lodewijk van Biesbroeck, en van het leven van zijn zoon Georges van Biesbroeck (1880-1974), astronoom in de Verenigde Staten. Geïllustreerd.
148. DESPRETZ A., *Drie aan Norbert Cornelissen geschonken medailles*, in *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, (1993), p. 75-92.
Beschrijving van 3 medailles opgedragen aan de ambtenaar en schrijver Cornelissen (Antwerpen, 1769-Gent, 1849). Geïllustreerd.
149. DESPRETZ A., *Medailles van Ghislain Joseph Massaux*, in *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, (1993), p. 93-113.
Beschrijving van medailles gegraveerd door Massaux (Bois-de-Villers, 1772-Gent, 1851). Geïllustreerd.
150. DE VOS J., *Het toneelleven in Gent 1991-1992*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 46, (1992), p. 78-84.
Geïllustreerd.
151. DEWITTE A., *Van Maerlant. Het Gruuthusehandschrift. Het Comburgerhandschrift*, in *Biekorf*, 93, (1993), p. 332-333.
J. Reynaert wijdde in *Spiegel der Letteren* (1993), p. 63-66 een mededeling aan de zogenaamde relatie tussen de kopiïsten van het Comburgse Handschrift (een bloemlezing van een 50-tal literaire teksten, dat rond 1400 in Gent samengesteld werd) en de Gentse Ghesellen vanden Ringhe, beroepsschrijvers te vergelijken met de scriptores die te Brugge op de Burg werkzaam waren.
152. DUBOIS M. en J. VAN CLEVEN, *Openbare fotoarchieven in België. Gent : Stedelijke Commissie voor Monumenten en Landschappen - architectuurfoto's in de verzamelingen van de Universi-*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

teit, in *De Woonstede door de Eeuwen heen*, (1993), nr. 100, p. 52-53.

153. GHISLAIN J.C., *La production funéraire en pierre de Tournai à l'époque romane. Des dalles funéraires sans décor aux oeuvres magistrales du 12e siècle*, in J. DUMOULIN en J. PYCKE (ed.), *Les grands siècles de Tournai. 20e Anniversaire des Guides de Tournai, (Tournai. Art en histoire, 7)*, Tournai-Louvain-la-Neuve, 1993, p. 115-208.

Overzicht van de grafplaten en -monumenten in Doornikse steen uit de 12de eeuw, met aandacht voor de verspreiding ervan in Vlaanderen, Noord-Frankrijk en Groot-Brittannië. De volgende Gentse kunstwerken komen aan bod : de verdwenen grafmonumenten van de graven van Vlaanderen in de abdijkerk van Sint-Pieters, een fragment van een gehistorieerde bovendorpel uit de Sint-Niklaaskerk, het grafmonument van Hugo II uit Heusden (thans in het Bijlokemuseum) en een doopvont uit het Museum voor Stenen Voorwerpen. Geïllustreerd.

154. MILIS-PROOST G., *Kaarten en atlassen van Mercator, Universiteitsbibliotheek Gent*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 43, (1994), nr. 2, p. 8-11.

Overzicht van de cartografische verzameling bewaard in de Universiteitsbibliotheek, met de nadruk op de publikaties van Mercator en zijn leermeester Frisius. Geïllustreerd.

155. MORTIER K. en N. KERCKHAERT, *Dossier Lam Gods. Zoektocht naar de rechtvaardige rechters*, Gent, 1994, 579 + 85 blz.

Uitvoerig wordt ingegaan op de verschillende bergplaatsen van het Lam Gods in de loop der eeuwen, op de diefstal, op de figuur van Goedertier, op de diverse gerechtelijke onderzoeken en op de vraag waarom de rechtvaardige rechters gestolen werden. Met een verslag van de Panorama-uitzending (BRTN) van 7 april 1994 van het docudrama *Agnus Dei. De diefstal van de rechtvaardige rechters* in een regie van Jean-Pierre Coppens. Geïllustreerd.

156. *Ook dit gebeurde in Oost-Vlaanderen*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 46, (1992), p. 271-278.

Voor Gent : Kinderarbeid van omstreeks 1800 tot 1914 (MIAT), de kollektie De Graaff-Bachiene tijdelijk weer bijeen (Museum voor Schone Kunsten), Tweede Europees Straatteaterfestival (Trefpunt-Productiecentrum voor Kunsten op Straat), Vooruit 82-92 : een feest (Kunstencentrum Vooruit), Les Vingt en de avant-garde in België (Museum voor Schone kunsten) en 175 jaar Universiteit Gent (U.G.). Geïllustreerd.

157. SCHEPENS E.L., *De grafzerk van Geertrijde de Gruutere in de abdijkerk van Groeninge te Kortrijk, een werk van Rochus du Chenoy*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 4, p. 238-240.
158. STEYAERT J.W., *Laat-gotische beeldhouwkunst in de Bourgondische Nederlanden*, Gent, 1994, 352 blz.
De publikatie omvat naast een aantal essays, een beschrijvende catalogus van de geëxposeerde kunstwerken. De bijdragen behandelen aspecten van de laat-gotische beeldhouwkunst (M. TAHON-VANROOSE), de polychromie (L. SMETS), de culturele markt in de Bourgondische Nederlanden (W. BLOCKMANS) en beschouwingen over de stijlevolutie van de Doornikse en Brusselse laat-gotische beeldhouwkunst (J.W. STEYAERT). Binnen dit geheel wordt de Gentse produktie en de invloeden die in de stad een rol gespeeld hebben, geschetst. Geïllustreerd.
159. T'SJOEN Y., *Richard Minnes publikaties in Nederlandse periodieken*, in *Spieghel Historiae*, 33, (1992), p. 161-185.
Omwille van negatieve kritiek publiceerde de Gentse dichter Minne (Gent, 1891-Sint-Martens-Latem, 1965) van 1924 tot 1942 vooral in Noordnederlandse periodieken.
160. VAN DOORNE G., *Dodendans in Sint-Jacobskerk*, in *G.O.V. Heraut*, 28, (1993), nr. 6, p. 35-36.
De fries van de Salvatoroklok (1628) in de centrale toren van de Sint-Jakobskerk stelt een dodendans voor. Met foto.
161. VAN ELSLANDER A., *De literaire voorouders van Cyriel Buysse*, in *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, IX, (1993), p. 53-65.
Voor het literair debuut van Buysse in 1885 hadden verschillende van zijn familieleden reeds gepubliceerd, met name Emmanuel Comparé, Marie Comparé, Herman Antoon Loveling, Cesar Fredericq, Sophie Fredericq en de gezusters Loveling.
162. VAN ELSLANDER A. en A.M. MUSSCHOOT (ed.), *Correspondentie van de gezusters Loveling. Brieven van en aan Paul Fredericq I*, in *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, IX, (1993), p. 67-175.
163. VAN GYSEGEM M., *Fotografie in Oost-Vlaanderen, (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen)*, Gent, 1991, 192 blz.
Overzicht van de Gentse en Oostvlaamse fotografie vanaf haar ontstaan circa 1850 tot op heden. Met fotoreproducties en biografische nota's over de fotografen.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

164. VAN WERVEKE L.M. en A. DE BELIE, *Schilderijen-verzameling van de Boudelo-abdij*, in *Kunst en monument van Boudelo, (Culturele Kring Boudelo)*, Sint-Niklaas, 1993, p. 3-43.
Uitgave van een artikel uit 1945 van rijksarchivaris Van Werveke. Het bevat een lijst van alle door de abdij aangekochte schilderijen met hun bewaarplaats, biografische gegevens over de schilders en fotoreproducties.
165. ZOUTENDIJK J., *De orgelhistorie van de Boudelo-abdij*, in *Boudelo's kerk en orgel, (Culturele Kring Boudelo)*, Sint-Niklaas, 1993, p. 3-26.
In 1763 leverde Pieter van Peteghem een orgel voor de Boudelo-abdij aan de ottogracht. In 1819 verkocht de Stad Gent het orgel aan de Hervormde Gemeente van Vlaardingem. Geïllustreerd.

Materiële cultuur

166. DE JONGHE D., *Weefselfragmenten uit de sokkel van het standbeeld van J.F. Willems*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 2, p. 28.
Bij het verplaatsen van het gedenkteken naar aanleiding van de heraanleg van het Sint-Baafsplein in 1993, werden in de sokkel de laatste snippers verzameld van een bijna totaal vergaan en voorlopig niet nader te identificeren stuk textiel. De restanten lieten wel een textieltechnische analyse toe, waarvan deze bijdrage het verslag vormt.
167. LIEVOIS D., *Een Gents recept om loodglazuur te vervaardigen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 1, p. 28-29.
168. LIEVOIS D., *Raffinage van potlood te Gent omstreeks 1700*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 1, p. 24-27.
169. RAVEN M.J., *Vier eeuwen mummieonderzoek*, in *Spiegel Historiael*, 28, (1993), nr. 5, p. 171-176.
Met vermelding van de Egyptische mummie die als oudheidkundige rariteit in 1824 te Gent geëxposeerd werd.
170. VANDENBERGHE S., *Een bodebusfragment uit Gentse opgravingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 4, p. 30-31.

Bevat een nieuwe interpretatie over de betekenis van het metalen plaatje dat in 1990 bij graafwerken in het pand Goudstraat 12 aangetroffen werd.

171. VANPAEMEL G., *Belgische bijdragen tot de thermodynamische verklaring van de Brownse beweging*, in *Scientiarum Historia*, 19, (1993), nr. 1, p. 43-61.
Met aandacht voor de Gentse fysicus Gustaaf van der Mensbrugge (1835-1911) en de Gentse School voor Natuurkunde.

Heemkunde, volkskunde, genealogie

172. BAUDTS M.J., *Stamreeks van Margareta Maria Caroline Bertha van Reysschoot*, in *VVF-Informatieblad Afdeling Gent*, XII, (1993), nr. 4, p. 69-72.
173. BOMBAY J., *De capaciteitskiezers van Drongen tussen 1894 en 1911*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 23-27.
Naamlijst van de Drongense kiezers die over een bijkomende stem beschikten omdat ze een diploma van middelbaar onderwijs bezaten.
174. BRAEKMAN W.L., *De schandton of "heycke" als milde straf te Gent*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIX, (1994), nr. 2, p. 113-116.
Voorbeelden van het dragen van de schandton in het 15de- en 16de-eeuwse Gent. Geïllustreerd. Zie ook in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 5, p. 35-37.
175. BROGET G., *Waar vroeger de lakenwevers "hunne ramen plachten te staen"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 2, p. 62-83; nr. 3, p. 130-155. Geïllustreerd.
176. BRYSSSE A., *Een kind van de Muide. Herinneringen van een kwajongen aan de havenkant*, Oostakker, 1993, 159 blz.
In 35 cursiefjes schetst de auteur (Gent, 1915-) zijn jeugdherinneringen aan de volkse Muidewijk. Geïllustreerd.
177. CHARLES L., *Kadaster en familiekunde : de Gentse registers van het huisgeld (17de-18de eeuw)*, in *Vlaamse Stam*, 30, (1994), nr. 6, p. 289-308.
De Gentse archiefdocumenten opgesteld bij de inning van het huisgeld, een belasting op de huurwaarde van onroerende goederen, laten toe de geschiedenis van huizen en hun bewoners in de binnenstad te achterhalen. De familiekundige kan er gegevens aantreffen

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

over zijn voorouders en hun woonsituatie. Met reproducties van folio's uit de besproken registers.

178. CLAUWAERT A., *Sint-Amandsberg, een blik terug*, in *Heemkundig Nieuws*, 22, (1994), nr. 1, p. 9-15.
Tekst van een toespraak over de geografische en historische ontwikkeling van de deelgemeente.
179. CLERIN B. en T. WATERLOOS, *Stamreeks van de familie Hofman (Gent)*, in *VVF-Informatieblad Afdeling Gent*, XIII, (1994), nr. 1, p. 12-13.
180. DE BUCK R. (ed.), *Gentse memoriedagen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 22, (1993), nr. 6, p. 360-363; 23, (1994), nr. 1, p. 21-23; nr. 2, p. 120-123; nr. 3, p. 182-184; nr. 4, p. 246-248.
181. DE CALUWE R., *Een bijdrage tot de geschiedenis der gemeentepolitie in België. De Gentse politiehonden 1899-1914, het verhaal van een experiment dat de wereld veroverde*, Sint-Amandsberg, 1993, 104 blz.
De Gentse hoofdpolitiecommissaris Ernest van Wesemael (Gent, 1854-Sint-Pieters-Woluwe, 1924) organiseerde in 1899 een Dienst der Politiehonden. Deze politiehondenbrigade bleef actief tot in de Eerste Wereldoorlog. Geïllustreerd.
182. DE LETTER R., *Oostakker in oude foto's. Deel 2*, Eeklo, 1993, 206 blz.
Becommentarieerd fotoboek over de deelgemeente.
183. DE MEULENAERE F., *Aperçus sur l'ascendance et la parenté de Jean van Hembyse (1517-1584)*, in *L'Intermédiaire des Généalogistes*, 289, (1994), p. 1-20.
Genealogie van Jan van Hembyse, de 16de-eeuwse calvinistische Gentse voorman. Geïllustreerd.
184. DESPRETZ A., *Maatschappijen voor postuurkanarievogels*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 22, (1993), nr. 6, p. 368-370.
185. DE VRIENDT J. (+), *Afstammelingen beenhouwers en visverkopers Van Loo uit Gent*, in *VVF-Informatieblad Afdeling Gent*, XII, (1993), nr. 4, p. 63-64; XIII, (1994), nr. 1, p. 8; nr. 2, p. 27-28; nr. 3, p. 42-43.
186. DE VRIENDT-MORES R., *Devotieprentje uit de 19e eeuw*, in *De Draeke*, 17, (1994), nr. 3, p. 15-19.

187. DEWITTE A., *De snelle gang van het geboefte. Drongen 1761-1765*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 29-52.
Uitgave van een verslag opgemaakt bij de gerechtelijke onder-
vraging van Joannes Coppreau uit Mariakerke en Joannes van
Hecke uit Drongen. Beide waren beschuldigd van diefstal.
188. FORTIE L., *Mariakerke in de periode 1922-1924*, in *Marka. Notulenblad*, 108, (1994), z.blz.
Nieuwtjes uit Mariakerke beschreven in brieven aan een militair in
Duitsland.
189. *Het A.B.C. vroeger en nu (uit de verzameling van Fr. van Bost). Ten-
toonstelling omtrent het alfabet in prent en boek*, (*Historisch Archief
en Documentatiecentrum*), Gent, 1993, 22 blz. Geïllustreerd.
190. JURDAN J., *Herinneringen aan het 1e Artillerie Regiment in 1937-
1938*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 22, (1993), nr. 6, p. 300-306; 23
(1994), nr. 1, p. 13-20; nr. 2, p. 86-93; nr. 3, p. 176-181; nr. 4, p. 221-
228; nr. 5, p. 283-289. Geïllustreerd.
191. *Koninklijke Bond der Brood- en Banketbakkers van Gent en
omliggende (W.E.B.) 125, 1869-1994*, Gent, z.d., 72 blz.
Historiek van de beroepsvereniging. Geïllustreerd.
192. LEVIS E. en G. VAN GEERT (+), *Kaak, kaak, nen twiedekker !
Gensche woorde en uitdrukkynghe*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 22,
(1993), nr. 6, p. 364-367; 23, (1994), nr. 1, p. 46-49; nr. 2, p. 117-
120; nr. 3, p. 185-189; nr. 4, p. 243-245; nr. 5, p. 311-314.
193. *Logeerde Dürer in het kruideniershuis*, in *G.O.V. Heraut*, 29,
(1994), nr. 1, p. 31.
194. MAES D., *Geboren Drongenaars gesneuveld tijdens W.O. I.
Aanvulling*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 53.
195. MAES J., *De laatste kruisvaarders. Pauselijke zouaven uit het werk-
gebied Scheldeveld*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XXII,
(1993), p. 193-215. Geïllustreerd.
Situering van de zouaven die als vrijwilligers de Kerkelijke Staten
verdedigden van 1830 tot 1870. Met namen van vrijwilligers uit
Gent of de deelgemeenten Afsnee, Sint-Denijs-Westrem en
Zwijnaarde. Geïllustreerd.
196. MARIN P., *De wateren in het Gentse*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994),
nr. 2, p. 27-42.
197. MINNEBO W. (+), *De Heilig-Hartparochie in de jaren dertig*, in
Heemkundig Nieuws, 22, (1994), nr. 2, p. 8-10.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

Jeugdherinneringen aan het parochieleven in Sint-Amandsberg.

198. OSSIEUR E.G.R., *De aardbevingen van 1692 en 1756 te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 4, p. 231-238. Met kaart.
199. POELMAN R., *Een Sint-Amandsbergenaar in Argentinië*, in *Heemkundig Nieuws*, 21, (1993), nr. 3, p. 15-17; nr. 4, p. 13-16; 22, (1994), nr. 1, p. 16-20.
Hippoliet Ghys trok in 1889 met een lading koeien naar Buenos Aires. Van zijn belevenissen is een pak brieven bewaard gebleven. Geïllustreerd.
200. RYM M., *De familie Rym*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 1, p. 23-24.
201. SCHEPENS E.L., *Actie tegen "brandewijn-cotten" te Drongen in 1782*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 55-56.
Zie ook in *Oostvlaamse Zanten*, LXIX, (1994), nr. 2, p. 117-118.
202. SCHEPENS E.L., *Geweld gepleegd door Franse troepen op inwoners van Drongen in 1710*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 91-97.
Analyse van een bundeltje documenten opgemaakt na een geweldpleging door militairen. De bescheiden werden in opdracht van het Drogens bestuur opgesteld met de bedoeling de kosten te verhalen op de kasselrij van de Oudburg.
203. SCHEPENS E.L., *Pogingen tot het sluiten van de herberg "Het Strop" te Drongen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 19-21.
Het kasselrijbestuur van de Oudburg trachtte in 1691 de herberg te sluiten. Geïllustreerd.
204. STEEGHERS W., *Genealogische schets van de familie Surmont de Volsberghe*, in *Vlaamse Stam*, 30, (1994), nr. 1, p. 32-34.
205. STEEGHERS W., *Personen uit het Meetjesland overleden op de Sint-Baafsparochie te Gent (1671-1796)*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 44, (1993), p. 195-196.
206. STORME J., *"La Belle Epoque" in oude prentkaarten*, in *De Draeke*, 17, (1993-1994), nr. 2, p. 17-22; nr. 3, p. 3-10.
207. VAN AERDE R. (+), *De Gentse Burgerlijke Wacht. 1814-1914*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 22, (1993), nr. 6, p. 336-357; 23, (1994), nr. 1, p. 23-45; nr. 2, p. 96-113; nr. 3, p. 157-172. Geïllustreerd.
208. VAN BOST F., *Het Meerhemmuseum te Gent*, in *De Draeke*, 17, (1993-1994), nr. 2, p. 5-16.

Beschrijving van de munten en penningen bewaard in het Museum. Geïllustreerd.

209. VAN BOST F., *Nieuwe Gentse prentkaarten*, in *De Draeke*, 17, (1993-1994), nr. 3, p. 11-14.
210. VAN DAMME J., *Familie De Porre, een familie van kunstenaars*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 21, (1993), nr. 1, p. 3-6.
211. VAN DAMME J., *Kanton Ledeberg, loting-1905*, in *Driemaandelijks Tijdschrift Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 21, (1993), nr. 2-3, p. 33-39. Met reproducties van documenten.
212. VAN DEN DORPE R., *De primus van 't Half Maantje. De belevenissen van Evarist, een Gents volkskind uit de 19de eeuw*, Oostakker, 1994, 192 blz.
Beschrijving van de jeugdijaren van Evarist van den Dorpe (Sint-Amansberg, 1879-1968) in de volkswijk 't Half Maantje nabij de Dampoort in Sint-Amansberg. Met reproducties van oude foto's.
213. VANGANSBEKE J., *1940-1944 : wereldbrand in een dorp, in Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 57-90. Geïllustreerd.
214. VAN GEERT G. (+) en E. LEVIS, *Kaak, kaak, nen twiedekker ! Gensche woorde en uitdrukkynghe*, Gent, 1993³, 159 blz. Geïllustreerd.
215. VANPEE D.J.B., *Een neuslied bij wijze van feestneus*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIX, (1994), nr. 1, p. 10-19.
Uitgave van 18de-eeuwse burleske liederen uit een handschrift bewaard in de Bodleian Library te Oxford.
216. VAN WERVEKE A. (+), *Oudheidkundige kroniek. De geschiedenis van een schilderij van Sint-Baafskerk*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 1, p. 50-51.
217. VAN WESEMAEL M., *Iets over de kabaône*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 4, p. 228-230.
Betreft de St.-Elisabethsteeg. Geïllustreerd.

Biografieën

218. *In memoriam*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 46, (1992), p. 279-285.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

- Overleden in 1992 : de violiste Edith Volckaert (Gent, 1949), de egyptoloog Jozef Vergote (Gent, 1910), de dichter Berten Engels (Ename, 1916), de auteur Suzanne Lilar (Gent, 1901) en de actrice Carmen Jonckheere (Roeselare, 1953). Met foto's van de overledenen.
219. SCHEPENS R., *Priesters te Luchteren*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 133-141.
Biografische nota's van 22 priesters. Geïllustreerd.
220. SIMON-VAN DER MEERSCH A.M. en E. LANGENDRIES, *Proffen in de straat*, (Universiteit Gent), Gent, 1994, 40 blz.
Met biografieën van de ingenieur Charles Andries (Mechelen, 1821-Gent, 1878), de filosoof Gustave Carlier (Gent, 1819-1863), de historicus Paul Fredericq (Gent, 1850-1920), de historicus Victor Fris (Geraardsbergen, 1877-Brussel, 1925), de geneesheer Joseph Guislain (Gent, 1797-1860), de filoloog Jacob Heremans (Antwerpen, 1825-Gent, 1884), de geneesheer Joseph Kluyskens (Aalst, 1771-Gent, 1843), de jurist François Laurent (Luxemburg, 1810-Gent, 1887), de ingenieur Gustave Magnel (Essen, 1889-Gent, 1955), de natuurkundige Joseph Plateau (Brussel, 1801-Gent, 1883) en de filoloog Johannes Schrant (Amsterdam, 1783-Leiden, 1866). Met reproducties van portretten.
221. SOLY H. en R. VERMEIR (ed.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, (Vakgroep Nieuwe Geschiedenis UG), Gent, 1993, XVIII + 515 blz.
Bundel opstellen aangeboden bij het emeritaat van prof. M. Baelde (Westkerke, 1933-). Het boek bevat onder meer een ten geleide door H. BALTHAZAR, een bibliografie door R. VERMEIR en een foto van de gevierde.
222. *Oscar Bonnevalle. Kunst en Filatelie II*, Kruishoutem, 1994, 288 blz.
Kunstboek over leven en werk van de tekenaar, schilder en postzegelontwerper Bonnevalle (Gent, 1920-1993). Met talrijke reproducties van foto's en kunstwerken.
223. DE TREMERIE M., *Een leven voor Gent. Emiel Claeys : een portret van een markant burgemeester*, Gent, 1994, 160 blz.
Claeys (Gent, 1894-1984) was burgemeester van Gent gedurende de periodes 1947-1952 en 1959-1969. Geïllustreerd.
224. CASSIMAN P., *In memoriam Denis de Cloet*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 9.

R. DE HERDT, M.C. LALEMAN, J. VANNIEUWENHUYSE

De Cloet (Gent, 1923-Wevelgem, 1994) was medestichter van de Drongense Folkloristen. Geïllustreerd.

225. DE GROOTE S., *Op bezoek bij Theo de Cooremeter*, in *Heemkundig Nieuws*, 22, (1994), nr. 1, p. 5-8.
Schets over leven en werk van de kunstschilder en keramist De Cooremeter (Lochristi, 1921-). Geïllustreerd.
226. STOCKMAN R., *Broeder Ebergist de Deyne (1887-1943) : een levensschets*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 1, p. 2-11.
De Deyne was broeder van Liefde en auteur van *L'éducation sensorielle chez les enfants anormaux*. Geïllustreerd.
227. DE GROOTE S., *Op bezoek bij Gaston de Fleurquin*, in *Heemkundig Nieuws*, 22, (1994), nr. 2, p. 3-5.
Korte nota over De Fleurquin, kunstschilder in Sint-Amandsberg. Geïllustreerd.
228. HERMAN G. en G. PUTTEVILS, *Gustaaf Demuynek, 1893-1982. Herinnering aan een groot circusdirecteur*, (*Vereniging van Circusvrienden*), Gent, 1993, 24 blz.
Omtrent de Gentse circusacteur en -directeur Demuynek. Geïllustreerd.
229. *John Flanders-Raymond de Kremer-Jean Ray, 1887-1964. Leven in een vierde dimensie*, (*Schatten van de Universiteitsbibliotheek te Gent*, 8), Gent, 1994, 64 blz.
Het archief van de auteur John Flanders (Gent, 1887-1964) werd in 1990 opgenomen in de Gentse Universiteitsbibliotheek. Een tentoonstelling bracht een selectie uit dit verworven bestand. De catalogus die in de vorm van een "Vlaams Filmpje" werd uitgegeven, bevat een biografie en een beschrijving van de tentoongestelde stukken. Geïllustreerd.
230. WILLAERT P., *Karel Geirlandt (1919-1989), promotor van de hedendaagse kunst na de tweede wereldoorlog*, (*U.G.-Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen. Ministerie van Cultuur van de Vlaamse Gemeenschap. Vereniging voor het Museum van Hedendaagse Kunst Gent*), Gent, 1993, 182 blz.
Geirlandt stichtte in 1957 de Vereniging voor het Museum van Hedendaagse Kunst, die in 1975 de oprichting van een museum kon bewerkstelligen. Van 1974 af werd hij directeur-generaal van de Vereniging voor Tentoonstellingen van het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel en vanaf 1986 opdrachthouder bij het kabinet van cultuurminister Dewael. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

231. VANGANSBEKE J., *Walter Godefroot. De wonderjaren van een wielervederprins*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 11-18.
Over de sportcarrière van Godefroot (Gent, 1943-). Geïllustreerd.
232. OSSIEUR E., *Judocus Goethals, primus van de universiteit van Leuven (1662-1742)*, in *Vlaamse Stam*, 30, (1994), nr. 1, p. 1-31.
Goethals werd in 1681 primus in de Artes aan de Leuvense universiteit. Nadien studeerde hij verder in de Theologie en in de beide Rechten. Hij koos voor de geestelijke staat, werd hoogleraar in Leuven en kanunnik van het Sint-Baafskapittel in Gent. Met bijlagen en illustraties.
233. *Biografie Octave Landuyt*, in *G.O.V. Heraut*, 29, (1994), nr. 3, p. 31.
234. LALEMAN M.C. en D. LIEVOIS, *De 16de-eeuwse glasmakersfamilie Lonis*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 3, p. 5-45.
Beschrijving van het werk van de glasmakers Heinric, Daneel en Lieven Lonis. De bedrijvigheid van deze drie opeenvolgende generaties wordt gesitueerd in het ruimere kader van wat thans bekend is over de ontwikkeling van vensterglas in de 16de eeuw. Geïllustreerd.
235. VANACKER D., *De jonge Minnaert*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, LIII, (1994), nr. 3, p. 163-178.
Gegevens over Marcel Minnaert (1893-1970), Gents plantkundige en activist.
236. NIJS W., *De beeldhouwers Adrianus Nijs (1683-1771) en Philippus Nijs (1724-1805)*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 96, (1993), p. 9-247.
Bijdrage over het oeuvre van deze Waaslandse beeldhouwers. Terwijl Adrianus nog een typische vertegenwoordiger van de Zuidnederlandse barok mag genoemd worden, nemen rococo-elementen en later een meer classicistische vormtaal een grotere plaats in bij zijn zoon Philippus. In 1767-1768 vervaardigde deze laatste een Onze-Lieve-Vrouwaltaar en twee beelden voor de kerk van Sint-Kruis-Winkel. Geïllustreerd.
237. WEGMAN R.C., *Born for the Muses. The Life and Masses of Jacob Obrecht*, Oxford, 1994, XXV + 406 blz.
Obrecht (Gent, 1457/1458-Ferrara, 1505) was een befaamd musicus en componist. Hij was bedrijvig in Bergen op Zoom, Cambrai, Brugge, Antwerpen en Ferrara. De auteur brengt een vernieuwde

biografie en een bespreking van zijn nagelaten oeuvre. Met illustraties en documentenuitgave in bijlage.

238. VANDEMAELE J. (red.), *Jan Palfyn 1650-1730 gesworen heelmeeester, ontleeder en lector in de heelkonst*, (KULAK-Faculteit Geneeskunde), Kortrijk, 1994, 44 blz.
Palfyn was vanaf 1697 in Gent bedrijvig als meester in de "chirurgie en barbarie". Naast zijn chirurgische praktijk gaf hij er ook les aan het *Collegium Medicum* en schreef verschillende boeken in verband met de menselijke anatomie. Geïllustreerd.
239. SCHEPKENS F., *Jan-Baptist Pisson's "uytterste wille"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 2, p. 94-96.
Aanvulling bij KLUYSKENS P. (+), *Jean-Baptiste Pisson*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 22, (1993), nr. 6, p. 309-316.
240. CASSIMAN P., *In memoriam Michel Plasschaert*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1994), p. 3-7.
Plasschaert (Strijpen, 1906-Gent, 1993) was eregemeentesecretaris van Drogen. Geïllustreerd.
241. *Patrick Raveschot (1950-1993) en het archeologisch onderzoek in Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 17, (1993), nr. 1, p. 5-21.
242. OLBRECHTS M., *Architect Jan Rooms en zijn realisaties in het werkgebied van de Oost-Oudburg*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXX, (1993), p. 5-37.
Rooms (Kemzeke, 1864-Sint-Amansberg, 1947) was vanaf 1909 gemeentebouwmeester in Sint-Amansberg. Daarnaast was hij als zelfstandig architect actief. In een traditionele stijl bouwde of verbouwde hij talrijke woonhuizen en grote gebouwen zoals scholen, fabrieken en kerken. Geïllustreerd.
243. In memoriam **Jean Tytgat**, in *Ghendtsche Tydinghen*, 22, (1993), nr. 6, p. 299.
Naar aanleiding van het overlijden van de ere-voorzitter van de Gentse Heemkundige Kring op 12 augustus 1993. Met foto.
244. MILIS L., D. LAMBRECHT, H. DE RIDDER-SYMOENS en M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK (ed.), *Law, History, The Low Countries and Europe - R.C. van Caenegem*, Londen-Rio Grande, 1994, XXIII + 200 blz.
Bundel met 14 historische en rechtshistorische essays van prof. Van Caenegem aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit Gent. Het boek bevat ook een overzicht van de

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

- academische loopbaan en de bibliografie van de gevierde. Specifiek betreffende Gent zijn opgenomen *The Ghent Revolt of February 1128* (p. 107-112) en *The Pacification of Ghent* (p. 113-117), en betreffende Gentse professoren *Henri Pirenne : Medievalist and Historian of Belgium* (p. 161-178) en *F.L. Ganshof* (p. 179-189).
245. **Etienne van der Heyden**, in *Driemaandelijks Tijdschrift Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 21, (1993), nr. 2-3, p. 25-27.
Korte biografische nota naar aanleiding van het overlijden op 25 januari 1993 van de Gentbrugse ere-gemeentesecretaris.
246. STROOBANTS A., **Prudens van Duyse 1804-1859**, (*Stedelijke Musea - Stadsarchief*), Dendermonde, 1993, 68 blz.
Catalogus bij een tentoonstelling over de letterkundige Van Duyse (Dendermonde, 1804-Gent, 1859). Van 1836 tot 1838 was hij leraar aan het Gentse Atheneum en van 1838 tot zijn dood stadsarchivaris te Gent. Geïllustreerd.
247. KLUYSKENS P. (+), **Karel van Lotharingen**, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1994), nr. 3, p. 172-176.
248. STEEGHERS W., **Kwartierstaat van Karel August Vervier (1789-1872) en genealogische schets van de familie Vervier**, in *De Eik*, 18, (1993), nr. 2, p. 43-63.
Korte biografie en genealogie van de letterkundige, Groot-Nederlander en politicus Vervier (Gent, 1789-Waarschoot, 1872). Met een bibliografie van zijn gedichten, prozawerken en toespraken, een heruitgave van twee gedichten door Vervier en Karel Bogaerd, en illustraties.
249. FRANCOIS L., **Philippe Vilain XIII (1778-1856), grootgrondbezitter en "l'homme du parti industriel"**, in H. SOLY en R. VERMEIR (ed.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde, (Vakgroep Nieuwe Geschiedenis UG)*, Gent, 1993, p. 189-203.
Vilain XIII (Gent, 1778-Brussel, 1856) was burgemeester van Bazel (vanaf 1800) en in cumul van Rupelmonde (van 1810 tot 1836). Toen men hem in 1808 het burgemeesterschap van Gent aanbood, weigerde hij dit voltijdse mandaat. Van 1815 tot 1821 en van 1823 tot 1829 was hij lid van de Tweede Kamer, in 1830 van het Nationaal Congres en van 1831 tot 1850 van de Senaat. Zijn politieke loopbaan moest hem vooral maatschappelijk prestige bezorgen. In de eerste plaats bleef Vilain XIII grootgrondbezitter en participant in het industriële leven.

R. DE HERDT, M.C. LALEMAN, J. VANNIEUWENHUYSE

250. *Jan Frans Willems - Staf Bruggen, Campo Santo-herdenking 1993, (Campo Santo-Comité. Dienst voor Culturele Zaken), Sint-Amandsberg, 1993, z.blz.*

Bevat levensschetsen van de letterkundige en organisator van de Vlaamse Beweging Willems (Boechout, 1793-Gent, 1846) en van de toneelacteur en -directeur Bruggen (Schaarbeek, 1893-Gent, 1964) door J. DECAVELE. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT, (1993 - 1994)

Index op de auteursnamen

- BAETEN W., 52
BAILLIEUL B., 27, 86, 131
BALDEWIJNS J., 47
BALTHAZAR H., 57, 140, 221
BAUDTS M.J., 172
BAUTERS L., 17, 87, 88
BELPAIRE-PAUWELS M.J., 104
BERCKMOES M., 53
BERG C., 104
BERGMANS A., 15
BERTELOOT R., 68, 89
BIRNIE W., 47
BLOCKMANS W., 158
BOERJAN G., 90
BOEVA L., 54
BOMBAY J., 173
BOONE M., 28, 32, 33, 36, 37, 38
BOUCKAERT B., 74
BOURGEOIS J., 34
BRAEKMAN W.L., 174
BRAL G.J., 91
BRAND H., 38
BROGET G., 175
BRUNEEL C., 43, 44
BRYSE A., 176
CARDON D., 92
CASSIMAN P., 224, 240
CHARLES L., 47, 141, 177
CHATELET R., 93
CHRISTIAEN M., 94
CLAUWAERT A., 178
CLERIN B., 179
CLOET M., 75, 76
COBBAUT J., 55
COLLEN-JANSSENS J., 95, 142
COOREMANS B., 18
COPPEJANS-DESMEDT H., 32
COUCKE M., 104
CROMBE P., 35
DAEM M., 143
DAENENS L., 144
DAMBRUYNE J., 32
DE BAETS A., 77
DE BELIE A., 164
DE BLEECKER M., 29
DE BUCK R., 45, 180
DE CALUWE R., 181
DECAVELE J., 30, 32, 47, 78, 141, 250
DE GROOTE S., 225, 227
DEGRYSE K., 46
DE HERDT R., 1, 69
DE JONGHE D., 166
DE KEGEL A., 97, 98
DE LETTER R., 182
DE MEULEMEESTER J., 19
DE MEULENAERE F., 183
DEMEY A., 97, 98, 102
DE MEYER L., 57
DEPREZ A., 145
DE RIDDER-SYMOENS H., 31, 140, 244
DEROM S., 146
DE SCHAEPRYVER A., 58
DESEYN G., 70, 71, 72
DESPRETZ A., 99, 147, 148, 149, 184
DE TREMERIE M., 223
DEVOLDER C., 101
DE VOS J., 104, 150
DEVOS P., 102
DE VRIENDT J. (+), 185
DE VRIENDT-MORES R., 186
DEWITTE A., 151, 187
DE ZUTTER J., 141
DUBOIS M., 152
ERVYNCK A., 20
EVERAERT G., 105, 106
EVRARD S., 56
FERNANDEZ J., 64
FORTIE L., 107, 188
FOSSION B., 32
FRANCOIS L., 249
GHISLAIN J.C., 153
GROOTAERS W., 79
HAGGH B., 12
HEMMERJCKX R., 2
HENDRIX G., 3
HERMAN G., 228
HOFFSUMMER P., 21, 110, 111
HOUBRECHTS D., 21, 110, 111
HUYBENS G., 112
JANSSENS P., 58
JANSSENS S., 119
JURDAN J., 190
KERCKHAERT N., 47, 155
KLUYSKENS P. (+), 239, 247
LAGAE J., 92
LALEMAN M.C., 1, 19, 22, 87, 88, 92, 106, 123, 124, 125, 126, 127, 234
LAMBERT V., 4
LAMBRECHT D., 244
LANGENDRIES E., 220
LAPORTE D., 104
LEEMAN K., 5
LEFEBURE J., 92
LEHOUCQ N., 59
LEKENS L., 128
LENTACKER F., 32
LEVIS E., 192, 214
LICHTENBERG L., 129
LIEVOIS D., 6, 106, 127, 140, 167, 168, 234
LINGIER C., 80

R. DE HERDT, M.C. LALEMAN, J. VANNIEUWENHUYSE

- MACHIELS J., 7
 MAES D., 60, 194
 MAES J., 195
 MAES K., 8
 MARIN P., 196
 MARTENS J.D., 60
 MATTHIJS A., 19
 MILIS L., 244
 MILIS-PROOST G., 154
 MINNEBO W. (+), 197
 MORTIER K., 155
 MUSSCHOOT A.M., 162
 NICHOLAS D., 42
 NIJS W., 236
 OLBRECHTS M., 242
 ONGHENA H., 58
 OSSIEUR E.G.R., 198, 232
 PARMENTIER J., 47
 PATOOR W., 29
 PIETERAERENS M., 102
 POELMAN R., 61, 199
 POLK K., 9
 POULAIN N., 104, 131
 PREVENIER W., 32, 38
 PUTTEVILS G., 228
 RAVEN M.J., 169
 ROBIJNS L., 102
 RYM M., 200
 SCHEPENS E.L., 81, 157, 201, 202, 203
 SCHEPENS R., 219
 SCHEPKENS F., 239
 SCHREURS E., 10
 SIMON F., 63
 SIMON-VAN DER MEERSCH A.M., 220
 SMETS L., 158
 SOETAERT P., 32
 SOLY H., 221
 SOSSON J.P., 32
 STABEL P., 32
 STEEGHERS W., 82, 204, 205, 248
 STEYAERT J.W., 158
 STOCKMAN R., 226
 STOOPS G., 22, 127
 STORME J., 206
 STROOBANTS A., 246
 STRUYFS M., 11
 TAGHON P., 62
 TAHON-VANROOSE M., 158
 TEMMERMAN G., 140
 TERMONT D., 55
 THOEN E., 39, 40
 TRIO P., 12, 83
 T'SJOEN Y., 159
 VALCKE T., 59
 VANACKER D., 235
 VAN AERDE R. (+), 207
 VAN BOCKSTAELE R., 134
 VAN BOST F., 208, 209
 VAN CAENEGEM R.C., 140
 VAN CLEVEN J., 152
 VAN DAMME D., 63
 VAN DAMME J., 210, 211
 VAN DAMME R. (+), 29
 VANDEMAELE J., 238
 VANDENBERGHE S., 170
 VAN DEN BERGHE Y., 32
 VAN DEN BOSSCHE H., 135
 VAN DEN DORPE R., 212
 VAN DE PERRE D., 84
 VAN DER HAEGEN G., 35
 VAN DER LINDEN R., 136
 VAN DE SOMPEL A., 131
 VAN DOORNE G., 86, 137, 160
 VAN EENOO R., 33
 VAN ELSLANDER A., 161, 162
 VANGANSBEKE J., 213, 231
 VAN GEERT G. (+), 192, 214
 VAN GYSEGEM M., 163
 VAN HAUWE R., 84
 VAN HEESVELDE P., 48, 49
 VAN HOUTRYVE M., 104
 VAN NEVELE F., 138
 VANNIEUWENHUYSE J., 1, 13, 62, 141
 VANPAEMEL G., 171
 VANPEE D.J.B., 215
 VAN PETEGHEM P., 50
 VAN ROYEN H., 131
 VANSCHOENBEEK G., 64
 VAN WERVEKE A. (+), 216
 VAN WERVEKE L., 95
 VAN WERVEKE L.M., 164
 VAN WESEMAEL M., 217
 VEECKMAN A., 131
 VERHAEGHE F., 139
 VERHAS C., 51
 VERHULST A., 33, 41, 42
 VERKERKEN D., 14
 VERMEIR P., 221
 VERMEIREN R., 15
 VERSCHOORIS M., 55, 65
 VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK M.,
 244
 VLERICK C., 85
 WATERLOOS T., 179
 WEGMAN R.C., 16, 140, 237
 WILLAERT P., 230
 WOESTENBORGH B., 66
 ZAMBON J.M., 21
 ZOETE A. (+), 32
 ZOUTENDIJK J., 165